

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 5 (97), 2019

Қыркүйек-қазан / Eylül-Ekim

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Күәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon
ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Türkistan/Türkistan
2019

ISSN 1727-060X (Print)

ISSN 2664-3162 (Online)

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№ 5 (97), 2019

Сентябрь-октябрь / September-October

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельством о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005.

Туркестан/Turkestan
2019

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Женгиз Томар

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD Сердар Дағыстан, ф.ғ.к. Нұрлан Мансұров

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Йылдыз Мұса	–	док., проф. (Гази университеті, Анкара)
Абдрасилов Болатбек	–	б.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Челик Юксел	–	док., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Беркимбаев Камалбек	–	п.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қожаоғлы Тимур	–	док., проф. (Мичиган университеті, Мичиган)
Екер Суер	–	док., проф. (Башкент университеті, Анкара)
Билгин Азми	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)
Девели Хаяти	–	док., проф. (Стамбул университеті, Стамбул)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Пилтен Пусат	–	док., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Абуов Әмірекүл	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек)
Бутанаев Виктор	–	т.ғ.д., проф. (Хакасия мем. университеті, Абакан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Чебоксары)
Ергөбек Құлбек	–	ф.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Идельбаев Мирас	–	ф.ғ.д., проф. (Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа)
Илларионов Василий	–	ф.ғ.д., проф. (Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск)
Миннегулов Хатип	–	ф.ғ.д., проф. (Казан федеральді университеті, Казан)
Муминов Әшірбек	–	т.ғ.д., проф. (Еуразия ұлттық университеті, Астана)
Жураев Маматкул	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл және әдебиет институты, Ташкент)
Сейхан Гүлшен	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
Дениз Себахат	–	док., проф. (Мармара университеті, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Фатих Сұлтан Мехмет университеті, Стамбул)
Кенжетәев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Тұрсүн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Әуелбеков Ержан	–	п.ғ.к., доц. (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Алашбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Жиенбаев Ерлан	–	PhD (А. Ясауи университеті, Түркістан)
Құдасов Сейсенбай	–	(Silk Way Халықаралық университеті, Шымкент)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR
Prof. Dr. Cengiz Tomar

EDİTÖR YARDIMCILARI
Dr. Serdar Dağıstan, Dr. Nurlan Mansurov

SEKRETER
Jupar Tanauova

DANIŞMA KURULU

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi Üniversitesi, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Timur Kocaoğlu	– Prof. Dr. (Michigan Üniversitesi, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Başkent Üniversitesi, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, İstanbul)

YAYIN KURULU

Pusat Pilten	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Taşpolot Sadikov	– Prof. Dr. (Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Dilbilimi Enstitüsü, Çeboksarı)
Kulbek Ergöbek	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Miras İdelbayev	– Prof. Dr. (Başkurt Devlet Üniversitesi, Ufa)
Vasilij İllariyonov	– Prof. Dr. (Kuzeydoğu Federal Üniversitesi, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Aşirbek Muminov	– Prof. Dr. (Avrasya Milli Üniversitesi, Astana)
Mamatkul Jurayev	– Prof. Dr. (Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Taşkent)
Gülşen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, İstanbul)
M. Fatih Andı	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, İstanbul)
Dosay Kenjetayev	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Bakit Abjet	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Nagima Koşanova	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erjan Auelbekov	– Doç. Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Alaşbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Erlan Jiyenbayev	– Dr. (A.Yesevi Üniversitesi, Türkistan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way Uluslararası Üniversitesi, Şımkent)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF
Prof. Dr. Cengiz Tomar

ASSOCIATED EDITOR
Dr. Serdar Dağistan, Dr. Nurlan Mansurov

EXECUTIVE SECRETARY
Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Musa Yıldız	– Prof. Dr. (Gazi University, Ankara)
Bolatbek Abdrasilov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Yüksel Çelik	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Kamalbek Berkimbayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Timur Kozhaoglu	– Prof. Dr. (Michigan University, Michigan)
Suer Eker	– Prof. Dr. (Bashkent University, Ankara)
Azmi Bilgin	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)
Hayati Develi	– Prof. Dr. (İstanbul University, İstanbul)

EDITORIAL COUNCIL

Pusat Pilten	– Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Amrekul Abuov	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Tashpolot Sadykov	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Bishkek)
Viktor Butanayev	– Prof. Dr. (Khakassia State University, Abakan)
Nikolay Egorov	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Cheboksary)
Kulbek Ergobek	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Miras Idelbayev	– Prof. Dr. (Bashkir State University, Ufa)
Vasiliy Illariyonov	– Prof. Dr. (North-Eastern Federal University, Yakutsk)
Hatip Minnegulov	– Prof. Dr. (Kazan Federal University, Kazan)
Ashirbek Muminov	– Prof. Dr. (Eurasia National University, Astana)
Mamatkul Zhurayev	– Prof. Dr. (Institute of Language and Literature Tashkent)
Gulshen Seyhan	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
Sebahat Deniz	– Prof. Dr. (Marmara University, İstanbul)
M. Fatih Andy	– Prof. Dr. (Fatih Sultan Mehmet University, İstanbul)
Dosay Kenzhetayev	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Hazretali Tursun	– Prof. Dr. (A. Yassawi University, Turkestan)
Bakyt Abzhet	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Nagima Koshanova	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erzhan Auelbekov	– Dr., Assoc. prof. (A. Yassawi University, Turkestan)
Erlan Alashbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Yerlan Zhienbayev	– PhD (A. Yassawi University, Turkestan)
Seysenbay Kudasov	– (Silk Way International University, Shymkent)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Женгиз Томар

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

PhD Сердар Дагыстан, к.ф.н. Нурлан Мансуров

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Муса Ыылдыз	–	док., проф. (Университет Гази, Анкара)
Болатбек Абдрасилов	–	д.б.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Юксел Челик	–	док., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Камалбек Беркимбаев	–	д.п.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Тимур Кожоаглы	–	док., проф. (Университет Мичигана, Мичиган)
Суер Екер	–	док., проф. (Университет Башкент, Анкара)
Азми Билгин	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)
Хаяти Девели	–	док., проф. (Стамбульский университет, Стамбул)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Пусат Пилтен	–	док., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Амрекул Абуов	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ташполот Садыков	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Бишкек)
Виктор Бутанаев	–	д.и.н., проф. (Государственный университет Хакасии, Абакан)
Николай Егоров	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Чебоксары)
Кулбек Ергобек	–	д.ф.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Мирас Идельбаев	–	д.ф.н., проф. (Башкирский государственный университет, Уфа)
Василий Илларионов	–	д.ф.н., проф. (Северо-восточный федеральный университет, Якутск)
Хатип Миннегулов	–	д.ф.н., проф. (Казанский федеральный университет, Казань)
Аширбек Муминов	–	д.и.н., проф. (Евразийский национальный университет, Астана)
Маматкул Жураев	–	д.ф.н., проф. (Институт языка и литературы, Ташкент)
Гулшен Сейхан	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
Себахат Дениз	–	док., проф. (Университет Мармара, Стамбул)
М. Фатих Анды	–	док., проф. (Университет Фатих Султан Мехмета, Стамбул)
Досай Кенжетаев	–	д.филос.н., проф. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Хазретаали Турсун	–	д.и.н. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Бакыт Абжет	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Нагима Кошанова	–	к.ф.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ержан Ауелбеков	–	к.п.н., доц. (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Алашбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Ерлан Жиенбаев	–	PhD (Университет им. А.Ясави, Туркестан)
Сейсенбай Кудасов	–	(Международный университет Silk Way, Шымкент)

Құрметті оқырман!

Түркология журналының 2019 ж. №5 (97) санын ұсынып отырмыз. Журналдың кезекті санында Түркия, Қазақстан, Украина және Венгриялық ғалымдар көтерген түркологияның өзекті мәселелері жарияланды.

«Тіл тарихы және құрылымы» аталатын журналымыздың алғашқы айдарында көрнекті тіл маманы, түркітанушы ғалым, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі Р.Сыздықтың туғанына 90 жыл толуына орай дайындалған Н.Қошанованың мақаласы берілді. Мақалада ғалымның қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисі ғылымын қалыптастырудағы еңбегіне жан-жақты талдау жасалған.

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары Түркіменстанда әртүрлі тарихи-мәдени мәселелерді талқылаған әдеби сын дами бастаған тұстағы сыни ойлау тарихына шолу, талдау жасалған Т.Ашировтың мақаласы, С.Ергөбектің қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым өкілі Шәді Жәңгірұлының бірегей туындысы - Мұхаммет Пайғамбардың өмірін, пайғамбарлық жолын жырлайтын «Назым сияр шариф» шығармасының тууы мен жырлану ерекшелігі, өзіндік құрылымдық сипаты, ақынның шығармашылық қырын қарастырған мақаласы, сонымен бірге Ф.Гезиннің түрік жазушысы Бахаеддин Өзкешинің «Köse Kadı» және «Uçtaki Adam» атты тарихи романдарына талдау жасаған мақаласы «Әдебиеттану және фольклор» бөлімінде берілді.

«Тарих және этнография» бөлімінде Я. Пилипчуктың Шығыс Еуропа тарихындағы ең өзекті мәселелердің бірі - Қырым хандығының Достастықпен байланысы, Михаил Вишневецкий мен Ян Собеский тұсындағы қырымдықтармен қарым-қатынас туралы зерттеуі жарияланды.

О.Нұсқабаевтың Орталықазиялық түрктенді халықтардың мұсылмандану тарихына шолу жасап, оған ықпал еткен белгілі бір діни мәзһабтық жолдың, оның беделді өкілдерінің, яғни ортағасырлық араб, парсы деректеріндегі сараптауларға ерекше мән берілген, сондай-ақ белгілі бір исламдық діни ағымды ұстанған сопылық бауырластықтың орны мен рөлін сараптаған мақаласы «Философия және дін» бөлімінде ұсынылды. Сондай-ақ Анадолы Селжук кезеңінде Конияда Маулана құрған Маулауиһа тарихатының нышаны ретінде пайдаланылған «sikke, arakiye, külah» сияқты киізден жасалған бас киімдердің бүгінгі күнге дейінгі тарихына сараптама жасаған Н.Бегичтің мақаласы жарияланды.

«Аударма» айдарындағы Б.Хабтагаеваның «Тыва тіліне монғол тілі арқылы енген көне түркі сөздері» аталатын мақаласында тыва тіліндегі монғол элементтерін анықтап, оларға сипаттама жасаған. Мысалға алынған сөздерге фонетикалық, морфологиялық және семантикалық талдау жасай отырып, олардың ерекшеліктерін көрсеткен.

Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелерін көтеріп, зерттеулерінің нәтижелерін біздің журналда бөліскені үшін ғалымдарға алғысымызды білдіреміз. Түркі халқының тарихы, тілі, әдебиеті, фольклоры, этнографиясы мен философиясының өзекті тақырыптарын қамтитын ғылыми зерттеулерді жариялайтын журналымыздың жаңа саны да түркология және жалпы ғылымның дамуына өз үлесін қосады деп сенеміз.

Editörden

Türkoloji dergisinin yeni sayısıyla karşınızdayız.

Dergimizin bu sayısında Türkiye, Kazakistan, Ukrayna ve Macaristan'dan bilim insanları tarafından kaleme alınan Türkolojinin güncel konularına dair sekiz makale yer almaktadır.

Dergimizin "Dil Tarihi ve Yapısı" bölümünde yer alan N. Koşanova'nın makalesinde Kazak dilbiliminde dilbilimsel poetikanın ilmi-teorik esaslarının belirlenmesinde çok büyük payı olan R. Sızdık'ın şiir dilinde cümle bilgisini ilmi esaslara dayandırdığı çalışmaları ele alınmaktadır.

"Edebiyat ve Folklor" bölümünde yer alan T. Aşirov'un makalesinde, Sovyet dönemi Türkmenistan'ının eleştirel düşünce tarihinde, özellikle de Türkmen düşünce yapısı bağlamında yapılan ilk çalışmalardan bahsedilmektedir. S. Ergöbek'in makalesinde, eserleriyle Kazak edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlayan Şadi Cangirulı'nın "Nazım Siyer-i Şerif" adlı eserinin ortaya çıkışı, yapısal özellikleri ve şairin yaratıcılığı ile ilgili konulara değinilmiştir. F. Gezgin'in makalesinde, Bahaeddin Özkışi'nin Balkanlar yani Rumeli üzerine yazmış olduğu tarihî romanlarından *Köse Kadı* ve bu romanın devamı niteliğinde olan *Uçtaki Adam* romanları ele alınmaktadır.

"Tarih ve Etnografya" bölümünde yer alan Ya. Pilipçuk'un makalesinde Mikhail Vişnevetsky ve Yan Sobeskiy hükümdarlığı döneminde Kırım Hanlığı ve Reç Pospolita ilişkileri ele alınmaktadır.

"Felsefe ve Din" bölümünde yer alan O. Nuskabayev'in makalesinde Orta Asya Türk halklarının Müslüman olmaları ile ilgili tarihî kaynaklar incelenerek buna etki eden mezhepler ile temsilcilerinin yanı sıra İslamiyet'e ışık tutan sufi geleneğinin önemi ve rolü değerlendirilmektedir. N. Begiç'in makalesinde Anadolu Selçuklu döneminde Konya'da Hz. Mevlâna'nın kurmuş olduğu Mevlevilik tarikatının sembolü olarak kullanılan "sikke, arakiye, külah" gibi keçe başlıkların geçmişteki ve günümüzdeki durumu hakkında değerlendirme yapılmaktadır.

"Tercüme" bölümünde yer alan B. Kabtagaeva'nın makalesinde Tuva Türkçesindeki Moğolca alıntıların Türkçe kökenli olanlarının fonetik, morfolojik ve semantik incelemeleri yapılarak karakteristik özellikleri verilmiştir.

Türkoloji'nin güncel konularını ele alarak çalışmalarının neticelerini dergimizde paylaşan yazarlarımıza müteşekkirimiz. Türk halkının tarihi, dili, edebiyatı, folkloru, etnografyası ve felsefesi alanlarının güncel konularını kapsayan bilimsel araştırmaları bir araya getiren dergimizin yeni sayısının Türkoloji'nin gelişimine ve akademik camiaya katkıda bulunacağını umuyoruz.

Н. Қошанова

ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz)

Академик Р.Сыздық және қазақ тілінің поэзия синтаксисі

Андатпа

Р.Сыздық зерттеулері арқылы қазақ тіл білімінде поэтикалық тілдің жан-жақты терең қарастырылып жүйеленуі, терминдерінің айқындалуы, басты нысаны, міндет-мақсатының көрсетілуі мүмкін болды. Тілдің поэтикалық табиғаты белгілі бір дәуірдегі тұтас әдеби мектептің тілдік дәстүрі аясында, әдеби тілдің белгілі бір дәуір болмысын бейнелейтін жеке шығармашылық иесінің тілін талдауда, поэзиялық шығармалардың бітімін көрсетуде қазақ лингвистикасындағы ұлттық поэтиканың тұтас тұлғасын жасады. Қазақ ұлттық поэтикасының табиғаты, бітім-болмысы түрлі тілдік деңгей аясында ғалымның Абай шығармаларының тілін зерттеуі арқылы тұтастанды. Қазақ тіл білімінде лингвистикалық поэтиканың ғылыми-теориялық негіздемелерін жүйеге салуда Р.Сыздықтың зерттеу еңбектерінің маңызы зор. Мақалада ғалым Р.Сыздықтың поэзия синтаксисі ғылымын қалыптастырудағы еңбегі талданады.

Кілт сөздер: ғалым Р.Сыздық, лингвистикалық поэтика, поэтикалық тіл, Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы, поэзия синтаксисі

N.Koshanova

Candidate of Philology, Associate Professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: nagima.koshanova@ayu.edu.kz)

**Academician R. Syzdyk and the Syntax of Poetry of the
Kazakh Language**

Abstract

Thanks to the research of academician R. Syzdykova, in the Kazakh linguistics, an extensive study of the poetic language, the definition of terms, the main objects, tasks and goals were determined. The poetic nature of the language within the framework of the linguistic traditions of the whole literary school of a certain era, in the analysis of the language of an individual author, reflecting the realities of a certain period of the literary language, have created an integral figure of national poetics in Kazakh linguistics. The nature and life of the Kazakh national poetics were united within the framework of different language levels, thanks to the study of the language of Abay's works by scientists. In the Kazakh linguistics the research work of R. Syzdykova in systematization of scientific and theoretical bases of linguistic poetics is of great importance. The article analyzes the works of the scientist R. Syzdykova in the formation of the science of poetry syntax.

Key words: scientist R. Syzdyk, linguistic poetics, poetic language, syntactic structure of Abay's poems, syntax of poetry

Поэтика - жалпы өнер атаулының көркемдігін зерттейтін ғылымның өте ежелгі түрі және поэтика – поэзияны өнер ретінде зерттейтін ғылым [1]. Поэтиканы көркем әдебиеттің танымы мен ғылым ретінде қарау Батыс Европа романтизм өкілдері И. Гердер, Ф. Шиллинг, Ф.Ф. Шлегельдермен байланысты, теориялық-лингвистикалық негіздемесі В. Гумбольд, Штейнталь еңбектерінен көрініс тапты. Поэтиканың теориялық мәселелері тілдік тұрғыда А.А. Потебняның «Сөз өнері теориясы туралы жазбалар» аталатын еңбегі арқылы қалыптасты: тілдің сөйлеу қызметін поэтикалық тіл, прозалық тіл деп екіге бөлді. Осы ілімді дамытқан Л.П. Якубинский «сөйлеушінің қандай тіл материалын таңдауына» байланысты сөйлеудің екі түрін атап көрсетеді: өзіндік бағалауыштық қасиеті жоқ, қатынас құралы дәрежесіндегі «практикалық тіл» және практикалық мақсаттан гөрі бағалауыштық әсері басым «поэтикалық тіл жүйесі».

Шығарманың поэтикалық тілі туралы ғалым Р. Сыздық: «...сөз патшасы – өлеңнің көркемдігін оның поэтикалық тілі көрсетеді. Көркемдік дегеніміз өлең тілінің сыртқы жылтырақтары емес. Көркемдік, ең алдымен, мазмұн мен қалыптың сәйкестігі, яғни ой мен тілдің гармониясы; ақын идеясын білдірген сөздердің оқырман сезіміне әсер ететін экспрессиялығы мен эмоциялығы. Демек, поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі», «Поэтикалық тіл әрдайым метафора, эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдарының санымен, тіпті сапасымен танылмайды, суреткердің өз міндетіне алған эстетикалық талаптарына сәйкес болмысты тіл арқылы әсерлі де бейнелі түрде көрсете білуінен танылады», - деген анықтамалар береді [2, 10-б.].

Зерттеуші поэтикалық тілді зерттеуде, алдымен, автордың жеке шығармашылық қолтаңбасын айқындайтын «сөз қолданысына» назар аудару, екінші, сөздердің образдылығы, жалпы мәтіннің фонетикалық әсерлігі, сөз мағынасының түрлі қырынан көрінуіне назар аударады.

Р. Сыздық поэтикалық тілдің түрлі қыры мен сырын танытуда сөздің экспрессивтік мағыналық бояуларын танытуға, сөздердің тіркесу барысындағы, оның ішіндегі мәнмәтіндік, кейде окказионалдық ұғымдарын, синтаксистік құрылымындағы жарыспалы қатарларын [2, 11-б.] ашуға күш салады. Көркем шығармадағы поэтикалық образ мәселесі сөздің автологиялық, тавтологиялық мағыналары, образдың эстетикалық зонасы туралы ұғым, автордың сөз таңдау, мәтін түзу, синонимдік қатарларды таңдап қолдану ерекшелігін

құбылта қолданудағы символ мен фразеологизмдердің, шығарма мәнмәтініндегі дыбыстар үйлесімділігінің көркемдікті сақтаудағы рөлі поэтикалық тілді зерттеудің басты амалдары ретінде қарастырылады.

Ғалым Р. Сыздық Абай шығармаларын тілдік ерекшеліктері тұрғысынан зерттеулерінің талдауы ретінде «Абай тілінің зерттелуі» деген ғылыми жұмысында қазақтың ұлы ақыны Абай тілінің зерттелуі дегенде екі түрлі ұғымды: бірі - ұлы қаламгердің тілі туралы жалпы пікір айту, екіншісі Абай шығармалары тілінің өзін талдауды жатқызуға болатынын айтады. Поэзия иесінің тілін тану дегенді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп білу керек. Сонымен қатар Абай сияқты қаламгер тілін структуралық жағынан талдау арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі сипатын тануға болады, өйткені Абай - дайын тұрған қалып-нормаларды пайдаланған қатардағы жазушылардың бірі емес, сол тілдің даму барысындағы жаңа кезеңін бастаушы, сапалық жаңа түрінің іргетасын қалаушы адам. Абайды зерттеуде, ең алдымен, жазушы шығармашылығының идеясын, тақырыбын, мазмұнын танып-білу қажет болды. Мазмұнның формасына, яғни қаламгер тіліне үңілу содан кейін болатыны қарастырылады [3]. Ғалым Р. Сыздық Абайдың тілі жөнінде елеулі пікір айтқан ғалым - Қажым Жұмалиев екендігін баса көрсетеді. Өзінің мектепке арналған оқулықтарынан бастап, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы туралы жазылған ғылыми еңбектерінде, әдебиет теориясына арналған жұмыстарында Қ.Жұмалиев ақынның шығармашылығымен бірге, оның тілі жөнінде де сөз етті. Елеулі тілдік жаңалықтарды ашып береді. Ғалымның Абай тіліне қатысты мынадай түйінді пікірлерін ортаға салады:

1) Абайға дейін де қазақтың поэтикалық тілі дамып келді. Ертеден келе жатқан қазақ ауыз әдебиетінің, XVIII-XIX ғ. тарихи әдебиеттің өздеріне тән ерекшелігі және жалпы құрылысы жағынан болсын, тілі жағынан болсын өзінше даралық, байырғылық сипаты болды. Абай осындай әдебиеттің о заманнан қалыптасып қалған поэтикалық тілін жоғары сатыға көтерді.

2) Абай заманында етек жайған тілдегі шағатай, татар тілдік элементтеріне қарсы күрес ашты, қазақ тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды, оның сөздік қорының бір бұтағы орыс тілі болды.

3) Абай қазақтың мол сөз байлығын қолданумен қатар, көптеген көне сөздерді, жергілікті сөздерді шебер пайдаланып, өзі де жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыстарын енгізді.

4) Өлең құрылысына қыруар жаңалықтар қосып, жаңа

көркемдеу тәсілдерін ұсынған. Жаңа образдар жасаған. Мұнда орыс әдеби тілінің әсері мол болған [4, 144-193-б.].

Абайдың тіліндегі, өлең құрылысындағы жаңалықтарды туғызған оның шығармашылығының мазмұны екендігін танудың Абай тілін түсінудегі үлкен мәнін Ғ. Мүсірепов ерекше түсіндіреді: «Абай түрді түр үшін емес, айтайын деген ойын дәлірек, өтімді де ұтымды етіп айту үшін іздеген... ол мазмұнға сай түр керектігін терең сезінген». Абайдың тілі жайында Б. Кенжебаев та, Е. Ысмайылов та ақынның өлең құрылысы туралы зерттеулерінде Абай поэтикасының ерекшеліктерін, ақын тіліндегі жаңа, көне сөздерді, кейбір сөздердің тура және ауыспалы мағынада қолданылуын, поэтикалық синтаксис мәселелерін қозғап, бірқатар мысалдар келтіреді.

Ғалым Р. Сыздық Абай тілін арнайы қарастыру - тіл мамандарының міндеті екенін, лингвистер жалпы тұжырымнан гөрі, нақты талдайтынын ерекше атап көрсетеді [3, 330-б.]. Қазақ тілі ғалымдарының ішінде Абайдың тілі жайында бірінші болып терең әрі дәлелді пікір айтып, талдау жасаған - Құдайберген Жұбанов. Қ. Жұбановтың «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» атты еңбегі - Абайдың тілін ғана емес, әдебиеттегі орнын ерекше бағалаған, Абайтану ғылымына зор үлес қосқан, күні бүгінге дейін құнын жоймаған зерттеу. Абай тілін танып білу 30-жылдардың ортасынан Қ. Жұбановтың зерттеуінен басталады да, 50-жылдардың ішінде бұл мәселеге С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов тәрізді тіл мамандарының қатысуына байланысты дамыды.

Р. Сыздықтың монографияларында Абай Құнанбаев мұрасы қазақ әдеби тілі тарихының тілдік дерегі ретінде зерттелді. Ғалым алдында Абай ақындай сөз өнері иесінің тілдік шеберханасына үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын лингвистикалық тұрғыдан жүйелеп талдау мақсаты тұрды. Осындай талданған тілдік материалдар мен нәтижелер, бір жағынан, қазіргі жазба әдеби тілдің XIX ғасырдың II жартысындағы лексика-грамматикалық сипатын танып-білуге септігін тигізсе, екінші жағынан, «ұлы ақынның суреткерлік шеберлігі мен өз қаламына тән қолтаңбасын көрсететін және қазақ көркем сөзі дамуындағы шоқтығы биік орнын танытуға арналатын әдеби-лингвистикалық (лингвостилистикалық) зерттеу жұмысына дайындық» болып табылады.

Зерттеуші Р. Сыздықтың Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысына арналған екінші «Абай өлеңдерінің синтаксистік

құрылысы» атты монографиясында қазақ өлеңінің, оның ішінде Абай туындыларының синтаксистік амал-тәсілдерінің проза синтаксисінен өзгешелігі қандай; өлеңнің ұйқасы, өлшемі, композициясы және шумакқа бөліну-бөлінбеуі мен оның синтаксисінің арасында қандай байланыс бар; өлең құрайтын компоненттердің бір-бірімен іліктесіп, байланысу амалдары деген сияқты қазіргі қазақ тіл біліміне, атап айтқанда, нормативті синтаксис пен нормадан ауытқыған синтаксиске қатысты мәселелер қарастырылады. Сондай-ақ, Абай поэзиясы мен оған дейінгі қазақ поэзиясының синтаксисіндегі айырымдар, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің өлең синтаксисі саласындағы жақындығы мен алшақтығы туралы қазақ тіл білімінде алғаш рет сөз болды. Басты мәселе - Абайдың өлең архитектурасына, синтаксисіне енгізген жаңалықтары, өзгерістерін нақтылы талдау арқылы көрсету болды. Ғалымның Абай шығармалары (прозасының да, поэзиясының да) тілінің лексикасы мен грамматикасын жүйелі түрде зерттеген монографиялық еңбектерінде негізгі көздеген мақсаты оның көркемдік сипаты, шеберлік тәсілдері мен ерекшеліктерін айқындау болмаса да, бұл мәселеге тілдік деректерді талдау барысында барып отырды. «Абай шығармаларының тілі» (Лексикасы мен грамматикасы) (Алматы, 1968. 335 б.), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (Алматы: Ғылым, 1970. 176 б.), «Абайдың сөз өрнегі» (Алматы, 1995. 207 б) монографияларында да, әсіресе «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы» («Мектеп», 1984) атты оқулығында да Абай поэтикасы едәуір сөз етілді. «Ғылым» баспасынан 1968 жылы шыққан «Абай тілі сөздігі» - ақын тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстарының бірі. Орыс және өзге де кейбір туысқан халықтар тәрізді, өзінің классик жазушыларының тілінің сөздігін жасау ісіне үн қосқан бұл еңбек - бірнеше адамнан құралған ұжымның көп ізденген жұмысының нәтижесі. Абайдың тілін, әсіресе лексикасын зерттеушілерге өте қолайлы, реттеулі, түгендеулі дүние болып табылады. Іздеуші бұдан белгілі бір сөздің немесе тіркестің қай мағынада қанша рет қолданылғанына дейін таба алады.

Р.Сыздықтың аталған «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» монографиясы - қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисін ғылым ретінде қалыптасуына тигізген үлкен маңызы бар еңбек.

Поэзия синтаксисі мен жалпы синтаксис екеуі екі бөлек дүние емес. Өлең тіл нормасынан шығып кетпейді, соның заңдарына сүйенеді [5, 82-84-б.]. Керісінше, профессор Қ. Жұбанов айтқандай, ол әдеби тіл

нормасын белгілеуге әсерін тигізеді: «... Художественная литература действительно отличается (особенно когда она стихотворна) от обыденной, т.н. «рассудечной» речи своим синтаксисом, морфологией и лексикой, но тем не менее подчиняется известному закону, более того, задает тон в установлении грамматических законов языка» [6, 52-б.].

Поэзия тілінің қара сөз тілінен өзгешеленетін құрылымдық ерекшелігі бар. Осы ерекшелік жалғыз синтаксис саласын қамтымайды, поэтикалық тілдің құрылымдық ерекшелігі оның дыбыстық үйлесім, дыбыстық жүйелеу, синтаксистік құрылымы мен мүшеленуінің ерекше қасиеттерінен, сондай-ақ сөз семантикасы мен сөз қолданысының ерекшеліктерінен көрінеді.

Поэзия синтаксисі мәселесін сөз еткенде орыс тіл біліміндегі Н.С. Пospelовтың Пушкин өлеңдерінің синтаксистік құрылысын талдаған арнаулы еңбегін, қазақ тілшілер тарапынан тұңғыш қалам тартқан Т. Қордабаевтың «Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы» атты жұмысын атауға болады. Ғалым Т. Қордабаев өлең синтаксисінің прозадан ерекше болатындығы туралы өзіне дейінгі орыс, қазақ филологтарының айтқан пікірлерін талдай отырып, шумақ мәселесіне тоқталады және синтаксистік тұтастық құрайтын компоненттердің бір-бірімен байланысу жолдарын анықтайды. Содан кейін Абай поэзиясын егжей-тегжейлі зерттеген ғалым - Р. Сыздық. «Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі» атты еңбегі – ұлы ақын Абай және ұлттық әдеби тілдің дамуы, қалыптасуы туралы, Абай шығармаларының лексикасы, морфологиясы, синтаксисі біріктірілген көлемді еңбек [4]. Ғалым Н.С. Пospelов өлең тілі синтаксисін күрделендіретін алты түрлі факторды ұсынады. Олар: 1) өлең тармағындағы сөздердің мейлінше тығыз топталатындығы; 2) өлең тармақтарының бірінен екіншісіне көшкенде, синтаксистік байланыстың әлсірей түсетіндігі және керісінше, вертикал байланыс дегеннің пайда болатындығы; 3) өлеңдегі сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыруда әрқилы тәсілдердің қолданылуы, олардың ішінде шылаулардың байланыстырушылық рөлі; 4) инверсия мен әр түрлі ұйқастыру тәсілдерінің рөлі; 5) өлең тасымалының синтаксистік қызметі; 6) өлеңнің шумаққа бөліну-бөлінбеуіне қарай тармақтардың өзара бірігу ерекшеліктері. Ғалым Р. Сыздық орыс өлеңінің синтаксисін зерттеген бұрынды-соңды еңбектердегі пікірлерді қазақ өлеңінің синтаксистік құрылымына көшіре салуға болмайтынын атап көрсетіп, өлең заңдылықтары ұлттық болып табылатындығын

қостайды [8].

Қазақ тіл білімінде кезінде профессор Т. Қордабаев тіл мамандарының поэзия синтаксисін синтаксистің деформацияланған түрі деп тілдік жүйені зерттеуде тек проза синтаксисімен шектелетіндігінің басты себебі проза сөйлеудің негізгі және табиғи түрі екендігін, бірақ поэзия тілдің грамматикалық құрылысы ерекшеліктеріне бағынбайтын өзінше бөлек тілдік құбылыс еместігін, арнайы зерттеуді қажет ететіндігін көрсеткен. Қазіргі таңда поэзия тілі, оның синтаксистік құрылысы лингвистиканың когнитивті лингвистика, психолінгвистика, прагмалінгвистика сияқты салаларының басты тілдік материалына айналды. Академик Р. Сыздық еңбектерінің басым көпшілігі поэзия тіліне, оның синтаксистік құрылысына арналады [7; 9]. Ғалым Ж. Манкеева: «Р.Сыздық зерттеулерінде поэтика көркем әдебиеттің құрылымындағы көркемдік құралдар жүйесінің статикалық күйі ретінде емес, суреткер шығармасын ерекшелейтін, көркем тілдің коммуникативтік қызметін айшықтайтын динамикалық қалпы ретінде қарастырылады» [10, 30-б.], - дейді.

Академик Р. Сыздықтың «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» еңбегі жалпы поэзия синтаксисінің өзіндік ерекшеліктеріне толық жауап беретін құнды еңбек болып табылады.

Тілшілер тарапынан поэзия синтаксисі бойынша тұңғыш қалам тартқан Т. Қордабаевтың «Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы» атты еңбегін арнайы бағалай отырып, Р. Сыздық: «Мұнда автор... біріншіден, өлең синтаксисін, оның ішінде жеке қаламгерлер шығармалары мен жеке нұсқалар (мысалы, эпостық жырлар) тілінің синтаксистік құрылысын талдап, солар бойынша, қажетті тұжырымдар айтатын кез туғанын көрсетсе, екіншіден, осы жұмысқа тікелей кірісуге мүмкіндік берді» деген пікірімен қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисін зерттеу Т. Қордабаев еңбегінен бастау алатынын баса көрсетеді [7, 273-б.].

Т. Қордабаев «Қыз Жібек» және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» шығармаларын пайдалана отырып, өлеңді прозадан айырып тұрған бірден-бір белгілерге, яғни ұйқас, өлшем, шумақ, тармақ, ырғақ, бунақ мәселелеріне және параллелизмге, қайталау тәсілдеріне жеке-жеке өрнектер бере отырып, талдайды. Өлең жолдары, яғни тармақтары, өзара белгілі ырғақта, ұйқаста және буын саны жағынан бір өлшемді болып келеді, ал прозада бұл қасиет болмайды. Ұйқас пен өлшем - поэзияның негізгі белгілері. Осы екі белгінің бірлігі арқасында ғана өлең өлең бола алады. Ал прозаның синтаксистік бөлшектерінде

мұның бірі бола қалған күнде екіншісі болмайды. Мысалы:

Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты.
Ерназардың өзі бай болыпты.
Төрт түлік малы сай болыпты.
Қора толған қойлары болыпты.
Мағау толған түйелері болыпты.
Өріс толған жылқылары болыпты.
Ерназардың сегіз ұлы болыпты (Ер Төстік).

Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтынды кебіс сартылдап,
Жүйрік аттай ойкастап,
Құнан қойдай бой тастап,
Қалмайын деп ұялып,
Жан-жағына байқастап (Қыз Жібек).

«Ер Төстік» ертегісінен келтірілген алдыңғы жеті сөйлемде бірыңғай өткен шақтық көсемше жіктеліп тұрса, «Қыз Жібек» дастанынан келтірген кейінгі жеті сөйлемде өткен шақтық көсемше -п түлғасына аяқталып тұр. Сөйтіп, екі шумақтың екеуінде де сөйлемді аяқтап тұрған сөздер өзара үндес, ұйқас. Соған қарамастан ертегіден келтірілген алдыңғы шумақты ешкім де өлең деп есептемейді. Өйткені, онда тармақты-сөйлемді аяқтап тұрған сөздер арасында белгілі шамада ұйқастық, үндестік болғанымен, әр жолдың көлемі, буын өлшемі әр басқа. Тек соңғы сөздер ғана болмаса, жол құрамындағы басқа сөздер, синтагмалар арасында ешқандай үйлесімділік, өлшем бірлігі жоқ. Ал соңғы шумақта тармақтар бірыңғай ұйқаста айтылуымен бірге буын саны, синтагмалық жіктері жағынан да біркелкі, өзара үндес болып келген. Мұндай үндестік тармақтар соңында тұрған сөздерде ғана емес, әр тармақ ішіндегі синтагмалық тіркестер арасында да бар: бірінші тармақтағы «ақ маңдайы» деген мен екінші тармақтағы «танадай көзі» деген тіркес өзара осындай ұйқаста тұр [11, 176-177-б.]. Автор поэзия синтаксисінің ерекшелігін дұрыс түсіну үшін, алдымен өлең құрылысының өзіндік қасиетін жақсы білу керектігін айта келе, өлең құрылысында кездесетін синтаксистік тілдік бірліктерге тоқталады. Синтаксистік бірліктер ретінде шумақты, тармақ пен бунақты көрсетеді.

Қазақ поэзиясын зерттеушілер шумаққа бірдей анықтама берген емес. Академик Р.Сыздық шумақсыз өлең дегенге қатысты «Өлең қалайынша әрі шумақты, әрі бір-ақ шумақты бола алады? Өлең не

шумақты, не шумақсыз болу керек қой» деген пікір айтқан. Сондай-ақ, қазақ филологиясында шумақты тануда профессор З. Ахметов «Ұйқас, интонация және мағыналық тұтастық - үшеуі өлең жолдарының шумаққа бірігуіне негіз болады», - деп атап көрсеткен [12, 145-147-б.]. Өлең шумағының өзіндік ырғағы, интонациясы бар компоненті - тармақ. Тармақ тек поэзияға ғана тән категория дейтін болсақ, әдебиет теориясына қатысты еңбектерде де «тармақ деп өлең жолын айтады» деген тәрізді анықтамалар береді. Тармақ саны өлең құрамында шумақтың мағынасына қарай бірде аз, бірде көп болып құбылып отырады. Өлең синтаксисін прозадан айырып тұрған ерекшелігі осы тармаққа бөлінуінде. Өлең тармақтарының саны, тиянақтылығы бірдей емес және атқаратын синтаксистік функциялары да біркелкі болмайды. Тармақ жеке жай сөйлем болып та, құрмалас сөйлем болып та келетін тұстары болады. Осыдан келіп, ғалым шумақ неше сөйлемнен құралса да, оның тармақтары қандай сөйлем болып тұрса да оларды бір-бірінен бөліп алып, прозадағыдай жеке алып қарауға болмады. Оның тармақтары жай сөйлем болсын, құрмалас сөйлем болсын шумақ бір бүтін болып есептеледі деген пікір айтады.

Поэзия синтаксисінің тағы бір ерекшелігі ондағы сөйлемдердің, синтаксистік элементтердің орналасуы, сыйысуы жағынан да, олардың көлемі, саны жағынан да күрделі болып келуінде. Мысалы:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінді терге шірімей,
Терлігі майдай ірімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас болмай,
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Арып-ашып шөл көрмей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы төске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір жастық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет)

Осындағы 19 жолды шумақтың алдыңғы 18 жолы соңғы тармақтағы «*biter me*» деген баяндауыш функциясындағы етістікке жетектеліп, соған бағынып тұр. Шумақ тұтасымен бір сөйлем. Осы тұрған қалпында бәрі де орынды, жақсы орналасып тұр. Осы шумақты проза синтаксисіне аударатын болсақ, бір сөйлем ішіне сыйғызып беру, тіпті екі-үш сөйлемге сыйғызып беру мүмкін емес [11, 187-б.].

Өлеңнің ырғағы, ұйқасы, әуезді я мәнерлі айтылуы сөз тіркесіндегі инверсияға, сөздің өлең жолындағы позициясына (орналасуына) байланысты. Қазақ тіл білімінде поэтикадағы инверсияның мәнін, табиғатын ғалым Р. Сыздық ашты: «Өлең синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда жатыр. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден (мүшелерден) бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компоненттің басыңқыдан бұрын келуі - өлең синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсия жасайды» [8, 109-б.], - деп Абай өлеңдерін инверсия бойынша талдай отырып, жай бастауыш пен баяндауыштың орын алмасуындағы инверсия; тармақ ішіндегі инверсия, тармақтар арасындағы инверсия деген қазақ тіл білімі үшін маңызды ғылыми атауларды ұсынады.

Өлең құрылысындағы инверсияның рөлі мен қызметі зор екендігі мәлім. Сөз жоқ өлеңдегі инверсия жалғыз ғана ырғаққа байланысты жасалмайды. Өлең жолдарындағы сөздердің (сөйлем мүшелерінің) орындарын өзара алмастыру немесе бір сөйлем болып келетін бірнеше жолдардың орнын ауыстыру арқылы айтылмақ ойдың белгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу, модальдылық реңк беру т.т. сияқты бірнеше мақсат жүзеге асырылады.

Поэзия синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда. Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компонентінің басыңқыдан бұрын келуі - поэзия синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсияланады. Бірақ бұл «табиғи қасиеттің» өлеңнің кез келген сөйлемі мен тармақтарында сақталып отыруы шарт емес, өлең синтаксисі нормадағы тәртіпке де бағынады. Демек, инверсия болуы үшін белгілі бір мотивтер керек. Оның үстіне, инверсияның өзі кездесу жиілігіне, қолданылған орнына қарай бірдей емес. Біздіңше, инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа,

ұйқасқа орай оңай келтірілетін, сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрі белгілі бір мотивті көздеп әдейі қолданылған болады.

Тілші-ғалым Р. Сыздық поэзия жолдарында кездесетін инверсияның мынадай түрлерін атап көрсетеді:

1) бастауыш пен баяндауыштың және толықтауыш, пысықтауыш пен соларға қатысты сөздердің орындарының ауысып келуі;

2) анықтауыш пен анықталғыш сөздің, көмекші етістікпен келген тіркестер мен тұрақты тіркес компоненттерінің өзара орын алмасып келуі [8, 80-81-б.].

Қорыта айтқанда, поэзия тілінің синтаксисін зерттеу өлең мәтінін нормативті грамматиканың құрылымына салып, сондағы категориялардың бар жоғын, нормалы-нормасызын түгендеу емес, алдымен, прозадағы сөйлем құрылымынан түбірлі айырмасын ескеру қажет. Өлең синтаксисінің құрылымдық сипаты мен өзіне тән синтаксистік бірліктерді тілдік деректермен дәлелдеу академик Р. Сыздық зерттеу еңбектерінде орын алған, сол еңбектері арқылы қазақ тіл білімінде поэзия синтаксисі ғылымы қалыптасты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. –Ленинград: «Наука», 1977. –С. 376.
2. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. –207 б.
3. Сыздық Р. Абай тілінің зерттелуі //Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. /Құрастырған филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин. –Алматы: Жазушы, 1986. 324-344-б.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. –Алматы, 1960.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М., 1963.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Ғылым». 1996. –270 б.
7. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Монография. - Алматы: Арыс, 2004. –614 б.
8. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. –А.: «Ана тілі», 1970. – 176 б.
9. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: «Санат», 1994. –190 б.
10. Манкеева Ж. Мәдениет метатілінің коммуникациясын лингвопоэтика негізінде анықтау. Академик Рабиға Сыздық және қазақ тіл білімі мәселелері (жинақ). -А.: Арыс, 2004.
11. Қордабаев Т. Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1965.
12. Ахметов З. Казахское стихосложение . – Алматы: «Ғылым», 1964. –370 б.

REFERENCES

1. Jirmýnski V.M. Teorua literatýry. Poetika. Stilistika. –L.: «Naýka», 1977. –S.376.
2. Syzdyqova R. Abaidyń sóz órnegi. – Almaty, 1995. – 207 b.
3. Syzdyq R. Abai tiliniń zerttelýi //Abai taǵylymy. Ádebi-syn maqalalar men zertteýler. /Qurastyrǵan filologua ǵylymdarynyń doktory, professor Nyǵmet Ǵabdýllin. -Almaty: Jazýshy, 1986. 324-344-better
4. Jumaliev Q. Qazaq ádebieti tarihyńyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili. – Almaty, 1960.
5. Vinogradov V.V. Stilistika. Teorua poeticheskoi rechí. Poetika. –M., 1963.
6. Jubanov Q. Qazaq tili jónindegi zertteýler. – Almaty: «Ǵylym» 1996. -270 b.
7. Syzdyq R. Abai jáne qazaqtyń ulttyq ádebi tili. Monografua. – A.: Arys, 2004. - 614 b.
8. Syzdyqova R. Abai óleńderiniń sintaksistik qurylysy. –A.: «Ana tili», 1970. –176 b.
9. Syzdyqova R. Sózder sóileidi. – Almaty: «Sanat», 1994. –190 b.
10. Mankeeva J. Mádeniet metatilińiń kommýnikatsiyasyn lingvopoetika negizinde anyqtaý. Akademik Rabıǵa Syzdyq jáne qazaq til bilimi máseleleri (jınaq). -Almaty: Arys, 2004.
11. Qordabaev T. Poeziualyq shyǵarmalardyń sintaksistik qurylysy. Tarihi sintaksis máseleleri. – Almaty, 1965.
12. Ahmetov 3. Kazahskoe stihoslojenie . – Almaty: «Ǵylym», 1964. -370 b.

Аннотация

Благодаря исследованиям Рабиги Сыздык, стало возможным всестороннее исследование и систематизация поэтического языка в казахском языкознании, определение терминов, основных объектов, целей и задач. Поэтическая природа языка в рамках языковых традиций целой литературной школы определенной эпохи, в анализе языка отдельного автора, отражающего реалии определенного периода литературного языка, создала целостную фигуру национальной поэтики в казахской лингвистике. Природа и быт казахской национальной поэтики были объединены в рамках различных языковых уровней, благодаря изучению ученым языка произведений Абая. В казахском языкознании большое значение имеет исследовательская работа Рабиги Сыздык в систематизации научно-теоретических основ лингвистической поэтики. В статье анализируются труды ученого Рабиги Сыздык в формировании науки синтаксиса поэзии.

Ключевые слова: ученый Р. Сыздык, лингвистическая поэтика, поэтический язык, синтаксическое строение стихотворений Абая, синтаксис поэзии
(Koshanova N. Академик Р.Сыздык и синтаксис поэзии казахского языка)

Özet

R. Sızdıq'ın eserleri aracılığıyla Kazak dilbiliminde şiir dilinin bütün yönleriyle derinlemesine araştırılıp sistematiğinin çıkarılması, terimlerin belirlenmesi mümkün olmuştur. Dilin şiirsel tabiatı kullanarak belli bir dönemdeki belirli bir ekolün dilsel geleneği bağlamında edebi dilin bir evresini resmeden eser sahibinin dilini araştırmak, şiirsel eserlerin tamamını göstermek Kazak dilbiliminde milli şiir dilinin temelini oluşturur. Kazak edebiyatının kaideleri, R. Sızdıq'ın Abay'ın eserlerinin dilini araştırması neticesinde ortaya koyulmuştur. Kazak dilbiliminde dilbilimsel poetikanın ilmi-teorik esaslarını belirlemede R. Sızdıq'ın araştırmalarının payı çok büyüktür. Makalede R. Sızdıq'ın şiir dilinde cümle bilgisini ilmi esaslara dayandırmasındaki emeği araştırıldı.

Anahtar kelimeler: bilim adamı R. Sızdıq, şiir dili, Abaya şiirlerinin sözdizimsel yapısı, şiirin sözdizimi
(Koshanova N.D., Prof. Dr. R. Sızdıq ve Kazak Şiir Dilinin Sözdizimi)

T. Aşirov

Dr. Öğretim Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Zonguldak, Türkiye
(e-mail: tahirashirov@gmail.com)

Sovyet Dönemi Türkmenistan’ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi: M. Geldiyev (1889-1931) Örneği*

Özet

Sovyet Dönemi Türkmenistan’ın ilk yılları, toplumsal ve kültürel sorunların yaşandığı, tartışıldığı ve tenkit kültürünün gelişmeye başladığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu süreçte dönemin düşünürleri tarafından çeşitli konulardaki yazılar üzerine eleştiriler kaleme alınmıştır. Bu eleştirileri yazarlardan biri de düşünür Muhammed Geldiyev (1889-1931) olmuştur. Geldiyev’in Sovyet Türkmenistan’ın eleştirel düşünce tarihinde ayrı bir yeri bulunmaktadır. 1926 yılında “Seydini nâ tüysli düşünmeli” (سه یدی-ئنی) (ناتویسلی دوشنمه لی) adlı makale “Okıcı” ismiyle bir yazar tarafından yayınlanmıştır. Bu makalede, XIX. yüzyılın Türkmen edebiyatının klasik şairi Seyitnazar Seydî (1775–1836) konu edinmektedir. Bu makaleye Geldiyev “Seydi kim-di” (سه یدی کم - دی) adlı bir eleştiri yazısı yazmıştır. Bu makalede savların gerçekliliği irdelenmektedir. Bunun üzerine Okıcı, “Yene de Seydî hakkında” (یینه ده سه یدی حافظه) adlı cevap yazısı kaleme almıştır. Son olarak Geldiyev, “Okıcı Yoldaş’ın yekece sözlemin (cümlesin) dernelemek bilen özine gaytargı” (اوقیچی بولداشک به که چه سوزمه من (جومله سن) ده رکه مه ک بله ن اوزینه قاپتار غی) adlı yeni bir eleştiri yazısı kaleme almıştır. Geldiyev ile Okıcı arasında cereyan eden eleştiriler, Sovyet Türkmenistan’da Türkmen edebiyatı üzerinde ilk eleştiri olarak kabul edilebilir. 1926 yılında “Türkmenistan” gazetesinde yayınlanan eleştiri yazıları, Sovyet Türkmenistan’ın eleştiri düşünce tarihinde, özellikle de Türkmen düşünce yapısı bağlamında yapılan ilk çalışmalar olarak ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, Geldiyev, Kritik, Düşünce

T. Aşirov

Dr. Lecturer, University of Zonguldak Bülent Ecevit, Zonguldak, Turkey
(e-mail: tahirashirov@gmail.com)

**The History of Critical Thought in Soviet Turkmenistan:
the M. Geldiyev (1889-1931) Example**

Abstract

The early years of Soviet Turkmenistan have been considered in history as the occurrence of social and cultural problems, discussion and development of cultural criticism. In this process, reviews have been grinded out on articles of different topics by

* Bu çalışma, 04.10.2019 tarihinde Moskova Devlet Üniversitesi tarafından düzenlenen “XXVII. Международной научной конференции “Дмитриевские чтения” / XXVII. Uluslararası Bilimsel Konferansı “Dmitriev Okumaları” sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

thinkers of its time. One of these review writers was thinker Muhammed Geldiyev (1889-1931). Geldiyev has a special place in history of critical thinking of Soviet Turkmenistan. In 1926 an article named “Seýdini nä tüýsli düşünmeli (سه یدى ەنى ناتویسلی دوشنمه لی)” (How to understand Seydi) by writer named “Okyjy” was published. Main topic of this article was Seyitnazar Seydi (1775-1836), a classical poet of Turkmen literature in XIX. century. Geldiyev wrote a review named “Seýdi kim-di (سه یدى كم – دی)” (Who was Seydi?) to this article. Article was about decomposition of possibility of allegations. Okyjy composed an answer writing named “Ýene Seýdi hakynda (ینه ده سه یدى حافنده)” (About Seydi again) upon that review. In the end Geldiyev indited criticizing review again, named “Okyjy Ýoldaşyň ýekeje sözlemin derňemek bilen özüne gaýtargy (جومله سن ده) (اوقیجی بولداشك ینه كه چه سوزمه من)” (A hit back to Okyjy fellow after inspecting his only one sentence). Criticism occurred between Geldiyev and Okyjy can be accepted as the first review on Turkmen literature in Soviet Turkmenistan. The reviews published in 1926 on newspaper “Turkmenistan” can be stated as first works in Soviet Turkmenistan upon critical thinking history, especially Turkmen structure of thinking.

Keywords: Turkmen Language, Geldiyev, Critical, Thought

Giriş

Sovyet Türkmenistan’ın ilk yılları, toplumsal ve kültürel sorunların yaşandığı, tartışıldığı ve tenkit kültürünün gelişmeye başladığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemdeki tartışmaların merkezinde Türkmen kültürünün başlıca sorunlarından birini oluşturan dil, edebiyat ve tarih konuları bulunmaktadır. Bu konularda kaleme alınan yazılarda ve yayınlarda ilginç düşünceler, görüşler, öneriler ve onların eleştirilerine rastlamak mümkündür. Türkmen dili, edebiyatı ve tarihi üzerindeki araştırmalar ve ayrıca farklı yerlerde yayımlanmış yazılar üzerine yapılmış eleştiriler, bu hususta bilgi edinme imkânı vermektedir. Bu süreçte dönemin düşünürleri tarafından mezkûr konulardan hareketle çeşitli alanlardaki yazılar üzerinde tenkitler kaleme alınmıştır [1, s. 58–62; 2, s. 10–15]. Bu eleştiri yazarlarından biri de Muhammed Geldiyev (1889-1931) olmuştur.

Muhammed Geldiyev’in hayatı hakkında ayrıntılı bir bilgi bulmak olanaksızdır [3, s. 7]. Onun ölümü sebebiyle 4 ve 5 Ocak 1931 tarihlerinde “Türkmenistan” gazetesinde [4] ve 1931 “Turkmenovedeıııe” (Türkmen Araştırmaları) dergisinin birleşik sayısında biyografisine yer verilmiştir [5, s. 1-2]. Bu yazılarda Geldiyev’in 1989 yılında Türkmenistan’ın Balkan vilayetinin Hazar kenarında yer alan Çeleken ilinde doğduğu belirtilmektedir. Geldiyev’in ilk olarak kendi beldesinde dönemin şartlarına bağlı kalarak geleneksel medrese eğitimi aldığı ve Türkistan Türklerinin, özellikle de Türkmenler arasında yükseköğretim ve ilim merkezlerinden biri olarak kabul edilen Buhara medreselerinde öğrenim gördüğü üzerinde durulmaktadır. Sonra onun, Başkurdistan’ın Ufa şehrinde 15 Kasım 1906’da faaliyete başlayan meşhur Âliye Medresesinde ilim tahsil

ettiği görülmektedir. Geldiyev'in ölümü üzerine kaleme alınan yazılarda, 1917 yılında Tatar ve Başkurt okullarında öğretmenlik yaptığı belirtilmektedir. Bu bilgiden hareketle Geldiyev'in eğitimini, 1916-1917 yıllarında tamamladığı söylenebilir. Bununla birlikte Berdi Kerbabayev'in Geldiyev'in ölümü üzerine kaleme aldığı şiirinde “Dil uğrunda on beş yıllap işlan sen” (Dil alanında on beş sene çalışan sen) diye geçmektedir [11]. Bu esas alındığında ise, Geldiyev'in 1915-1916 yıllardan itibaren dil ile ilgilendiği söylenebilir.

Aynı şekilde Geldiyev'in 1917-1921 yılları arasında Tatar ve Başkurt okullarında öğretmenlik yaptığı da zikredilmektedir. Sonra Aşkabat'a dönüp, parti okulunda ve pedagoji kolejinde öğretmen olarak çalışmıştır. Geldiyev ilk olarak 1921 yılında Aşkabat'ta, daha sonra 1922 yılında Taşkent'in Türkistan ASSR Maarif Halk Komiserliği'ne bağlı Devlet Âlimler Birliği'nin yanında oluşturulan Türkmen Bilim Komisyonu üyeliğine seçilmiştir. Düşünür 1928 yılından başlayarak vefatına, 1931 yılının başına kadar Türkmen Medeniyet Enstitüsü'nde (Türkmen-Kült) çalışmıştır. Geldiyev'in vefatı üzerine yönetim, onu büyük bir kayıp olarak nitelendirmesine rağmen, ölümü hakkındaki bazı şüpheleri izale edememiştir [3, s. 7-11; 7, s. 56-64; 8, s. 669-674; 9, s. 93-101; 10, s. 85-97].

Türkmenistan adına 1926 yılında Bakü'de gerçekleşen Türkoloji kurultayına katılanlardan biri olan Geldiyev'in [11, s. 424] Türkmen dili, düşüncesi ve tarihi üzerine kaleme aldığı yapıtları bulunmaktadır [3, s. 11-56; 12, s. 69-73]. Onun çeşitli konularda kaleme aldığı yazıları, Sovyetler Birliği'nde Türkmen dili, edebiyatı, düşüncesi ve tarihi üzerinde yapılan ilk ve oldukça değerli çalışmalar olarak ifade etmek mümkündür.

Muhammet Geldiyev'in Sovyet Türkmenistan'ın eleştirel düşünce tarihinde ayrı bir yerinin olduğu belirtilebilir. Nitekim Kekilov, R. Recepov ve K. Jumayev tarafından 1969 yılında kaleme alınan “Türkmenistanda tankıdı pikirin döreyşi hem ösüşü” (Türkmenistan'da tenkidî fikrin oluşumu ve ilerleyişi) adlı eserde, Geldiyev ile Okııcı arasında gerçekleşen eleştiri yazıları hususunda şöyle demektedirler: “Türkmenistan gazetesinin 1926 yılında çıkan sayılarında çeper edebiyata ait tenkidî makaleler neşredilmeye başlanıyor” [13, s. 17]. Söz konusu ilk tenkitli makale yazarlardan biri de Muhammet Geldiyev olmuştur. Nitekim Geldiyev, “Türkmenistan gazetesinin dili veya bizde kavram (ıstılah) konusu” (تورکمه نستان غازياتينک ديل) (ياكى بزده ادالغا (استيلاح) مه سه له سى) isimli makaleyi, “Türkmenistan” gazetesinde, 1925 yılında Türkmen dilinin terminolojik problemi üzerine açlayan tartışma dizisi bağlamında tenkit yazıları kaleme almıştır [10, s. 85-97].

Bununla birlikte Balıkçı'nın Yaşkiçisi (M. G.) ismiyle Geldiyev, 1926 yılında "Şiveciye adında gaytargı beryan yoldaşa gaytargı" ("Şiveciye" adında reddiye yapan arkadaşa reddiye) adıyla eleştiri yazı yayınlamıştır [13, s. 5-11]. Geldiyev, Okııcı isimli yazarın yazıları üzerine 1925 yılında Türkmen dilinin terminolojisi ve 1926 yılında ise Türkmen edebiyatı konularında tenkitli yazılar kaleme almıştır.

A. Okııcı'nın "Seydî'ni nä tüysli düşünmeli" isimli makalesi

Okııcı adlı bir yazar, "Seydî'ni nä tüysli düşünmeli" (سه یدیءنی (ناتویسلی دوشنمه لی) isimle 31 Ekim 1926 yılında "Türkmenistan" gazetesinde, XIX. yüzyılın Türkmen edebiyatının klasik şairi Seyitnazar Seydî (1775–1836) hakkında bir yazı kaleme almıştır [14]. Okııcı "Seydî'yi nasıl anlamalı" adlı yazısında, şair Seydî'nin düşünce yapısının bilinmesi için tüm şiirlerinin toplanmasının gerekliliği ve onun zorluğu üzerinde durmaktadır. Ancak elinde eksikte olsa dönemin düşünürlerinden olan Abdulhakim Gulmuhammedov'un (1879-1931) yayınladığı kitap [15] bağlamında değerlendirme yapmaktadır [14].

Okııcı, bu makalede, Seydî'nin diğer Türkmen şairlerinden farklı bir düşünce yapısına sahip olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır: "Seydî diğer Türkmen şairleri gibi hayalci, dinci ve mevhum hurafelere inanan bir şair değil" [14]. Bundan dolayı Okııcı'ya göre bu konuların Seydî'nin nazariyesinde değerinin olmadığını da şöyle açıklamaktadır: "Seydî için hiç değeri yok ve o Seydî için gerekli değil" [14]. Okııcı, Seydî'yi eski geleneğe, dine karşı bir şair olarak göstermeye çalışmaktadır [14]. Aynı şekilde Okııcı, Seydî'yi şöyle tarif etmektedir: "Şimdi kısaca olsa da Seydî'nin diğer nazariyelerini irdeleyelim. Seydî halkçı, vatanperest (terakki perver) bir şairdir" [14]. Son olarak Seydî'nin dili konusuna da değinmektedir: "Seydî'nin dili bütün Türk illerinde anlaşılır ve yeni edebiyatımızda bize örnek olabilir" şeklinde değerlendirilmiştir" [14].

B. Geldiyev'in "Seydî Kim-di" isimli eleştiri makalesi

Muhammet Geldiyev, 15 Kasım 1926 tarihinde "Türkmenistan" gazetesinde "Seydî kim-di" (سه یدی کم – دی) adlı eleştirel bir makale kaleme almıştır [16]. Geldiyev "Seydî kim idi" isimli yazısında, Okııcı'nın makalesindeki savların gerçekliliğini irdelemektedir. Geldiyev ilk olarak edebiyatı hangi usulde analiz edilmeli konusunun önemli olduğunu vurgulamaktadır [16]. Geldiyev, her şeyi Marksizm metoduyla okumanın doğru olmayacağını belirtmektedir. Buna bağlı olarak her bir edebiyatın sosyal, iktisadi ve siyasi yönünün olduğunu açıklamaktadır [16]. Bu sebeple

T. Aşirov. Sovyet Dönemi Türkmenistan'ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi:

Türkmen edebiyatı irdelendiği zaman doğru yöntemin belirlenmesinin ve doğru kullanılmasının önemli olduğuna dikkat çekmektedir: “Marksizm yolunu doğru kullanabilirsek, elde etmek istenen temel arzumuza doğru yol ile erişip hata yapmayız diyebiliyorum” [16].

Geldiyev, 150 yıl önce yaşamış olan Seydî, Zelilî, Mahtumkulu ve diğer şairleri bu yöntemle değerlendirmenin gerekli olduğu üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda “Seydî kim- di?” sorusuna cevap verilmesi gerektiğinde kısaca şöyle denebileceğini ifade etmektedir: “Seydî, çok ateşli bir dindar, sufilik (sufizm)in yukarı derecelerine yerleşen bir sufi, kendi ilinin gerçek gençlerine yiğitliği, mertliği ündeyen (öğütleyen) bir ündevçi (nasihatçi)” [16]. Buna bağlı olarak Geldiyev, bu sonucun Türkmen edebiyatının doğru yöntem ile değerlendirildiğinde ortaya çıkacağını belirtmektedir: “Edebiyatımızı analiz ettiğimiz bu çağda, Marksizm usulünü gerçek manası ile kullanabilirsek Seydî ve onun şiirlerine ne kadar vakıf olsak da yukarıdaki manadan başka mana veremeyeceğiz” [16].

Aynı şekilde Geldiyev, Seydî'nin vatanperver olduğundan da bahsetmektedir. Bu konuda detaylı bilgiler vermektedir. Ancak Geldiyev asıl amacını şöyle açıklamaktadır: “Benim bu yazımdaki temel amacım, Seydî'nin dindarlığına, vatanperverliğine, gençleri yiğitlik ve mertliğe çağırmasına, bazı yalancı dinciler, içtimaiyatçılar ile mücadele etmesine arka çıkması değil; belki eski ve yeni edebiyatımızı analiz ettiğimiz bu çağda hangi usulü kullanıp ona kendi dönemi ile doğru değerlendirmek hakkındadır” [16].

Geldiyev, Okııcı'nın “Seydî'ni nâ tüysli düşünmeli” adlı makalesini değerlendirmektedir. Geldiyev, ilk olarak Okııcı'nın Seydî'yi vatanperver, reformist, terakkiperver yönünü öne çıkarmak için detaylı irdelediğini ifade etmektedir. Ancak Seydî'nin gerçek bir dindar olduğunun üzerini örtmesini ve bazı şiirlerini kullanarak ispat etmeye çalışmasını taraflı bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir [16]. Geldiyev buna karşı Seydî'nin şiirlerinden deliller getirerek ispat etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Okııcı'nın metodunu şöyle açıklamaktadır: “Yoldaş Okııcı'nın dine karşı siyasi öğüt maksadıyla Seydî'yi analizden biraz uzaklaştığını, tarafsız gözle bakmadığını ortaya çıkarıyor” [16]. Ayrıca Geldiyev, Okııcı'nın yazısında Seydî'nin dilsel konusuna değinmektedir. Nitekim Seydî'nin dilsel kullanımında, içeriğinde, anlamında olduğu gibi döneminin şairleri ile benzerlik olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda Türkmenlerin son dönem sosyal durumu ilgili açıklamalarla konuyu neticelendirmektedir [16].

C. Okıcı'nın "Yene de Seydî hakkında" isimli cevap makalesi

Okıcı, "Yene de Seydî hakkında" (بینه ده سه پدی حاقنده) ismiyle 17 Kasım 1926 yılında "Türkmenistan" gazetesinde, Geldiyev'in "Seydi kim-di" adlı eleştiri makalesine cevap yazısı kaleme almıştır [17]. Okıcı "Yene de Seydî hakkında" isimli makalesinde, Geldiyev'in yazıyı anlamadığını ileri sürmektedir. İlk olarak bir cümleyi düzeltmeye çalışmaktadır. Geldiyev'in Seydî ile ilgili iddiaları karşısında, Seydî'nin tamamen dinsiz demediğini ifade etmektedir: "Biz Seydî'yi saf dinsiz, tanrısız (ateist) diye göstermedik" [17]. Bununla birlikte Seydî'nin dinî şiirler yazdığını ve daha sonra ondan döndüğünü belirterek "Seydî neyler imanı" adlı şiiri ile ispatlamaya çalışmaktadır. Ayrıca şair Mahtumkulu ile Seydî'nin farklı dünyaların insanları olduğunu düşünmektedir. Son olarak Okıcı, Geldiyev'in yazısında tarafsızlık ve yöntem konusuna değinmekte ve onunla ilgili düşüncesini şöyle açıklamaktadır: "Biz analizimizi bîtaraf göz ile yapıp, onu 'kendi siyasi, dine karşı öğüt (ündev) maksadıyla yapmadık, bu öğüt bize, bizim partimize lazım da değil, çünkü şimdiki hayatın, şimdiki milletçiliğin ilerlemesi bizim bu maksadımıza canlı bir öğüt olsa gerek" [17].

D. Geldiyev'in "Okıcı yoldaş'ın yekece sözlemin (cümlesin) derñemek bilen özine gaytargı" isimli eleştiri makalesi

Muhammet Geldiyev, 22 Kasım 1926 tarihinde "Türkmenistan" gazetesinde "Okıcı Yoldaş'ın yekece sözlemin (cümlesin) derñemek bilen özine gaytargı" (اوقیچی یولداشک یه که چه سوزمه من (جومله سن) ده رگه مه ک بله ن (اوزینه قایتارغی) ismiyle yine bir eleştiri makalesi kaleme almıştır [18]. Geldiyev "Okıcı Yoldaş'ın tek tümcesini (cümlesini) irdelemek ile kendisine yanıt" adlı yazısında, Okıcı'nın cevabı tenkidini dil bilgisi bağlamında eleştirmeye ve savını kanıtlamaya çalışmaktadır. Geldiyev, Okıcı'nın "Seydini nä tüysli düşünmeli" adlı makalesindeki "Seydî diğer Türkmen şairleri gibi hayalci, dinci ve mevhum hurafelere inanan bir şair değil" [14] ifadesiyle "Yene Seydî hakkında" isimli yazısındaki "Biz Seydî'yi saf dinsiz, tanrısız (ateist) diye göstermedik" [17] sözlerini dil bilgisi açısından irdelemektedir [18]. Geldiyev, Okıcı'nın Seydî'ye dair dört sıfatı ayrı ayrı değerlendirmektedir. İlk olarak Geldiyev, "1. Seydî diğer Türkmen şairleri gibi dinci bir şair değil, 2. Hayalci bir şair değildir, 3. Mevhümata/vehme inanan bir şair değildir, 4. Hurufata inanan bir şair değildir" [18] ifadelerini dil bilgisi açısından şöyle açıklamaktadır: "İşte bu tümceleri irdelesek bunların öznesi (mübtedası) tümünde de Seydî, haberleri de "dinci bir şair değil", "hayalci bir şair değil", "mevhümata/vehme inanan bir şair değil", "hurufata inanan bir şair değil" sözleridir. Bu tümcelerin

ilkindeki “dinci bir şair değil” ifade yokluk haberinde Seydî'nin dinciliğine veya dinine yüklemekten (nispet etmeden) belki Seydî'nin kendisine yüklem yapıyoruz. Bu ise Seydî'de o sıfatın temelden olmadığı anlamına geliyor. Eğer biz yukarıdaki birinci tümcedeki yokluk ile yükleyip ifade edilen “dinci bir şair değil” haberini, Seydî'nin zatına yüklem yapmadan (yönlendirmeden) belki onun dincilik sıfatına yüklem yapıp: “Seydî'nin dincilikte diğer Türkmen şairleri gibi bir şair değil” diye ortaya koyup, o zaman “Okııcı'nın [Türkmenistan gazetesinin] 222 sayısındaki [“Yene Seydî hakkında” adlı makalesindeki]: “Ben Seydî, tamamen tanrısız, dinsiz diye söylemedim” ifadesi belki doğru olurdu” [18]. Geldiyev, bu konudaki düşüncesini çeşitli örneklerle detaylı bir şekilde anlatmaya çalışmaktadır.

Aynı şekilde Geldiyev, Okııcı'nın tarafsız bir şekilde değerlendirme yapmadığını ve bunun da doğru olduğunu belirtmektedir. Ayrıca klasik Türkmen şairlerinin dine bağlı olduklarını tekrar ifade etmekte ve konuyu şöyle özetlemektedir: “Tek Okııcı yoldaşımız değil, belki bu mesele ile hevesli olan eski edebiyatımızın temel ideolojisini anlayan başka yoldaşlara da hatırlatıyorum – Mahtumkulu, Seydî'yi bir defa değil, belki aylar-yıllar boyunca irdeleseniz de onların dindarlık, vatanperestlik; gençleri mertliğe, gayretliliğe çağırmak gibi temel ideolojilerinde (bundan “temel sözüne dikkat edin!”) hiçbir ayırım bulamayacaksınız, belki bulmak da mümkün olmayacak” [18]. Son olarak Geldiyev yazısını şöyle tamamlamaktadır: “Bundan dolayı bu doğru da bir şey bulma isteği, ‘öz arığını hor etmektir’ diyebiliyorum” [18].

Sonuç

Muhammet Geliyev, Türkmen dili, edebiyatı ve tarihi üzerine çalışan en önemli düşünürlerden biridir. Geldiyev ile Okııcı arasında cereyan eden polemik, Sovyet Türkmenistan'da Türkmen edebiyatı üzerinde ilk eleştiri olarak kabul edilebilir. 1926 yılında “Türkmenistan” gazetesinde yayınladığı eleştiri yazılarını, Sovyet Türkmenistan'ın eleştiri düşünce tarihinde, özellikle de Türkmen düşünce yapısı bağlamında yapılan ilk çalışmalar olarak ifade etmek mümkündür. İlk edebi eleştiri olarak tarihe geçen Okııcı ile Geldiyev'in yazıları, Kekilov, R. Recepov ve K. Jumayev tarafından 1969 yılında kaleme alınan “Türkmenistanda tankıdı pikirin döreyşi hem ösüşü” adlı eserde şöyle değerlendirilmektedir: “Görüldüğü üzere burada yazarların ikisi de [Okııcı ile Geldiyev] geçmişin edebî mirasına, Türkmen klasik edebiyatının ayrı ayrı temsilcilerine Marksistik – Lenincilik estetik noktadan doğru değerlendirmekten uzakta duruyor” [13, s. 18]. Geldiyev tarafından Türkmen düşünce yapısı üzerine kaleme alınan yazıların hem içerik bakımından hem de konuyu ele

alış (yöntem) bakımından kendine özgü bir öneme sahip olduğu görülebilir. Nitekim Muhammet Geldiyev'in eserlerindeki dikkat çekici ve konuyu toparlayıcı nokta, sorunları çözmeye yönelik görüşleri ve eleştirileri içeren yazıları olmuştur. Bundan dolayı Geldiyev, Sovyetler Birliği döneminde yazıları ideoloji bağlamında eleştirilen bir düşünür olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Aşirov, T. Sovyetler Birliği'nin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Tartışma Kültürü. Türk Yurdu, 2017a, (357), S. 58–62.
2. Aşirov, T. Mahtumkulu'nun Divanı'nın 1926 Yılındaki Baskısına Eleştiri. STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2(1), 2017b. S.10–15.
3. Taçmıradov, T. Muhammet Geldiyevin ömri ve dörediciliği, Aşkabat: İlim. 1989.
4. Geldiyev, M. Türkmenistan. Aşkabat. 1931.
5. Geldiyev, M. Turkmenovedeveye. Aşkabat. 1931. S.1-2.
6. Kerbabayev, B. "Muhammet Geldiyev'e", Türkmenistan, Aşkabat. 1931.
7. Taçmıradov, T. Bayrı Magarifçi, Görmükli Dilçi. Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası, Aşkabat. (2), 1974. S.56-64.
8. Söyegov, M. "Materialı po biobibliografii M. Geldiyeva". Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Habarları: Cemiyetçilik İlimlerin Seriyası, Aşkabat. (2), 1990. S.69-73.
9. Aşirov, T. "Düşünür Muhammed Geldiyev (1889-1931)'in Türkmen Dili Mücadelesi". Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), 2 (2), 2018a. S.93-101.
10. Aşirov, T. 2018. "Türkmen Dilinin Terminolojik Problemleri Üzerine Araştırmalar: M. Geldiyev Örneği (1889-1931)". Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT). vol 10, No. 3. 2018 b, 85-97.
11. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologičeskiy syezd, Baku. 1926.
12. Söyegov, M. "Muhammet Geldiyev ve Şevki Bektöre: İki Dilcinin Özetlenen Yaşamöyküsünden Bazı Sayfalar". Çağdaş Türk Dili. (27), 2015. S.669-674.
13. Kekilov, A., Recepov, R., Jumayev, K. Türkmenistanda tankıdı pikirin döreyşi hem öşüşi, Aşkabat: İlim neşiriyatı, 1969.
14. Okıcı, "Seydini nä tüysli düşünmeli" (سه بدی عنی ناتویسلی دوشنمه لی). Türkmenistan. Aşkabat. 1926a.
15. Seydi, Goşgular, (haz. A. Gulmuhammedov) Aşkabat. 1926.
16. Geldiyev, M. "Seydi kim-di" (سه بدی کم -دی). Türkmenistan. Aşkabat. 1926a.
17. Okıcı, "Yene de Seydi hakkında" (ینه ده سه بدی حاقدده). Türkmenistan. Aşkabat. 1926 b.
18. Geldiyev, M. "Okıcı Yoldaş'ın yekece sözlemin (cümlesin) derñemek bilen özine gaytargı" (اوقیجی یولداشک یه که چه سوزمه من (جومله سن) ده رگه مه ک بله ن اوزینه قایتارغی). Türkmenistan. Aşkabat. 1926b.
19. Aşirov, T. Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Dil - Şive Tartışmaları (I. Kaynaklar). Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2 (3), 2017c. S.5-11.

T. Aşirov. Sovyet Dönemi Türkmenistan'ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi:

Аннотация

Первые годы Советского Туркменистана вошли в историю как период, когда переживались и обсуждались различные социальные и культурные проблемы, начала развиваться критика. В этот период было написано множество критики на статьи различной тематики мыслителями того времени. Одним из авторов критик был мыслитель Мухаммед Гельдыев (1889-1931). Гельдыев занимает особое место в истории критического мышления Советского Туркменистана. В 1926 году была опубликована статья «Seýdini nä tüýsli düşünmeli (سه یدىءنى ناتویسلى دوشنمه لی)» (Как должен думать Сейди), автор которой подписался именем «Окыджи». Основной темой данной статьи стал Сейитназар Сейди (1775-1836) - классический поэт туркменской литературы XIX века. К этой статье Гельдыев написал рецензию под названием «Сейди ким – ди (سه یدى كم – دی)» (Кто такой Сейди?). В этой статье рассматривается подлинность аргументов. После этого Окыджи написал ответ «Ýene Seýdi hakunda (ینه ده سه یدى حافنده)» (Снова о Сейди). В конце концов Гельдыев снова написал критический отзыв, под названием «Okujy Ýoldaşyň ýekeje sözlemin derňemek bilen özüne gaýtargy (وقیجی بولداشنگ ینه که چه سوزمه من (جمله) ده رگه مه ک بله ن اوزینه قایتارغی)» (Ответ господину Окыджи после проверки только одного его предложения). Критика, возникшая между Гельдыевым и Окыджи, может рассматриваться как первая критика туркменской литературы в Советском Туркменистане. Критику, опубликованную в газете «Туркменистан» в 1926 году, можно назвать первой в истории критической мысли Советского Туркменистана, особенно в контексте туркменской мысли.

Ключевые слова: Гельдыев, критика, мышление, критическое мышление, туркменский язык

(Аширов Т. История критического мышления в Советском Туркменистане на примере М. Гельдыева (1889-1931))

Аңдатпа

Түркменстанда Кеңес Одағы орнаған алғашқы жылдары әртүрлі тарихи-мәдени мәселелер талқыланып, сын дами бастады. Бұл үдерісте сол кезеңнің ойшылдары әр түрлі тақырыптағы мақалаларға рецензия (сын-пікір) жазуды қолға алды. Осындай сыншылардың бірі ойшыл Мұхаммед Гельдыев (1889-1931) кеңестік Түркменстанның сыни ойлау тарихында ерекше орын алады. 1926 жылы Окыджи атты автордың «Seýdini nä tüýsli düşünmeli (سه یدىءنى ناتویسلى دوشنمه لی)» (Сейдиді қалай түсінуге болады) деген мақаласы жарық көрді. Мақала XIX ғасырдағы түркімен әдебиетінің классик ақыны Сейитназар Сейди (1775-1836) туралы. Бұл мақалаға Гельдыев «Сейди ким-ди (سه یدى كم – دی)» (Сейди деген кім?) деген атпен сын-мақала жазады. Бұдан кейін де Мұхаммед Гельдыев пен Окыджи арасында туындаған сын-пікірлер жалғасып жатты. Жалпы мақалада 1926 ж. «Түркменстан» газетіне жарияланған Гельдыев пен Окыджиның бір-біріне жазған сыни мақалаларына шолу жасалған, оларды түркімен әдебиетінде, сыни тұрғыдан ойлау тарихында кеңестік Түркменстандағы алғашқы еңбектер деп айтуға болады.

Кілт сөздер: Гелдыев, сын, ойлау, сыни ойлау, түркімен тілі

(Т.Аширов. Кеңестік Түркменстандағы сыни ойлау тарихынан: М. Гельдыев (1889-1931))

С. Ергөбек

ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан (e-mail: saparbek.ergobek@ayu.edu.kz)

**Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» туындысының
жанрлық, тақырыптық сипаты**

Түйіндеме

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым өкілдері қазақ әдебиетіне мол жеміс берген, дәстүр қалыптастырған қаламгерлер болды. Осы ағымның ірі өкілдерінің бірі – Шәді Жәңгірұлы. Ақын шығармашылық болмысымен қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық және көркемдік тұрғыдан өсуіне мол үлес қосты. Шығыс классикалық әдебиетінің түрлі үлгілерін қазақ тілінде жырлауымен қатар дін ислам тарихы тақырыбына ден қойды. Оның сондай бірегей туындысы - Мұхаммет Пайғамбардың өмірін, пайғамбарлық жолын жырлайтын «Назым сияр шариф». Мақалада шығарманың тууы мен жырлану ерекшелігі, өзіндік құрылымдық сипаты, ақынның шығармашылық қыры сөз болады.

Кілт сөздер: Назым сияр шариф, Мұхаммет Пайғамбардың өмірі, пайғамбарлық жолы, түркі өркениеті, діни-ағартушылық әдебиет, кітаби әдебиет, кітаби ақын, дәстүрлі жазба әдебиет

S. Ergobek

Candidate of Philology, associate professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: saparbek.ergobek@ayu.edu.kz)

The Creative Aspect of the Works of Sh. Zhangiruly the «Nazim Siyar Sharif»

Summary

In the second half of the 19th and early 20th centuries, representatives of the religious trends have produced important works in Kazakh literature. They made a great contribution to the literature of the period, establishing the literary tradition. One of the leading representatives of this movement - Shadi Zhangiruly. The poet, in his creative life, made a great contribution to the thematic, genre and artistic growth of Kazakh literature. He sang in the Kazakh language various works of Eastern classical literature and along with this, he fruitfully worked on the topic of religion and Islamic history. His unique work is "Nazim siyar Sharif", which glorifies the life and prophetic path of Muhammad. The article reveals the features of the origin and chanting of the work, a kind of structural character, creative aspect.

Key words: Nazim Siyar Sharif, life of prophet Muhammad, prophetic way, Turkic civilization, religious and educational literature, book poet, traditional written literature

Кеңестік кезеңде әдебиет пен өнерге қатысты таптық және діни ұстанымнан туындайтын саясат зардабы әсерінен еліміздің егемендігіне дейін аз зерттелген, жарияланбаған, қаламгерлік құрамының көтерген тақырыбының ауқымдылығынан қазақ әдебиетінің үлкен бір саласы болған, мол рухани қазына қазақ әдебиеттану ғылымында «діни ағартушы ақындар», «діни ағартушылық ағым өкілдері» аталып жүрген әдебиет өкілдері және олардың шығармашылық мұрасы болды.

Шәді Жәңгірұлының шығармашылығы туралы ғалым Ш. Ыбраев кеңес кертартпа ақындар деп бағалағанын, оның шарты партиялық және таптық тұғыр болғандығын, діни ағартушы ақындардың елге тигізген пайдасы сарапталмағанын атап айтады. Тек өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап ішінара олардың оқу-ағарту жолындағы іс-әрекеттері мен көзқарастарын қайта қарап, оң бағалауға алғашқы қадам жасала бастады. Соның бірі профессор Б. Кенжебаев Шәді Жәңгірұлы және онымен тағдырлас қаламгерлерді «ағартушылық бағыттағы» ақын-жазушылар деп қарастыра бастады [1, 9].

Тәуелсіздік алғалы бері мәдениет пен әдебиеттің талай қондырғыларын қайта зерделеуге кіріскенде діни ағартушы ақындар мұрасы қайта зерделеніп, жариялану жұмысының жүру мәселесі көңілге медеу боларлық. Рухани мұра ретінде «Бабалар сөзі» аталып, тұтастық сипат алып, жарыққа шығару ісі атқарылды. Бұл - болашақ ұрпақтың өзіне керегін кезі келгенде жинақтап, бағалап, қорытып пайдаланатын жұмыс болмақ.

Ғалым Ш. Ыбраев Шәді Жәңгіров осы тұста өз бағасын алуға тиіс ақындардың бірі екендігін, оның қалдырған мол мұрасы, қамтыған мәселелері жалпыұлттық кең ауқымды екендігін, отаршылдық бұғау қапсыра бұған шақта қазақтың жоғын діннен іздеу, дінін жоғалтпау идеясы Шәді ақын ұғымында тығырықтан шығудың бір жолы екендігін, дін мен оқу-ағарту – ұлттың табан тірер бір тұғыры болатындығын дәп басып көрсетеді. Шәді мұрасын осындай әділдік таразысына қызмет еткен ой-пікірлердің жиынтығы деп түсінеді. «Көп қырлы, күрделі, қайшылығы мол құбылыс қана әдебиетті айшықтай алады. Шортанбай, Дулат, Кердері, Мәшһүр Жүсіп, Ақмолла, Тұрмағанбет сияқты ақындарымен де қазақ әдебиеті көрікті бола алады. Олар сол кездегі отаршылдықпен келген бөгде идеологияға дін мен ағартушылықты қалқан қып тұтты. Қоғамдағы әділетсіздікке қарсы үн қатты» [1, 10-б.], - деп Шәді және жалпы діни ағартушы ақындар шығармашылығының күрескерлік қырын баса көрсетеді.

Шәді және діни ағартушы ақындар XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің дамуына өздерінің қаламгерлік қарымымен діни-ағартушылық бағытта жұмыс жасап, ұлттық мүдде тұрғысынан Алаш қозғалысына да өз үлестерін қосты деуге әбден болады. Шәді Жәңгірұлы - ұлттық кодымыздың сақталуына тарихи тәжірибе мен ұлттық, діни дәстүрлермен сабақтастықта шығармашылық ету арқылы қызмет еткен діни ағартушы ақындардың бірі. Ақынның шығармашылығында адам атаулының құрметтісі, сүйіктісі Мұхаммет пайғамбардың өмірі, қайраткерлік жолын өлеңіне арқау еткен көлемді шығармасы - «Назым сияр шәриф» қиссасы.

Сира жанры - араб фольклоры мен әдебиетінің ежелгі жанры. Жанр жөнінде «Ислам» энциклопедиялық сөздігінде «Сираның исламның негізін салушы Мұхаммет Пайғамбардың өмірбаяны мен ерте мұсылман тарихнамасының ерекше жанры» екені айтылады [2, 209-б.]. Жалпы «сира» жанры о бастан ислам дінімен және оның негізін қалаған Мұхаммет салаллаһу әлейһи ас-салам есімімен тікелей байланысты. Мысалы, Мұхаммет салаллаһу әлейһи ас-салам есімі мен ісі, пайғамбарлық, қайраткерлік өмір жолы, сахабалары, ғазуат соғысының батырлары туралы жырланады.

Қаламгер Шәді Жәңгірұлы күллі мұсылман әлеміндегі дәстүр – Мұхаммет пайғамбардың ақ жолын жырлауды, Шығыс классикалық әдебиетіндегі сираны қазақ әдебиетіне алып келді, кітаби тілмен қисса етіп жырлады. «Назым сияр шәриф» қиссасы қазақ әдебиетіндегі Мұхаммет пайғамбардың өмір жолы туралы жазылған, заманы үшін мол рухани қызмет еткен, шығармасы арқылы ислам діні тарихымен таныстырған мазмұнды еңбек болды. Ислам діні ғана емес, басқа діннің қайсысы болса да, аңыздық, хикаялық әңгімелер арқылы уағыздалатыны аян.

Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шәриф» қиссасы еліміз егемендік алғаннан кейін араға біршама уақыт салып 1995 жылы жеке кітап болып басылып шықты. Бұны кеңестік дәуірде ұзақ жылдар рухани жан дүниеміздің бос қалған қуысын толық толтырмаса да, соған бастама болар, әрі әдеби, әрі діни көне мұрамызбен қайта қауыштырған табысты іс, бір кезде діни шығармалардың жариялануы, қазақ арасына кең тараған дәстүрі қайта жаңғырды деуге әбден болады. «Назым сияр шәрифті» 1995 жылы жеке кітап етіп бастырып шығарған ғалым – О. Құдышұлы. Кітап аннотациясында «Құрастырып, баспаға әзірлеген О. Құдышұлы» деп берілген. Осындағы «құрастырып» деген сөзде үлкен мән бар. Себебі Шәдінің көзі тірісінде бастырған, араб

әрпімен терілген нұсқа 380 беттен тұрады. Оның 347 беті «Назым сияр шәриф» деп аталған да, оның 339-380 беттері, яғни кітап соңы «Расул алейһис-саламның затият уа сифатият уа харижият муғжизалары баянында» қиссасында Мұхаммет салаллаһу әлейһи ас-салам-ның ерекше қасиеттерін ерекше көркем жырлаған. Ал, 1995 жылғы нұсқа - бүгінгі қазақ әрпімен берілген 120 беттік дүние. Араб әріптерінің өте сыйымды, ықшамдылығын ескерсек, Шәді еңбегінің бір бөлшегі ғана жарияланған. Әйтсе де, XX ғасыр басында жарияланып, кеңестік саясат салдарынан ұзақ жылдар жабық жатқан еңбектің қайта кітап болып жатуының өзі - құптарлық, қуанарлық іс. Осы орайда, ғалым О. Құдышұлының: «Бар мақсатымыз – ұмытылған қазынамызды, рухани азығымызды, тамаша мұрамызды қайта жаңғыртып, оқушы қауымға ұсыну болды. Сөйтіп, ұмытыла бастаған дүниені халқымыздың қастерлейтін дүниесіне айналдыруға шама-шарқымызша еңбек еттік. Сондай-ақ дүниежүзілік мәдениетке, жалпы адамзаттың рухани байлығына үлкен үлес қосқан, адамгершілікті, әділеттілікті уағыздаған, дінімізді қалыптастырып, әлемге әйгілі еткен пайғамбардың іс-әрекетін, халық үшін атқарған қызметін оқырманға жария етуді мақсат тұттық» [3, 5-б.], - деп береді. Дей тұрсақ та, XX ғасырдың басында жарияланған туындының көнелігі сол күйінде сақталып, оқырман тұтас дүниемен таныс болуы керек еді [4]. «Назым сияр шәриф» қиссасының осы басылымының аталған мәтіндік өзгерістері туралы ғалым Р. Бердібай «Шайыр Шәді және оның «Сияр шәриф» дастаны» атты мақаласында: «Ондаған жылдар бойында көзден ғайып болған дастанды бүгінгі оқушы қауымға таныстырайын деген ниетпен түпнұсқаға «өзгерістер енгізілгенін» түсінуге болады. Бірақ мұндай өңдеу шығарманың асыл нұсқасын танып білуге нұқсан келтіретінін ашық айтуымыз керек» [5, 221-б.], - деп, жәдігер ескерткіштің мәтіндік тұрғыдан өзгеріске түсуінің бұрыс әрекет екенін сөз етеді. Ал 2003 жылы Шәді Жәңгірұлының бұл шығармасы 1914 жылы Ташкентте басылған қалпын сақтап, араб харпімен 384 беттік көлемде Алматы қаласында басылып шықты [6]. «Назым сияр шарифтің» қайта жариялану ісінде үлкен бетбұрыс болған мәселе - «Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи, рухани мұраларына арналған көп томдық» жобасы негізінде 2012 жылы жарияланған «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығында қадым жазуынан бүгінгі жазуға түсіріп, үш кітабының [1; 7] және 2013 жылы «Назым сияр шариф» шығармасының түпнұсқа мәтіні және оның түсініктемесінің [8] алты

кітап көлемінде жариялануы. Алғашқы үш кітаптың мәтінін түпнұсқадан аударған, ғылыми түсінік пен асылмәтінді ұсынған - ғалым Т. Қыдыр. Қалған кітаптарды баспаға дайындап, сөздікпен жабдықтаған – ғалым Қ. Тәжиев. Басылым ғылыми жабдықталған: әр кітап соңында көне нұсқасының факсимилесі, түсініктеме, есімдер көрсеткіші, жер-су атауларының сөздігі берілген. Сонымен бірге, 1-кітап ғалым М. Мырзахметұлының «Беташар сөз» аталған алғысөзімен берілген. Онда ғалым кітап авторын «...Оңтүстік өлкесінен шыққан «кітаби ақын» деп аталған қисса-дастаншылдардың айтулы өкілі», - деп бағалайды. Олардың отарлық дәуірде орыс патшалығы тарапынан болған шоқындыру, орыстандыру ісіне қарсы күрес дәрежесіндегі еңбектерін «Шоқындырып, орыстандыру саясатының қазақ елінің тағдырына құрылған тұзақтары мен қақпандарын алдымен қазақ ақындары сезіне бастады. Сезіне бастауының елеулі бір көрінісі уды умен қайтару үшін қиссашыл кітаби ақындар ислам дінін насихаттауға ерекше мән беріп, араб, парсы тіліндегі діни тақырыптағы әңгіме, дастандарды аудару, не өзінше жырға қосу немесе нәзіралық жолмен жарыса жырлау тәсілдерін қолдану жолына түсті», - дей келе, - «Ш.Жәңгірұлының ақындық шеберлігінің айғағы – «Назым сияр шариф» дастаны», - деп қорытады [1, б-б.]. Сондай-ақ, кітапта осы туынды жайлы жазылған ғалымдар Ш. Ыбраев, С. Өмірзақов, Т. Қыдыр, Қ.Тәжиев мақалалары, Б. Сүлейменов естелігі беріледі.

Шәді ақынның кітабилық, қиссашылдық қаламгерлік ерекшелігі туралы ғалым М. Мырзахметұлы: «Шәді Жәңгірұлы – Оңтүстік өлкесінен шыққан «кітаби ақын» деп аталған қисса-дастаншылдардың айтулы өкілі. Шәді шығармаларының көпшілігі діни тақырыптарға арналып жазылуының қоғам өміріндегі саяси-әлеуметтік жағдайларға орай жазылғаны айқын түрде сезіліп тұрады», - деп діни ағартушы ақындар шығармашылығының Ресейдің отаршыл үкіметінің қазақ жерін ғасырдан астам уақыт ішінде әр қилы саяси айлаларды іске қосып, жаулауына орай туындағанын таратады. Орыс патшалығының отарланған халықтарды түгел шоқындырып, орыстандыру, дінге кіргізу әрекеті ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап ашық жүргізіліп, «Жаңа низамнан» кейін асқынып кеткенін айтады. Бұл отарлық саясаттың ауыр салмағының, алдымен, ақындар шығармашылығына әсер еткенін сөз етеді. Ғалым қиссашыл, кітаби ақындардың мұсылман дінін насихаттауға ерекше көңіл бөліп, шығыс тілдеріндегі дін тақырыбындағы материалдарды өзінше жырлау немесе

С. Ергөбек. Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» туындысының...

нәзиралық жолмен жарыса жырлау тәсілдерін қолданғанын, діни қисса-дастандарды өндіре жырлағанын отарлық миссионерлік саясатқа қарсылықтан туындаған қоғамдық, әлеуметтік құбылыс екендігін баса көрсетеді. Осы тақырыпқа қалам тартқан Шәді Жәңгірұлының «Назым Сияр Шәриф» дастаны да біздің рухани әлемімізге қасіретті қақпанын құрған Ресей патшалығының миссионерлік саясатына қарсылықтың қоғамдық санадағы бір көрінісі деп білеміз», - деп шайыр шығармашылығының терең мәнін аңғартады [1, 6-б.].

Шәді қиссаларының ішіндегі ең көлемдісі - «Назым сияр шариф». Мұнда Мұхаммет Пайғамбар өмірі мен пайғамбарлық жолы тұтас жырланады. Мұхаммет Пайғамбарды дәріптеу, оған салауат айту дәстүрі діни ақын-шайырларға тән шығармашылық ерекшелік. Шығыс мұсылман ақындары мен қазақтың ежелгі түркі ақындары да осы дәстүрді ұстанған. Әр шығармашылық иесі туындысын Алланы мадақ етумен, Пайғамбарға жыр жолдарын арнаумен бастаған. Бұл жайттың діни әдебиет тарихында Пайғамбардың тірі кезінде басталып, дәстүрге айналуына бастама болғанын ғалым Т.Қыдыр: «Иран ғалымы Хакими Мұхаммет Резаның жазуынша, пайғамбар заманында оның айналасында отыз үш шайыр болған десе, Сирия ғалымы Шейх Набахани Бейрути өзінің төрт томдық «Әл мажмуғатун набахания фил мадайхун набауия» деген еңбегінде Пайғамбарды мадақтаған елу шайырдың өлеңдері берілген. Ал, Ирак ғалымы Уәлид Әлағзами өзінің «Шуғараур Расул» деген еңбегінде Алланың елшісінің қасында бір жүз он үш ақынның болғанын алға тартқан. Олардың сегізі әйел ақын болған. Риядта жарық көрген Әл-Хусри Әбу Исхақ Ибраһим бин Әлі Әл-Қируани өзінің «Шуғарауд дағуатул исламия фил ғахдин нубууәтун уәл хуләфәи рашидин» деген еңбегінде: «Қала Сағид бин Әлмусайиб: «Кәнә әбу Бәкир шәғирән, уә Қумар шәғирән, уә Әлі әшғәру сәләсә» деп, атақты төрт халифтың да Пайғамбарға арнап жыр жолдарын жазғанын алға тартқан», - деген пікірлерімен дәлелдейді [1, 25-б.]. Сондай-ақ, «Пайғамбар заманында танымал болған шайырлар - Асан ибн Сәбит пен Кағб ибн Зухейр деуге болады. Соңғысының пайғамбарға арнап жазған «Бинт сәғад» қасидасы мұсылмандар арасына көп тараған. Ал, Асан ибн Сәбиттің «Уә лә мэдәхту Мухәммәдән бимәқалати, Уә ләкин мэдәхту мәқәләти би Мухәммәдин» яғни «Мен өлеңіммен Мұхамметті мадақтаған жоқпын, қайта өлеңімді Мұхамметпен мақтадым» деген жыр жолдарын жазғанын», - айтады. Бұл діни әдеби дәстүр қазақ әдебиетінің тарихында да орта ғасырлардан бастау алып, ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың

басында ерекше дамыған діни ағартушы ақындар шығармашылығында да дәстүр болып жалғасын тапты. Қазақ діни ағартушы ақындары оқып өскен, тәлім алған, кейін қайта жырлаған, осы рухани үдерісті жалғаған ойшыл ғұлама ақындар мен олардың туындылары қатарында: Жүсіп Баласағұн («Құтадғу білік»), Ахмет Жүйнеки («Һибату-л хакайық»), Ахмет Ясауи («Диуани хикмет»), Сүлеймен Бақырғани (Сопы Аллаяр»), алтынордалық нәзиралық туындылар: Құл Ғали («Қисса Жүсіп»), Рабғузи («Қисасу-л-әнбия»), Хусам Кәтиб («Жұмжұма»), Құтып («Хұсрау уа Шырын»), Сайф Сараи («Гүлстан би-т-түрки»), Махмуд бин Әли Кердері («Нәһжу-л-Фарадис») бар.

Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» мен Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Ахмет Жүйнекидің «Ақиқат сыйы» ғасырлар бойы түркі сөз өнерінің өркендеуіне мол үлес қосқанын, XIX-XX ғасырлардағы бүкіл қазақ әдебиетіне тигізген ықпалын айтқанда, рухани үдеріс сабақтастығы өзінің табиғи дәстүрлі даму жолымен, ежелгі әдеби, діни-фәлсафалық дәстүрмен байланыста өркендегені көрінеді. Осы үдеріс бастауында ортағасырлық Ясауи, Баласағұни, Йүгнеки шығармалары, Алтын Орда ескерткіштері тұр.

Діни шығармаларда бар дәстүр – Алла Тағалаға мадақ сөз арнау, Мұхаммет Пайғамбарды дәріптеу, оған салауат айту. Ислам бойынша Алла мен Пайғамбарды сүю иләһи әмір. Сондықтан да мұсылмандардың әлеуметтік низамы мен дүниетанымы Аллаға және Оның Пайғамбарына деген махаббаттың негізінде қалыптасты. Осылайша, әдебиет, сопылық, өнер, философия мен басқа да салалар Алла мен Пайғамбарға шынайы сүйіспеншіліктің негізінде сомдалып шықты. Бұл сарын әсіресе әдеби туындыларда айқын көрінеді. Жыр-толғауларда Аллаға мадақпен бірге Пайғамбарға да салауат қоса айтылады [10, 231-б.].

Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» шығармасы туралы: «Пайғамбарымыз Мұхамметтің туғаннан бақилық болғанға дейінгі өмір жолы суреттелген. Ол кісі кіммен дос, кіммен күреңқабак болды, кәпірлермен қалай күресті, дінді қалай насихаттап, мұсылмандарды қалай қолдады, қанша баласы болды, кімнің тәрбиесін көрді, қанша рет некеленді, әке-шешесі кім және туыстарының жырда көрініс табатындығы» [11, 221-б.] айтылады. Шәді Жәңгірұлы шығармашылығынан оның діни сауатты болумен қатар, заманындағы көптеген мәселелерге діни көзқараста болған, дінді өзіне идеал еткен, дінді – ағартушылықтың, адамгершіліктің, тазалықтың қайнар көзі деп білген қаламгер екені көрінеді. «Назым сияр шариф» туындысының

шығармашылық ерекшелігі жөнінде ақын мұрасының бүгінгі таңда кітап болып қайта басылуына, зерделенуіне мол үлес қосқан, ғылыми алғысөздермен, түсініктемелермен жабдықтаған ғалым Қ.Тәжиев: «Шәді ақын шығармасына ат қоюға да ерекше көңіл бөлген. Назым деген – өлең (жыр), поэзия, нәзік сезімді, наз түрінде, шығыстық дәстүрде жазылған өлең түрі, сияр – Пайғамбарымыздың өзі туралы айтқан тарихи тұрғыдағы сөздері, яғни хадис шарифтері мен сахабаларының кейінгілерге айтқан ақиқат хабарларынан жинақталған өмір тарихы, ал шариф – арабтың «ашраф» және «шурафа» сөздерінің жекеше түрі, яғни «көрнекті», «ізгі ниетті» деген мағына беріп, Мұхаммет Пайғамбардың немересі әл-Хасан ұрпақтарын ғана атаған, ал сайидтерді оның інісі әл-Хұсайын ұрпақтары деп бөледі. Шариф деп бастапқыда мұсылман ақсүйектерін, яғни арабтардың жаңа жерлерді жаулап алуы барысында пайда болған жаңа билеуші топ ретінде қалыптасқан белгілі әулет басшыларын атау үшін қолданылған. Кейін Мұхаммет Пайғамбардың өлімінен соң пайда болған ағымның насихатының ықпалымен Шариф термині бірте-бірте Мұхаммет ұрпақтарына қатысты қолданыла бастайды. Бұл Мұхаммет Пайғамбарды құрметтеудің бір жолы болып табылды. Алайда шарифтердің көпшілігі дүние кумай кедейшілікте ғұмыр кешті. Бұл – Пайғамбардың қасиетінің бірі. Сонымен «Назым Сияр Шариф» – Алланың соңғы Елшісінің өз аузынан шыққан және оның сахабаларының көзімен көріп, есіткен аса көрнекті де ізгі ниетті тарихының ақиқат шындығы туралы жазылған нәзік сезімді, назым түріндегі поэзия. Мұнда автор тарапынан көркемдеу мен әсірелеулер, өз тарапынан қосып-алар пікірлер болмайды немесе күдікті, сенімсіз әлдебір екіұшты ой, пікірлер айтылмайды» [1, 16-17-б.], - деп шығарманы жазудағы автор жауапкершілігінің өзгеше деңгейде болғанын атап көрсетеді.

Ал ғалым М. Мырзахметұлы «Назым сияр шариф» қиссасы ислам тарихының ең өзекті тақырыбына айналған Пайғамбарымыз Мұхаммет (салаллаһу әлейһи ас-салам)-ның тарихи шындыққа сай жеке өмірбаяны мен қырық жасында пайғамбарлық дарып, политеистік, яғни көпқұдайға табынған адамзат баласының арасында ислам дінін тарату, насихаттау жолындағы күрес жолы ақын жырына арқау болып өрілетін құбылыс екендігін танытады. Бұл қисса-дастанның құрылымы мен сюжеттік желісіне арқау болып тартылған желісінің негізі дінтанушылық, мұсылмандық әдебиетте молынан айтылып аңызданған әдеби-тарихи дерек-мағлұматтардан алынғаны

С. Ергөбек. Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» туындысының...

талассыз екендігін, дерек-мағлұматтарды қисынын тауып қиыстырғанын, ақындық шеберлігінің айғағы – «Назым сияр шариф» дастаны» екендігін баса көрсетеді. Шығарма тақырыбының көкейкестілігін қисса-дастанның сюжеттік желісіне арқау болып өрілген деректер Мұхамметтің (салаллаһу әлейһи ас-салам) жетім қалуы, Әбу Тәліптің тәрбиесінде болуы, саудамен айналысып, өзінен он бес жас үлкен Қадишаға үйленгенінде өзі жиырма бес жаста болуы, Қадиша, Әбу Бәкір, Оспанның ислам дінін қабылдауы, бұтқа табынушы өз руластарымен күресі, пайғамбарлықтың келуі, Меккеден Мединаға көшуі, т.б. оқиғалар желісін шебер суреттеуімен сабақтастықта саралайды. Шығарманың ешқашан құнын жоймайтын бағалылығын, әсіресе бүгінгі күні жаппай дінге бет бұрған жастарымыз үшін ислам тарихы және Мұхаммет Пайғамбар туралы ескірмейтін деректермен, ислам дінінің таралу, қалыптасу тарихынан негізі берік дерек мағлұматтармен рухани танымын байытып қорландыра түсетінін атап көрсетеді [1, 10-б.]. Демек, шығарма көркемдік тұрғыда да, тақырыптық тұрғыда да құнды, өзекті.

Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр Шариф» туындысы Мұхаммет Пайғамбардың өмір жолын тұтас қамтуы себепті өте көлемді болып шыққан шығарма. Онда баяндалатын оқиғалардың әрқайсысы дерлік жеке тақырыптармен беріліп отырған, мысалы, «Мейірімді, Рақымды Алланың атымен (бастаймын)», «Бұл назым кітабының жазылу себебі», «Әзірет Расул әкрамның Нұр шарифінің жаралғанының баяны», «Әзірет расулдың (салаллаһу әлейһи ас-салам) дүниеге келу тарихы», «Әзірет Пайғамбарымыздың (салаллаһу әлейһи ас-салам) бабасы Абдүлмұтталибтің көрген түсі», «Көкіректі жару (ашу)» хикаясы», «Алла Елшісінің бабасы Абдүлмұтталибтың қайтыс болуы», «Әбу Талибтің Мұхамметті (салаллаһу әлейһи ас-салам) Басраға алып барғаны», «Расул Акрамның Хадиша әл-Кубраға үйленуі», «Құрайштардың Қағбаны қайта салуы», «Піл иелері туралы хикая», «Алланың Елшісіне (салаллаһу әлейһи ас-салам) пайғамбарлық келуі», «Әзірет Әбу Бәкір Сыддықтың дінге кіргені», «Алланың Елшісінің құрайштықтарды дінге шақырғаны» т.б. Шығарманың мұсылмандық дәстүр бойынша БИСМИЛЛАХИР РАХМАНИР РАХИМ. «Мейірімді, Рақымды Алланың атымен (бастаймын)» деп басталған бөлігі кітапқа арналып жазылған алғысөз қызметін атқарып тұр.

Қорыта айтқанда, діни ағартушы ақындар өздерінің шығармашылығы арқылы сол дәуірдегі қазақ қауымына діни, рухани,

С. Ергөбек. Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» туындысының...

әдеби, мәдени тұрғыда мол қызмет етті. Шәді Жәңгірұлы осы салаға түрлі тақырыптарды қозғайтын шығармаларымен үн қосты. Ақын қозғаған тақырыптың сол уақыт үшін ең өзектісі діни шығармалар болды. Оның себебі XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында орыс отарлауының қатты күшеюі еді. «Әмір Әмзе», «Назым Хайбар», «Назым Сияр Шәриф», «Фикһ Қайдани», «Ахуал қиямет», «Қисса Барсиса», «Мұсаның Тәуратты алғаны» сияқты шығармалары арқылы орыс отарлығына қарсы күрескер ақын бола білді. Ислами ақидаға арналған «Ахуал қиямет», шариғат іліміне арналған «Фикһ Қайдани», «Назым Ибраһим Халиолла», «Хазірет Мұса мен Перғауын», «Дәуіт уақытындағы рәйіс» сияқты пайғамбарлар өмірін жырлайтын шығармалар жазған Шәді бұған дейін болмаған көлемде Мұхаммет Пайғамбардың өмір жолын жырлайтын өзінің кесекті туындысын дүниеге әкелді. Ол атақты «Назым Сияр Шәриф» шығармасы еді. Ислам тарихын терең меңгерген Шәді ақын шығармада ислам діні тарихын Пайғамбар өмір жолымен сабақтастыра жырлайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазыналы Оңтүстік. 80-том. Шәді Жәңгірұлы. Назым сияр шариф. Бірінші кітап. Алматы: Нұрлы әлем, 2012. -343 б
2. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
3. Жәңгірұлы, Ш. «Назым сияр Шариф» қиссасы. Алматы: «Санат», 1995. -380 б.
4. Ергөбек С. Қазақтың дәстүрлі жазба әдебиеті (XIX-XX ғғ.). Түркістан: «Тұран» баспасы, 2012. -324 б.
5. Бердібай Р. Жұлдыздар жарығы. Алматы, 2000. -350 б.
6. Шәді-төре Жаһангерұлы. Назым Сияр Шариф. Ташкент, 1914; Алматы, 2003.
7. Қазыналы Оңтүстік. 81-том. Шәді Жәңгірұлы. Назым сияр шариф. Екінші кітап. Алматы: Нұрлы әлем, 2012. -344 б
8. Қазыналы Оңтүстік. 82-том. Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» шығармасының түпнұсқа мәтіні және оның түсініктемесі. Алты кітап. Алматы: Нұрлы әлем, 2013.
9. Сияр Шәріп (Пайғамбар жолы). Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: «Орхон» баспа үйі, 2015. - 336 б.
10. Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. Алматы: «Білім». 1999.

REFERENCES

1. Qazynaly Oñtústik. 80-tom. Shádi Jáñgiruly. Nazym suar sharif. Birinshi kitap. Almaty: Nurly álem, 2012. -343 b
2. Islam. Entsiklopedicheski slovar. M., 1991.
3. Jáñgiruly, Sh. «Nazym suar Sharif» qıssasy. Almaty: «Sanat», 1995. -380 b.
4. Ergóbek S. Qazaqtyñ dástúrli jazba ádebieti (XIX-XX ǵǵ.). Túrkiстан: «Turan» baspasy, 2012. -324 b.

5. Berdibaı R. Juldyzdar jaryǵy. Almaty, 2000. -350 b.
6. Shádi-tóre Jahangeruly. Nazym Sıar Sharıf. Tashkent, 1914; Almaty, 2003.
7. Qazynaly Ońtústik. 81-tom. Shádi Jáńgiruly. Nazym sıar sharıf. Ekinshi kitap. Almaty: Nurly álem, 2012. -344 b
8. Qazynaly Ońtústik. 82-tom. Shádi Jáńgirulyńyń «Nazym sıar sharıf» shyǵarmasynyń túpnusqa máhini jáne onyń túsinikemesi. Alty kitap. Almaty: Nurly álem, 2013.
9. Sıar Shárip (Paǵambar joly). Otbasy hrestomatııasy. – Almaty: «Orhon» baspa úii, 2015. - 336 b.
10. Qalıjanuly Ý. Qazaq ádebiyatındaǵı dini-aǵartýshylyq aǵym. Almaty: «Bilim». 1999.

Резюме

Во второй половине XIX и начале XX в. представителями религиозно-просветительского течения в казахской литературе стали книжные поэты, которые внесли большой вклад в литературу и формировали традиции того периода. Одним из крупнейших представителей этого течения является Шади Жангирулы. Поэт своей творческой натурой внес большой вклад в тематический, жанровый и художественный рост казахской литературы. Он воспевал на казахском языке различные произведения восточной классической литературы и наряду с этим плодотворно работал над темой религии и исламской истории. Его уникальное произведение «Назым сияр шариф» воспевает жизнь и путь пророка Мухаммеда. В данной статье раскрываются особенности возникновения и воспевания, своеобразный структурный характер, творческий аспект данного произведения.

Ключевые слова: Назым сияр шариф, жизнь пророка Мухаммеда, путь пророка, тюркская цивилизация, религиозно-просветительская литература, книжная литература, книжный поэт, традиционная письменная литература

(Ergöbek S. Творческий аспект произведения Ш. Жангирулы «Назым сияр шариф»)

Özet

XIX. yy.'ın ikinci yarısıyla XX. yy.'ın başında Kazak edebiyatındaki dini akım temsilcileri Kazak edebiyatı için önemli eserler vermiş ve bir gelenek oluşturmuşlardır. Bu akımın büyük temsilcilerinden biri Şadi Cangiruli'dir. Şair, eserleriyle Kazak edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Klasik Doğu edebiyatının çeşitli örneklerini Kazak dilinde icra etmekle birlikte İslam tarihi konusuna özel bir önem vermiştir. Yazarın önemli eserlerinden biri Hz. Muhammed'in hayatını ve peygamberliğini anlatan "Nazım Sıyar Şarif" adlı eseridir. Makalede bu eserin ortaya çıkışı, kuruluş özellikleri ve şairin yaratıcılığı ile ilgili konulara değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nazım Sıyar Şerif, Hz. Muhammed'in hayatı, peygamberlik yolu, Türk uygarlığı, dini edebiyat, geleneksel yazılı edebiyat

(Ergöbek S., Shadi Zhangiruli'nin "Nazım Sıyer-i Şerif" Adlı Eserinin Yaratıcı Yönü)

F. Gezgin

Emekli Türk Dili Okutmanı, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye
(e-mail: farukgezgin1950@windowslive.com)

**Bahaeddin Özkışı'nın Balkanlar ve Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:
Köse Kadı ve Uçtaki Adam**

Özet

Yazımızda Bahaeddin Özkışı'nın Balkanlar yani Rumeli üzerine yazmış olduğu tarihî romanlarından Köse Kadı ve bu romanın devamı niteliğinde olan Uçtaki Adam romanlarını ele alacağız. Bahattin Özkışı, 1928-1975 yılları arasında yaşadı. Alimler, mutasavvıflar yetiştirmiş bir ailedendi. İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Kaynak Atölye Şefi olarak çalıştı. Kozasını sessizce örmüş bir yazardır. Gözlemediği olayları, hikâyelerinde çok iyi yansıtmıştır. Tarihî romanlarından Köse Kadı 1974'te, Uçtaki Adam 1975'te yayınlandı. Bu romanlarında, Osmanlı'nın Rumeli'deki fütuhatinin sosyo-kültürel alt yapısını çok iyi anlatmıştır. İki romanda da, Osmanlı'nın muhteşem büyüklüğe ulaşması, "Kızıl Elma", "Devlet-i Ebed-müddet", "İ'la-yı Kelimatullah" ülküsüne tam bağlılıkla ve Türk'ün kurduğu sağlam istihbarat ağının görevini layıkıyla yapması sayesinde gerçekleştiği gözler önüne serilmiştir. İki roman adeta Osmanlı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun istihbarat savaşını ama daha çok Türk tarafının istihbarat savaşını anlatır. Bu sebeple iki romanda da sürekli bir gerilim vardır. Yazar, Türk-Macar kardeşliğinin hür Macaristan için çok lüzumlu olduğunu ustaca işler. Gerçeği kavrayan bazı Macar önde gelenleri, Türk istihbaratıyla birlikte çalışmıştır. Özkışı, insanların fanî, devletin bakî olduğunu işlerken, haksızlıklarla karşılaşmalarına rağmen, küsmeden devleti için ölene kadar fedakârca çalışan ve canlarını fedaya her an hazır idealist Türklerden Köse Kadı, Ali Bey, Murat (Marat), Martali Matyas, Telli Hasan Paşa, Meho Saraylı'yı; Macarlardan da Ahmet (Falfi Tamas), Kont Adam Gall'ı tanıtır. Bu romanlar, Osmanlı'nın serhadlerdeki mücadelesini en iyi anlatan eserlerdir. İki romanda da Osmanlı'nın 600 yıl ayakta kalması askerî üstünlüğünün yanı sıra, kurduğu adaletli yönetimle açıklanmıştır. Bilhassa Köse Kadı'da çok akıcı bir Türkçe ve üslup vardır. İki eser, Türk Edebiyatı'nda o tarihe kadar yazılan- Atsız'ın Bozkurtlar ve Deli Kurt romanları hariç- en iyi tarihî romanlardandır.

Anahtar kelimeler: Bahaeddin Özkışı, tarihî roman, Balkanlar, Rumeli, Köse Kadı, Uçtaki Adam

F. Gezgin

Instructor of Turkish Language, Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey
(e-mail: farukgezgin1950@windowslive.com)

**Bahaeddin Ozkisi and Balkans, Historical Novels on Rumeli:
Kose Kadi and Uctaki Adam**

Abstract

Herewith we represent two historical novels of Bahaeddin Ozkisi about Balkans and Rumeli: Kose Kadi and Uctaki Adam. The author was born in 1925 and died in 1975. He comes from an educated family that has educated scholars. He has worked as head of

the atelier of Technical University of Istanbul. He developed his career gradually and in silence. He has reflected perfectly in his novels the events experienced in real life. Historical novels *Kose Kadı* and *Uctaki Adam* were published in 1975. In these novels very meticulously, he depicts the social and cultural context. In both novels he has very resourcefully explained the magnificent achievements of Ottoman Empire such as *Kızıl Elma*, “Devlet-i Ebed-muddet”, “I’la-yı Kelimatullah” as he has described his ideals and precise knowledge. Namely in both novels he describes the combat of intelligence service between Ottoman Empire and Austro-Hungarian Empire. Due to this, in both novels we encounter continuous tensions. The author in professional manner has described the importance of Turkish-Hungarian brotherhood for the sake of liberty of Hungary. Particular Hungarian statesman that understood this truth have collaborated with the Turkish intelligence service. Ozkişi presents Turkish idealists *Kose Kadı*, *Ali Bey*, *Murat (Marat)*, *Martali Matyas*, *Telli Hasan Paşa*, *Meho Saraylı* and Hungarians *Ahmet (Falı Tamas)*, *Kont Adam Gall* as persons aware that people are mortal and the state is immortal, even they come from a community of injustice, still they never turned their back to the state, but willing to give their life for that ideal. These novels, in the best possible way, show the struggle against the enemies. In both of these novels the manner how Ottoman Empire remains as a powerful state not only relying on its army, but on justice as well is revealed. Notably, in *Kose Kadı* an outstanding language is perfectly used. These two novels are the best historical novels written by then in Turkish literature except for the novels *Bozkurtlar* and *Deli Kurt* by *Atsız*.

Key words: Bahaeddin Ozkisi, historical novels, Balkans, Rumeli, *Kose Kadı*, *Uctaki Adam*.

GİRİŞ

Makedonya ve Kosova’da, Türkler arasından az da olsa tarihî, mahallî konular ve Rumeli-Balkanlar üzerine romanları olan yazarlar çıkmıştır. Makedonya ve Kosova’da *Mustafa Karahasan (Suzan, Yedi Başlı Dev, Hapishaneden Notlar)*; *Zehra Jubı, Hüseyin Süleyman, Şecaattin Koka (Kara Düzen)*; *Necati Zekeriya (Bizim Sokağın Çocukları, Bizim Sokağın Romeo ve Jüliyeti, Eski Sokağın Çocukları, Yeni Sokağın Çocukları)*; *İlhami Emin (Yürüyen Duvar, Kafesi Sevmeyen Maymun)*; *Avni Abdullah (Savaş Yolunda)*; *Şükrü Ramo (Karışık İşler)*; *Hasan Mercan (Taş Yaşar, Deli, Afacanın Serüvenleri, Namus Köprüsü)*; *İskender Muzbeg (Yanan Sevgiler)*; *Reşit Hanadan (Sel, Taş Yerinde Ağırdır I, Taş Yerinde Ağırdır II-Başka Olur Rumeli’nin Harmanı, Taş Yerinde Ağırdır III-Elveda Hüdevendigâr Diyarı, Rumeliden Çıktık Yola)*; *Mebruh Mirtoski (Dünyanın İki Yüzü)* gibi romancılar vardır. Yine Yugoslavya’da *Sırp yazarı İvo Andriç’in (Drina Köprüsü, Gün Batarken)*; *Boşnak Mehmet Selimoviç’in (Derviş ve Ölüm)*; *Edisa Palikuca’nın (Mostar’ı Unutma)* romanlarını da hatırlatalım.

Balkanlar üzerine tarihî roman yazmış- veya o coğrafyayı, halkı anlatmış- Türkiyeli veya Türkiye’ye göç etmiş bazı yazarlardan da kısaca

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

söz etmek gerekir. Bazı eserleri, Türkiye dışında Rumeli Türkleri üzerine yazılmış romanlar olarak görmek gerekir. Ömer Seyfettin bu hususta daha çok hikâyeleriyle tanınmıştır. Bu konuda kısaca şu yazarları ve eserlerini sıralamak mümkündür: Turhan Tan'ın (1886-1939) *Akıncılar* (2004), *Son Akın* (2004), *Türkler Viyana Kapılarında* (2016), *Viyana Dönüşü* (1937), *Akından Akına* (1935); Mehmet Behçet Perim'in (1896-1965) *Balkan Çiçekleri* (1938), *Göçmen Ahmet* (1939); Kemal Şevket Batıbey'in (1906-1976) *Ve Bulgarlar Geldi* (2000), *Üzeyir Ağa* (1974); Ziya Yamaç'ın (1914-1986) *Mehmet-Balkan Muhaciri* (1979); Oğuz Özdeş'in (1920-1979) *Karapençe* (1965), *Karapençe Estergon'da* (1966), *Karapençe'nin İntikamı* (1966), *Karapençe Voyvoda'ya Karşı* (1967), *Tuna Nehri Akmam Diyor* (1967); Necati Cumalı'nın (1921-2001) *Makedonya 1900* (1976), *Viran Dağlar* (1994); Faik Baysal'ın (1922-2002) *Drina'da Son Gün* (1972); Muzaffer Kaleoğlu'nun (1922-2015) *Rumeli Rüzgârları*; Cemalettin Aykın'ın (1928-) *Zor Zamanlar* (2001); Yılmaz Gürbüz'ün (1937-) *Balkan Acısı* (2014), *Ah Rumeli* (2015), *Mustafa Kemal'in Romanı I* (2014), *Mustafa Kemal'in Romanı 2-Çakır Mustafa* (2016), *Mustafa Kemal'in Romanı 3-Selanik'ten İzmir'e* (2016); Emine Işınsoy Öksüz'ün (1938-) *Azap Toprakları* (1970), *Çiçekler Büyür* (1978); İslam Beytullah Erdi'nin (1940-2014) *Sınırların Ötesinde Türk Kalmak* (2009), *Biserti'yi Hiç Gördünüz mü?*; Ayşe Kulin'in (1941-) *Sevdalinka* (1999); Kemal Anadol'un (1941-) *Karşı Yaka Memleket* (1998), *Büyük Ayrılık* (2003); Sevinç Çokum'un (1943-) *Bizim Diyar* (1978), *Yeniden Doğmak-Belene* (1987); Mehmet Türker'in (1950-) *Bozgun Zamanı I* (2006), *Bozgundan Sonra II* (2008), *Vatan Yasak Özgürlük Uzak III* (2010); Ömer Osman Erendoruk'un (1934-) *Toprağa Kan Düştü* (2005), *Buruk Acı* (2006); Akın Üner'in (1971) *Selanik Masalı* (2014), *Sarı Saltık Aşkabad Yolcusu* (2016), *Çalı Harmanı* (2013), *Mümin Bulut* (2013); Osman Gazi Kandemir'in (1961) *Yüzyıllık Hikâye* (2016); Adnan Şenel'in (1961) *Selanik İçinde Sala Okundu* (2017); Mehmet Necati Demircan'ın (1964-) *Rumeli'de Hazan Mevsimi* (2016); Sinan Akyüz'ün (1972-) *İncir Kuşları* (2012); Ramis Çınar'ın (1983) *Savaş ve Ayrılık* (2012), *Elveda Rumeli* (2014) eserleri gibi.

Bahaeddin Özkişi'nin Hayatı, Romancılığı, Tarihi Romanları: Köse Kadı ve Uçtaki Adam¹

Bahaeddin Özkişi 1928-1975 arasında yaşadı. Fatih Medresesi dersiamlarından olan babası Ömer Lütfi Efendi, aralarında âlimlerin ve mutasavvıfların da bulunduğu kültürlü bir ailedendi. Özkişi, 1942'de İstanbul Sultanahmet Sanat Enstitüsü'nü bitirdi. Yüksek tahsil yapmadı. Bazı resmî işlerde çalıştıktan sonra, 1956-1975 arasında İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nde Kaynak Atölye Şefi olarak çalıştı. Almanya'da Kaynak Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Batı dünyasını içinden tanıdı. Şahsında adeta bir Doğu-Batı sentezini yansıttı. Tasavvuf havasının hâkim olduğu evlerinde menkıbeler, sohbetler ve ilahîler arasında büyüyen yazarda, sanat hevesi erken yaşlarda ortaya çıktı. Genç yaşta hikâyeler yazmaya başladı. Çok iyi gözlemediği çevresindeki olaylar hikâyelerine yansımıştır. Değişik kültür ve sanat çalışmaları içinde bulundu. İstanbul'un beton yığını haline gelmesinden ıstırap duydu; tarihî ve tabii dokusuyla şehri korumak gerektiğini gördü. Mesela, bu konuda sayısız ev maketi yapmıştır. Tanpınar, evindeki bir sohbette tanıdığı ve yazdıklarını dinlediği

¹ Bahaeddin Özkişi üzerine ilk ciddi çalışmayı Ersin Özarslan yapmıştır. Yakın yıllarda yazar ve eserleri üzerine üniversitelerde yüksek lisans çalışmaları yapılmış, yazarlık ve hikâyecilik-romancılık üzerine yazılmış kitaplarda ondan ve eserlerinden söz edilmiş, gazete ve dergilerde hakkında yazılar yazılmıştır. Bunların önemli olanlarını verelim: Ersin Özarslan, Bahaeddin Özkişi'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserlerinin Tahlili Üzerine Bir Araştırma, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1984; Aydın Adnan Gümüş, Bahaeddin Özkişi'nin Eserlerinin İncelenmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 2006; Umay Selcen Yılmaz, Bahaeddin Özkişi'nin Romanlarının Tematik Yapı Bakımından İncelenmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Dalı, Elazığ 2006; Nazire Erbay, Bahaeddin Özkişi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum 2007; Süleyman Güvendiren, Bahaeddin Özkişi'nin Hikâyeleri Üzerinde Bir Araştırma, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Manisa 2009; *Anılarda Bahaeddin Özkişi'yi Anmak*, (Ötüken Yayınları), İstanbul; *Türk Romanı Özel Sayısı*, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, S. 65/66/67, Mayıs/Haziran/ Temmuz 2002; Hülya Argunşah, "Tarihi Romanın Yükselişi, Türk Romanı Özel Sayısı, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, S. 65/66/67, Mayıs/Haziran/ Temmuz 2002, s. 440-449; İbrahim Şirin, "Kollektif Kimlik İnşa Aracı Olarak Tarihi Roman", Türk Yurdu, S. 153-154, Mayıs-Haziran 2000, s. 174-175; Burcu Özgüven, *Osmanlı Maceristanı'nda Kentler, Kaleler*, Ege Yayınları, İstanbul 2001; Mehmet Nuri Yardım, "Bir Tartışmayla Gündeme Gelen Yazar: Baheddin Özkişi", Türk Edebiyatı, S. 373, Kasım 2004, s. 8; Mehmet Nuri Yardım, *Kayıp İstasyon*, Şule Yayınları, İstanbul 2005; Mehmet Nuri Yardım, "Osmanlı'nın Uçbeyi: Bahaeddin Özkişi", Türkiye, 10.11.1997; Mehmet Nuri Yardım, *Romancılar Konuşuyor*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000; Cem Sökmen, "Özkişi'yi Tanımayan Kişiler", Ufuk Ötesi (Aylık Gazete), S. 27, 09.09.2004; Arslan Tekin, "Bahaeddin Özkişi'yi Tanımak", Yeniçağ, 29.10.2004; İbrahim Zahid Alkan, "Köse Kadı ve Uçtaki Adam", Rumeli Kültürü (Üç Aylık Bilimsel ve Kültürel Dergi), S. 11/12, İstanbul 2005.

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

Özkişi'ye, “Devam et evladım. Sen on tane Sait Faik edersin” demiştir [1, s. 6]. 1959'da basılan *Bir Çınar Vardı* adlı hikâye kitabı, ilavelerle daha sonra 1975'te *Göç Zamanı* adıyla yayınlandı. Eser, Türkiye Millî Kültür Vakfı'nın 1975 Yılı Başarı Ödülü'ne layık görüldü. Önceleri hikâyeciliğiyle tanındı. Hikâyecilik ve romancılıkta olay hikâyeciliğini benimsediği anlaşılıyor. Daha sonra *Sokakta*, *Köse Kadı*, *Uçtaki Adam* romanları çıktı. *Sokakta*, 1975'te Peyami Safa Roman Yarışması Başarı Ödülü'nü aldı. Ahîlik üzerine yazmaya başladığı romanını ise tamamlayamamıştır. Eşinin gayretiyle, eksik olan romanı ve hayatıyla ilgili bilgilerin yer aldığı *Anılarda Bahaeddin Özkişi'yi Anmak* kitabı da, tarih ve yayınevi adı verilmeden-Ötüken Yayınevi olduğu anlaşılmıştır- çıkarılmıştır. Biz, çalışmamızda 1974'te çıkan *Köse Kadı*'nın Ötüken Yayınevi'nin 2015 16. baskısından; 1975'te çıkan *Uçtaki Adam*'ın Ötüken Yayınevi'nin 2014 9. baskısından yararlandık.

Yazarın eserlerine tarih ve kültür hâkimdir. Ferdî hayatlar ve insan davranışları üzerine yazdığı hikâyelerle başlayan yazarlık hayatı, zamanla Türk tarih ve kültürüne yönelen tarihî romanlarla gelişme gösterir. Bu konuda bir değerlendirmede, “...yazarın hayatının ilerleyen dönemlerinde tarihi romanlaştırma konusunda özel gayret gösterdiği, kültür kavramı ile bağlantılı olarak dikkat çeken bir diğer husustur. Bahaeddin Özkişi'nin tarihe olan ilgisi salt tarihi anlatmayı ya da tarihî-macera romana örnek verme maksatlı değildir. Yazarın tarihî roman kurgusunu, bir taraftan Türk'e ait kültür ve medeniyeti verirken bir taraftan da daha çok 'bilinmeyenler, gizli kalmış kahramanlar' üzerine odakladığı tespit edilebilir” denilmiştir [1, s. 8]. Yine aynı değerlendirmenin devamında yazarın hangi değerler üzerine romanlarını yazdığı da, “Adı geçen değerler, tarihî romanlarda kültürel unsurlara köklü bir şekilde sahip çıkılması ve onların korunması adına verilen mücadelelerin roman kurgusu içinde anlatımıdır. Yazar kısacası her üç romanında da devlet, din, millet, vatan gibi kültürel değerlere gösterilmesi gereken saygıyı ve onlara sahip çıkılmasının gerekliliğini belirgin bir şekilde vurgular” şeklinde verilmiştir [1, s. 13].

Özkişi, kozasını sessizce ören yazarlardandır. Onun için “Edebiyatımızda farklı bir ses” denilebilir. Hikâyelerinde ayrıntı öne çıkar. *Köse Kadı* ve devamı olan *Uçtaki Adam*'da Osmanlı'nın Rumeli'deki fütuhatinin sosyo-kültürel alt yapısını çok iyi anlatmıştır. Yazar üzerine mezuniyet tezi veren Ersin Özarlan, Samiha Ayverdi'nin teşvikiyle Osmanlı tarihine yönelerek bu eserleri yazan Özkişi hakkında, “Tarihe bakış, eserde işleyiş, değerlendiriş bakımlarından kendisinden önce tarihî roman yazarlardan daha başarılıdır. Özkişi, derin bir kültür, ince bir sezgi,

zengin bir hayat tecrübesi, kılı kırk yaran bir dikkat, coşkun bir samimiyet, yerli bir zihniyet ve sarsılmaz bir imanla her iki âlemden ilgi çekici kesitler verirken orijinal taraflar yakalayan ‘millî’ ve ‘evrensel’in ufuklarını kucaklayan bir Türk yazarıdır” diyor [2].

Köse Kadı’da sürükleyici, akıcı bir üslup; temiz, sağlam bir Türkçe vardır. İki eserde de, 16. yüzyıl sonlarında, Macaristan coğrafyasında, Osmanlı-Türk ihtişamı ve gücü, Uçlar’da ve köylerde cereyan eden heyecan, tehlike ve kahramanlık dolu maceralar anlatılır. Devlet-i Ebed-müddet’in var olduğu ve devam ettirildiği ibret ve hayranlık duygularıyla gözler önüne serilmiştir. Serhat boylarındaki Türk beyleri ve kumandanlarının kale savunmaları, muharebeler, Macar köylülerinin Osmanlı’ya tabi olma arzuları, arada cereyan eden bin bir çeşit entrikalar, casusluklar, cinayetler, hileler; belli günlerde yapılan panayır, düğün ve eğlencelerde Türkler ve Macarların kaynaşması çok ustaca, sürükleyici bir şekilde işlenmiştir.

Yazar, Türk tarafını daha adaletli, hukuka bağlı ve insanî gösteriyor. Bu, bazı eserlerin fidye temini için serbest bırakılmasında mübalağalı verilse de doğrudur. *Köse Kadı*’da olduğu gibi *Uçtaki Adam*’da da, diğer büyük devletlerle kıyaslandığında, adalet ve merhametli siyasetiyle Türkleri üstün gören yazar, bazen de bu husustaki duyarlılığımızın aleyhimize netice verdiği kanaatindedir: “Ah merhamet, ah İslam ülkelerine sinmiş şuursuz merhamet” [1, s. 61].

Özkişi, Osmanlı döneminde ana tarihî olaylar içinde benzerleri her zaman görülmüş olan ilginç olayları romanlaştırmış sayılabilir [2, s. 11]. Tarihî roman yazarı, tarihî gerçekliği alıp onu roman kurgusu içinde farklı yorumla işleyerek ve içine muhayyilesinden de bir şeyler katarak inandırıcı bir hale getirir. Yoksa tarihî sayfaları roman şeklinde aktarmak, tarihî roman olarak görülmemelidir [4, s. 441]. Hatta yazar, muhayyilesi sayesinde, tarihte olmayanı bile belki daha canlı halde okura sunabilir. Yazar, tarihi öğrenir, belgeleri araştırır, onları ayıklamaya tabi tutar; yorumlama ve kurgulama tekniğiyle eserini yazar. Tarihî roman, biraz da tarihin gerçekliğini kabullenemeyiş sayılabilir. Burada yorum öne çıkmaktadır. Bu, sanatın gücüyle ilgilidir. Neye tarihî roman demek gerekir? Zira her roman bir müddet sonra tarihî özellikler taşımaya başlar. Tarihî romanda, bir mesafenin açılmış olması temel alınmalıdır. “Tarihî roman” yerine “devir romanı” terimi de kullanılabilir. Bu hususta Hülya Argunşah, haklı olarak “Tarihî roman, başlangıç ve sonucu geçmiş zaman içerisinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirlerde yaşamış olan insanların

F. Gezgin. Bahaeddin Özkışı ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

hikâyelerinin edebî ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesidir.” şeklinde isabetli bir değerlendirmede bulunmuştur [4, s. 444].

İki romanda da sürekli bir gerilim vardır. İkinci Selim’in şehzadeliğinde başlayan olaylar, üç sultan zamanında geçmiş gösteriliyor. Kahramanların hikâyeleri ve hatta önemsiz sayılabilecek olaylar bölük pörçük verilse de, sonunda ana vakaya ustaca bağlanır; okur, dağınık gibi görünen maceraların bir ana vakaya bağlandığını anlar. Özkışı, olayları okuru gerilim ve merakı sevk edecek şekilde kurgulamıştır [5, s. 25]. Osmanlı’yı ayakta sağlam tutan yapının anlatıldığı iki romanda, Türk’ün yiğitliği, pervasızlığı, dinine sınıksız bağlılığı ve millî şuuru ustalıkla işleniyor; insanların fani ama devletlerin kalıcı olduğu veriliyor. *Uçtaki Adam*, *Köse Kadı*’nın devamıdır.

İki romanda da zaman ayrıntılı verilmemiştir. Yazar için önemli olan, olay örgüsünün sağlam verilmesidir. Düz bir zaman akışının yanında, yer yer geriye dönüşlerle olayların anlatıldığı görülüyor. *Köse Kadı*’da olaylar 1577-Üçüncü Murat’ın öldüğü 1595 yılları arasında geçmektedir. *Uçtaki Adam* ise, 1595 yılı ve onu takip eden kısa süredeki olayları vermektedir.

Olayların aksine mekân iki romanda da ayrıntılı verilmemiştir [1, s. 14]. Bu, tarihî roman yazan her yazar için sıkıntılı bir durumdur. Zira tarihî romanlarda mekân, giyecek ve kullanılan eşya, devir üzerine yapılan derin araştırmalar sonucu gerçeğe yakın bir şekilde verilebilir. Macaristan’daki bazı önemli şehirlerin dışında, mekân adları söz konusu olmadığı gibi, mekân içi ayrıntı da fazla verilmez. Yine de romanlarda Yanıkkale, İstolni-Belgrad, İstanbul, Çanakkale, Amasya, Edirne, Viyana, Komaran gibi mekân isimlerini görüyoruz.

Romanlarda ferdî, cismanî aşklar, İslamiyet, tasavvuf, vatan, millet, devlet muhtevalı kutsal aşka dönüşür. Yazar, beşerî aşkın ilâhî ve diğer kutsallıklar aşkına basamak olduğunu işler. Kahraman, hayatını artık kutsal aşka adar [1, s. 21; 5, s.15].

Köse Kadı 1974, devamı olan *Uçtaki Adam* 1975’te yayınlandı. Özkışı, *Köse Kadı* romanını önce Martali Matyas adıyla yayınlamayı düşünmüştür [3, s. 24].

Yazar, Osmanlı’nın başarısını sadece kuvvetli istihbarat teşkilatı ve savaş gücünde değil, aynı zamanda devlet sisteminin adalet ve hukuka bağlılığında görmüştür [6].

İki romanda olaylar, aslında dört sultan zamanında (Kanunî Sultan Süleyman, İkinci Selim, Üçüncü Murat, Üçüncü Mehmet) geçmektedir.

Ötüken Yayınevi'nce *Köse Kadı* kitabı arka sayfasına konulan şu ifadeler, romanı bize derli toplu olarak tanıtmaktadır:

“Bu roman, kendilerini, varlığının her zerresi ile Devlet-i Ebed-müddet'e adanmış Osmanlılar'ın serhadlerdeki hikâyesini anlatır. Şahısların hemen hepsi birer adsız kahramandır. İmparatorluğa sadakat ve nefsinin pervasızca feda edişlerdeki şaşkıncu büyüklükler, mübalağa gibi görünebilir. Fakat, Avrupa'daki Türk ihtişam ve gücünü başka türlü izah etmek de mümkün değildir. Osmanlı, 'Büyük Dava'sını ancak böylesine sarsılmaz bir iman, zekâ ve hareket seli içinde hâkim kılabilirdi.

Romanın kuruluşu, olayların sıralanışı ustaca ve çarpıcıdır.”

Yine iki roman için yapılan farklı bir tespit de şunlar belirtiliyor [7]:

“Köse Kadı ve Uçtaki Adam, birbirini takip eder tarzda yazılmış; esas karakterlerinin bir ikisi eksilse de yardımcı ve gölge karakterlerinin önemli bir kısmı iki romanda da var olmuştur. Özkişi, gidiş heyecanı ile dönüş acısını birbirine ekleyerek Macar serhadlerindeki sergüzeştimizi hikâyeleştirmiş. Serhad boylarının atmosferini oluştururken gerçeklere riayet etmeye gayret etmiş, ayrıntıları işlerken hayal gücünün okuyana zevk veren kıvrımlarında dolaşmış. Romanlar böyle bir amaçla olmasa dahi okuyucuya bir bilinmeyen tarih muhayyilesi kazandırıyor ve fetih mücadelelerinin zannedildiği kadar iptidâî bir hüviyetinin olmadığını; hadiselerin zannedildiğinden daha çetrefil bir mahiyet arz ettiğini düşündürüyor.

Harap kulübelerde yaşayan casus dilenciler vardır; kâşânelerde gününü gün eden korkak yöneticiler de. Cihanşümül bir imparatorluğun daracık bir havalide can bulmaya başladığı vakitlerde, tarih yalnızca kılıçların gölgesinde serinleyen bir tembel de değildir. Akıl oyunlarının ve bin türlü cambazlığın da bu oluştta bir rolü vardır.”

Romanlarda Osmanlı-Avusturya (ve Macaristan) mücadelesi içinde ön planda duran Macarlarla münasebetimiz işlenmiş ve aynı ırktan gelen iki kavmin kardeşliği de verilmeye çalışılmıştır. Bunu engelleyen tek sebep ise, karşı tarafın Hıristiyanlık taassubudur. Halbuki Macar halk kesimi Türk adaletinden memnundu. Hatta baskılara rağmen Müslüman olan köylüler vardı ve bu çoğalıyordu ama Hıristiyan taassubu taşıyan Macar beyleri (ban), bu köylerde onları Müslümanlıktan vazgeçirmek için katliam bile yapıyorlardı Yanikkale Başpiskoposu ve Kapitanı Griyoriçzi Vinçze de bu katliam emirlerini bizzat vermiş ve uygulatmıştır. O devirde bazı piskopos ve Avusturya-Macar idarecilerinin genelev gelirlerinden bile pay aldıkları iddiası üzerinde de durmak gerekir. Avusturya-Macaristan yöneticilerinin

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

vergilerinden bunalan Macar köylüler, Türk yönetimini istiyordu. Savaş dışında iki halk, eğlenceye kadar birbirini tanımaya çalışıyor ve bunu panayırarda ve düğünlerde gösteriyordu. *Uçtaki Adam*'da Macar kumandanı Bebek Györgi, esir olarak İstanbul'a götürülürken, "*Aslında delice kin tuttuğu Türk'le Macaristan menfaatlerini göz önüne alıp çarpışmaması gerekirdi. Çünkü çarpışmasına lüzum yoktu. Türk beyleri Macaristan istiklalini Macarlardan çok daha fazla istemektedir.*" şeklinde düşünüyordu [9, s. 138]. (*Köse Kadı*, s. 138) Yine İstolni-Belgrad'da Ali Bey'le Şeyh Necmettin Efendi'nin kızı Şeyma'nın düğününde Türk-Macar dostluğu sergilenir; Macar güfteleriyle Macarlaşmış "*Şahinciğim Allah'a İsmarladık*" ve "*Kale Önünde Yavrum, Kale Önünde*" gibi türküler söylenir.¹

Tarihimizin derinliklerinden gelen Kızıl Elma ülküsü, Osmanlılar zamanında da devam ettirilmiştir. Bu ülkü, aynı ad yanında Osmanlılar zamanında, "Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi" veya İslamî muhtevasıyla "Devlet-i Ebed-müddet" ve "İ'la-yı Kelimatullah" adlarını almıştı. Yazara göre, Türk'ü bu davasından ancak yöneticilerin mevki ihtirasları; para, kadın ve içki uzaklaştırabilirdi. *Köse Kadı* ve *Uçtaki Adam*, Türklüğü belli olmasın diye kesilen kellesini bile düşman tarafından kaçırılan Türk istihbaratçılarının macerasını yansıtır.

Budin Kumandanı Ali Paşa, askerlerine, esir düşen Macar beyleri ve subaylarına kötü davranmalarını emrediyor. Bu, Türk'ün mertliği ve asaletidir.

Yazarın Yahudiler ve bilhassa Dönmeler ve Siyonistler konusunda hassas olduğu, *Uçtaki Adam*'da yarattığı Baykuş ve İzak tiplerinden ve onların faaliyetlerinden anlaşılıyor. İzak'ın, Komaran'da yetiştirdiği veba taşıyan fareleri, Tuna yoluyla Edirne ve İstanbul'da salıverip Türkler'i salgın hastalıkla mahvetme emeli, bir aksilik sonucu gerçekleşmez ama Komaran'daki salgında kendisi gibi yüzlerce insan ve Türk istihbaratının iki önemli ismi Martali Matyas ve Murat (Marat) Bey de ölür. Baykuş ise, tefecilik yapmaktadır ve Viyana Harp Şurası'nın Osmanlı'yı mahvetme planı olan Yahudi Projesi'ne vakıftır. Biriktirdiği serveti, bu bilgi karşılığında Kudüs'e nakletmeye çalışır. Fakat Çanakkale'de havrada mücevherler başka bir arabayla bilinmeyen bir yere gönderilir. Amasya'ya vardıklarında Baykuş'un, korumalığını yapan kumandana söylediği şu sözler, yazarın muhayyilesinden çıksa da, Yahudilerin inandıklarını, sinsi

¹ Bu türküler, yazarın roman kurgusu içinde düşünülebilir. Bu adlarda türküler olmadığı anlaşılıyor.

faaliyetlerini, devletlerin tepe yönetimlerine nüfuz ettikleri istihbarat teşkilatlarıyla neler yaptıklarını yansıtır:

“Beni gerektiği kadar rahat ettiremedinizse de yine pek şikâyetçi değilim. Gerçi bu sizin görevinizdi, bu hizmeti yapmaya mecburdunuz. Sade siz değil, bütün insanlar benim milletime karşı hizmet etmeyi bir şeref saymalılar. Biz emrederiz, sizler hizmet edersiniz, biz büyüğüz, sizler küçüksünüz. Biz Allah tarafından seçilmiş, siz bizim emrimizde görevlendirilmişsiniz. İlk insanın olumundan bu yana bu böyle olageldi ve sonuna kadar da böyle olmakta devam edecektir” [10, s. 221].

Adnan Şenel bir değerlendirmesinde, *Köse Kadı* ve *Uçtaki Adam* romanları ve *Köse Kadı* tipi hakkında şunu yazmıştır:

“Roman, başkahramanı olan yaşlı Köse Kadı'nın organizasyonu ve yönlendirmesi altında yürütülen istihbarat faaliyetlerinin, -sadece o dönemde değil, ondan önceki dönemlerde elde edilen zaferlerde ve başarılarında ne kadar önemli olduğunu, kurgu diliyle de olsa, gözler önüne seriyor. Düşmanın ne zaman, nerde, ne yapacağına ilişkin, önceden elde edilen bilgiler doğrultusunda hareket eden Köse Kadı ve emrindekiler, böylece hem düşmanın oyunlarını ve planlarını boşa çıkarırlar hem de serhat topraklarındaki müessiriyetlerini artırırlar.

‘Haber alma’ ve ‘bilgi toplama’, eğer karşınızda mücadele etmeniz gereken bir düşman var ise, başarının olmazsa olamaz şartlarından biridir. Düşmanınız ya da rakibiniz hakkında, onun hangi amaçlar, emeller içinde olduğu, ne gibi planlar hazırladığı yönünde ne kadar bilgi sahibi olursanız, atacağınız adımları ve alacağınız tedbirleri de o ölçüde bilirsiniz. Böylece, düşmanınızdan bir adım önde olur ve mücadeleyi kazanırsınız. Köse Kadı ve ona sadakatle bağlı adamları, Macaristan’da, işte bu istihbarat vazifesini yerine getirirler; hem de hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak... Ne ölüm, ne işkence, ne başka insanî sıkıntılar onları kutlu davalarından ve vazifelerinden alıkoyar. Mademki o kutlu dava, gidilen, fethedilen her yere Allah’ın adı, Türk’ün bayrağı eşliğinde adalet ve nizam götürmektir; öyleyse bu yolda göz kırpmadan ve tereddüt etmeden ölüme de gidilir, işkence de göze alınır.

Birbirinin devamı ve tamamlayıcısı olan her iki romanda bilhassa vurgulanan ortak nokta, Türklerin ve Macarların esasında aynı soydan geldikleri ve tarih içinde, çeşitli sebeplerle ayrı düştükleridir. Bir taraftan, birbirlerine birçok bakımdan benzeyen bu iki halktan Türk olanının ‘Macar kardeşine’ karşı duyduğu yakınlık ve onu, baş düşmanı olan Avusturya’dan korumaya matuf siyaseti vardır; öte taraftan da Macarların, Osmanlı

idaresi altında olmaktan duydukları memnuniyet ve fakat aynı zamanda 'bağımsız' ve 'hür' bir Macaristan olma ülküsü vardır. Bu ülküye de yine Türklerin kanatları altında ulaşacaklarının şuuruyla hareket eden Macarları, romanda Kont Gall Adam- Annesi Türk'tür- temsil eder.

'Köse Kadı' ve 'Uçtaki Adam' romanları, her ne kadar birer kurgu ürünü olsalar da, gerek karakterlerin davranışları, gerek olayların tarihi gerçekleri yansıması ve gerekse serhatlerdeki izlenen siyasetin özünü vermesi itibariyle, bir nevi başvuru kaynağı özelliği taşıyorlar. Osmanlı niçin altı asır ayakta kaldı ve üç kıtaya hükmetti; gittiği her yerde nizâmı ve barışı tesis etti sorularının cevaplarını, Özkışı'nın bu iki romanında kolayca ve etkileyici şekilde bulabiliyorsunuz" [8].

Yazar, Türkleri çok fazla insanî, idealist gösterirken üslubu zorluyor. Elbette büyük devirlerin büyük, büyüğü davası, felsefesi vardır. Türk casuslarının, düşman içinde onlardan biri olarak görev yaparken kilit görevlerdekilere bile kandırması, kurgu bakımından zayıf kalıyor. Her iki taraftan da casuslar, karşı taraftaki gerçek kişiyi öldürüp onun yerine geçmiş olarak gösterilmiştir.

Romanlarda olaylar, anlatıcı-yazar gözüyle verilmiştir. Anlatıcı, olayları adeta önceden bilip de anlatıyor gibi davranıyor. Özetleme tekniği söz konusudur. Bu, tarihî olayları sağlam vermek isteğinden kaynaklanıyor. Yazar, kendi fikirlerini de böylece anlatıcı vasıtasıyla vermektedir [1, s. 41-44]. Romanlarda daha çok hikâye etme söz konusudur. Bilgiler, tarihî özetler bu yolla daha kolay verilmiştir. Diyaloglar da bu sebeple azdır. Geçmişe dönük anlatımlarda masalsı anlatım görülüyor. Mekân tasvirlerinde sanatlı anlatım var [1, s. 243-244]. İki romanı nehir roman olarak görmek mümkündür.

Kahramanlar, ruh halleriyle değil, daha çok fikirleri, ülküleri ile tanıtılırlar. Siyasî kimlik öne çıkıyor. Yazar, karakterden çok tip üzerine yoğunlaşır [1, s. 15-16]. İki romanda da yetenekli Türk tipleri görmekteyiz. Bunlar sonunda ölseler de nöbeti, davayı devralacak yeni kahramanlar ortaya çıkar. Bu, yazara göre Osmanlı'nın büyük ülküsü olduğunun kesin delilidir.

Köse Kadı Romanının Özeti

Her iki romanda olaylar, II. Selim'in şehzadelğinde başlıyor, büyük ihtimalle dört sultan zamanında devam edip gidiyor. Yıl 1577'dir. Romanlarda olaylar, daha çok Türklerin elindeki Macaristan'da Budin'e yakın İstolni-Belgrad-Bugün Fehérvár (Székesfehérvár). Beyaz Şehir anlamına gelir.-, Komaran, Yanıkkale-Györ'de müstahkem mevki-, Anadolu ve İstanbul arasında geçiyor. Rumeli'de düşmanın sonradan kim

olduğunu anladığı, Türk istihbaratının tepesindeki ismi Köse Kadı, Yanıkkale’de esirdir. Her esire kötü davranan Başpiskopos ve Kapitan Griyoroçzi Vinçze ona saygılıdır. Annesinin Kont Salm’ın kız kardeşi, babasının bir Alman şövalyesi olduğunu söylediği ve oğlu olarak gördüğü Kont Adam Gall, kale kumandanı yapılıdır. Gall, aslında Macarlarca İstolni-Belgrad’a ağabeyi Ali Bey’in yanına giderken kaçırılıp esir edilen ve Abdi Paşa’nın kızı olan Zehra’nın oğludur. Vinçze, Zehra’ya zorla sahip olmuş, Gall bu ilişkiden doğmuştur. Bebek doğduktan sonra, Vinçze ona tekrar sahip olmak isteyince, Zehra kendini bahçeye atarak intihar eder. Bunu Gall’a daha sonra, anne ve babası Avusturya’ya ama kendisi Türklere casusluk yapan Çingene Cizinna anlatır. Ali Bey’in yanında kız kardeşi Ayşe de vardır.

Gall, kaleyi kuvvetlendirici hendekler açtırır, askerini disipline sokar. Türklere içten içe saygı duymaktadır. Hür Macaristan için çalışmak düşüncesindedir. Bu sebepten ve Türk asıllı olduğunu da öğrenince, Türk istihbarat elemanı olarak çalışır; zamanla da gençlerden oluşan Martin adlı Macar istihbarat teşkilatını harekete geçirecektir. Arşidük Karoli ise, Macar köylerinin Müslüman olmasını veya Türklere yakınlık göstermesini tehlikeli bularak istihbarat teşkilatını kuvvetlendirir. Vinçze’ye, Köse Kadı’nın sultanın kardeşi –Üçüncü Murat kastediliyor-, hatta istihbarat elemanı olduğu bilgisi aldığı söyler. Cizinna ise, konaktan güvercinler vasıtasıyla İstolni-Belgrad’daki Ali Bey’e bilgiler göndermektedir. Cizinna’ya gelen güvercin, Gall’ın balkonuna konunca, ondaki pusuladaki şifreli yazıyı Köse Kadı okur. Yazıda “*Tasavvurlarınız uygundur. Kız babasını öpecek. Ayın gölgesi duvara vurunca.*” ifadeleri vardır. Gall, bundan Türklerin kaleye saldıracaklarını çıkardığını söyler ama Vinçze, ondan şüphelenir; onun odasından bile çıkmamasını emreder. Aslında pusula Cizinna’ya gelmiştir. Esirlere işkence yapılır. Kont hasta olur. Gerçekten de 8000 askerle korunan Yanıkkale, Ali Bey’in emrindeki 300 kadar Türk askeri ile ve hendeklerin yapımında çalışan Morlakları Türklere lehine ikna eden Cizinna sayesinde baskınla ele geçirilir. İstolni-Belgrad’da Deli Gak olarak bilinen Macar casusu yüzbaşı, durumu fark edememiştir. Vinçze baskın sırasında kaybolmuş, mücevherlerini sakladığı şifreli kapıyla açılan gizli odaya saklanmış ve sürgü mili yerinden çıkan kapıyı açamadığı için orada ölmüştür. Köse Kadı ve Türk esirler kurtarılır. Esir olarak götürülenler arasında Kont Gall da vardır. Esirlere iyi davranılır. Fazla askeri olmayan Türklere, kaleden ayrılırken halkın fakirliğini düşünerek yiyecekleri bile götürmez.

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

Aslında Söğütlü bir Türk olan Martali Matyas, Köse Kadı tarafından özel olarak yetiştirilir ve daha sonra Gall'ın yanına verilir. O, gerçek Matyas'ı öldürüp onun yerine geçen tercüman-kılavuzdur. Devamlı Ali Bey'e Avusturya hakkında bilgiler gönderir. Köse, ona içinde şifreli altın teller ve kehribar çubuklar olan bir kutu verir. Bunun haberleşme için kullanıldığı anlaşılıyor.

Gall, Yanikkale'deyken evde elde ettiği ve içinde ne olduklarını bilmediği yazılar olan bir tomar kâğıdı da İstolni-Belgrad'a götürür. Türkçe olan bu yazıların çoğu, annesinin yazdığı ama bir yere gönderemediği mektuplardı. Gall, annesi hakkında gerçeği öğrenir. Kalede ona teyzesi Ayşe bakar. Ali Bey, yeğenine müşfik davranır. Gall, aslında Hıristiyanların esirlere daha kötü davrandığını anlar. İki kardeş, yeğenlerinin Müslüman olmasını arzulamaktadır.

Ali Bey, plan gereği Matyas'ın kulaklarını kestirir. O, işkence yapılmış gibi gösterilip Arşidük Karoli'ye gönderilir. Matyas, Karoli'ye Köse Kadı ile ilgili bildiklerini anlatır. Deli Gak da Karoli ile gizli görüşür ama Türk casusları bunu tespit eder. Gak, istenirse Köse Kadı'yı öldürebileceğini, bunun deliliğine verileceğini söyler.

Bu arada Viyana'ya doğru giden Osmanlı elçilik heyetindeki Şeyh Necmettin Efendi, İstolni-Belgrad'a yerleşir. Ali Bey, mahrem bilgilerin muhtar Fecer Lorincz'den Avusturyalılara gittiğini fark eder, onu ortadan kaldırmak isterse de Köse Kadı, *"Bu işlerde insan bilinen düşmanı yok ederse yerine bilinmeyi gelir. Oysa, karşı taraf teşkilatını kurmuş ve bu teşkilatın kusursuz işlediğine inanmıştır. Bu düzen bozulmaya çalışılmamalı, hatta onları imha bir yana faaliyetleri görmezden gelinmelidir."* diyerek buna mani olur. Köse, Deli Gak'ın casus olduğuna emindir. Karoli'nin yanında görüldüğüne dair rapor gelmiştir. Gerçek delinin annesini öldürerek onun yerine geçmiştir [9, s. 87-88]. (s. 87-88)

Köse Kadı, Ali Bey'le Şeyh Necmettin'in kızı Şeyma'nın da evlenmesini sağlar. Düğünde Türk-Macar yakınlaşması sergilenir. Orada Türklerin her türlü Hıristiyan mezhebine toleranslı davranması, halk kesimini sevindiriyordu. O sırada Deli Gak'ın kullandığı iki Yahudi tüccarı Türkler yakalar. Kendi yazdıkları mektupları, öldürdükleri tüccarların yanına koyar. General Zeltling bunları bulur. Türk planı tutar.

İstolni-Belgrad'da Deli Gak'ın kulübesi yakınına yerleşen yaşlı bir Macar'ın altı kızı fuhşu yayarlar. Ali Bey'in talimatıyla zabıt Ahmet, bu ailenin kızı Turi'ye âşık olur. Ahmet, işret meclislerine bulaşmış olur. Aslı Debreçinli Macar Lacz'ın oğlu Falfi Tamas olan Ahmet, kendini İvan adlı Rus olarak gösterir. Ali Bey, herkesin yanında Ahmet'i azarlamış olur.

Avusturya-Macaristan birliklerince kaleye baskın yapılacaktır. Ali Bey'e kin duyan Ahmet, Gak taraftarlarına hizmet edecektir. Ama Ahmet, Ali Bey'i yaralamış gibi yaparak gözden kaybolur. Gak cephesi ve muhtar Ali Bey'i sargılar içinde bulur. Bunlar hep oyundur. Ahmet, her şeyi Macaristan için yapmaktadır. Ali Bey, daha önce General Zelting'in yanına casusu Diak'ı yerleştirir. Diak, Eğri Kapıdanı Forgah'ı da sefere razı eder; onları pusuya sürükler. Türk ordusu Perili Değirmen'de Avusturya-Macaristan ordusunu mahveder. İki kumandan ise kurtulur.

Gall, 50.000 altın fidye karşılığı veya Karoli'nin elindeki Yusuf Bey karşılığında serbest bırakıldığını söyleyerek Macar kralına gider ama fidye parası temin edilmez. Aslında fidye meselesini kendisi uydurmuştur. Gall, bundan sonra Türklerle iş birliği yaparak hür Macaristan için çalışacaktır. Gall, tekrar İstolni-Belgrad'a döner. Muhtar Lorincz, Ali Beylere suikast yapıp onu başa getirmek istediğini söyler. Gall, bu durumu dayısı Ali Bey'e söyler ve İstanbul'a gitmek ister. Avusturya İmparatoru ise, ihanet içinde gördüğü Gall'ın Matyas tarafından yakalanıp huzuruna getirilmesini emreder. Matyas bunu Ali Bey'e iletir. Ali Bey, Matyas'tan düşmana tuzak kurmasını ister. Matyas, bilerek Osmanlıların Rusya seferi hazırlığı yaptığı için kalelerde pek asker bırakmadığını yayar. Her Macar beyi Budin'i almak için yarışır. Macar beyleri (ban), Türklere sempati duyan köyleri yakar, talan eder, zulüm yapar. Matyas, Macarların başına Bebek Györgi'yi getirir. Türklere tuzağı Felek'te kurmaları gerektiği bilgisini iletir. Ateşe verilen fundalıklarla bataklık arasına sıkışan Macar ordusu mahvedilir. 400 Macar beyi ve 800 subayı esir edilir. Esir olarak İstanbul'a doğru yola çıkarılan Bebek Györgi, muhasebe yaparak Türklerle savaşmanın milleti aleyhine olduğunu, Türklerin kendisinden daha ziyade Macaristan'ın istiklali için çalıştığını düşünür [9, s. 138]. (s. 138) Martali Matyas, zaferi şifreli kutu ile Ali Bey ve Köse Kadı'ya bildirir. Ali Bey, deşifre olduğu gerekçesiyle Matyas'ı Sögüt'e göndermek istese de, Köse Kadı buna mani olur; onun Macaristan'ın istiklali için çalışmaya devam etmesinin daha uygun olacağına ısrar eder.

İstolni-Belgrad'dan kaçmış olan Ahmet (Tamas), Yanıkkale'ye gider. Agnes'le evlilik hazırlığı yapacaktır. Agnes, İstolni'ye alışveriş ve akrabalarını düğüne çağırarak için gider. Muhtarın yeğeni olduğunu etrafa bilerek yayar. Dönüşte ona ve kafilesine Gak da katılır. Agnes, Gak'ın yüzbaşı olduğunu öğrenir. Gak ise, Arşidük Karoli ile görüşmesinden ümitsiz döner. Evlilik hikâyesi de uydurmadır. Tamas baharat tüccarı Ahmet, eşi Agnes de Ayşe adıyla Avusturya'nın elçilik heyeti içinde

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

İstanbul'a gider. Ahmet, İstanbul'da Hariciye'de Macar Kalemî'nde geçici çalışsa da, daha sonra Bebek Györgi'nin yanına bir esir olarak sokulur.

Matyas, plan gereğince, Tata ele geçirildikten sonra, General Zelting'i Yanıkkale'nin de Türklerce ele geçirileceği konusunda uyarır fakat savaşın kale dışında ovada yapılması yönlendirmesinde bulunur. Türkler kaleyi pusudaki askerleriyle kolayca ele geçirir. Üstelik yeni yönetici Arslan Bey'in Macarlara çok iyi davranması, Türkler lehine gelişmelere yol açar. Vinçze'nin gizli hücreesindeki mücevherlerin, evlenecek 500 kızın çeyizi, fakirlerin ihtiyacı ve topraksız köylülere toprak alımı için harcanmasından hem Türkler ve hem de yerli Macarlar memnundur [9, s. 152-158].

Arşidük Karoli'nin babası, oğluna Macarların aslında Türk olduklarını, Hıristiyanlıktan önce Türkçe konuştuklarını, onları Viyana ve kilisenin mahvettiğini, Türkler Macaristan'dan çekilirse, durumlarının daha kötüye gideceğini, bir işi halletmek için Türk gibi düşünmek gerektiğini anlatır ama Karoli, sadece son nasihatı Türkleri yenmek için kullanmaya kalkmıştır.

Öte yandan kurgu olan esaretten dönen Kahori (Ahmet, İvan, Tamas), kendini göstererek Macar kralının sarayına girmeyi başarır. Her yere nüfuz ederek, kraliçenin doğum günü ve kralın taç giyme töreninde, kendine âşık Panna, Kata ve Fabian'ın odalarına altışar elemanını yerleştirerek eğlence zamanında Türk esirleri kurtarır. Daha önce ele geçirilip sahtesi yapılan ve tekrar yer değiştirilen taç meselesi etrafında dedikodu yayarak Macarların Avusturya Devleti'ne güvenini sarsacaktır. Durum fark edilince, Kahori muhafızlar tarafından yaralanır; o da bir odada kendi adamına başını kestirir, bunu Türk tarafına kaçırımlarını emreder. Osmanlı için kesilen başını kaçirtmış olur. Burada kapalı bir durum da vardır. Acaba kafası kesilen Kahori (Ahmet) midir? [9, s. 182-187]

İstolni-Belgrad'da Ali Bey'in Ahmet adı verilen çocuğu doğar. Karoli, Gak'a gönderdiği mektupta, taç meselesinin Köse Kadı tarafından planlandığını, onu ortadan kaldırırsa Papalık tarafından aziz ilan edileceğini yazar. Gak, Agnes'in ağabeyi Gazdak'ı suikasta 10.000 altına razı eder. Kargaşalıkta Ali Bey de bir başka suikastçı tarafından öldürülecekti. Gak, ayrıntılı planını, kendi casusları sandığı Cizinna ile Arşidük Karoli'ye gönderir. Cizinna durumu Ali Bey'e bildirir. Cuma namazı çıkışında suikast teşebbüsü boşa çıkar. Gak, durumunu kurtarmak için yaralı Gazdak'ı bıçaklayarak öldürür. Ali Bey ise durumun farkındadır.

İstanbul'a sığır tüccarı Rüstem kimliğiyle giden Martali Matyas, Türk sevgisi artan Bebek Györgi'yi Macar kralına karşı kullanır. Kralın onun fidyelerini ödememesi karşısında Erdel beyi devreye sokulur. Yani

Györgi'ye Erdel beyi sahip çıkmış durumu doğduğundan, Macar kralı mecburen 30.000 altını ona gönderir. Kalelerin teslimi ise şimdilik kenara konulur. Györgi, gördüğü iyilikler karşısında, daha esaretten kurtulmadan, Macaristan'daki adamlarına, birçok Türk esiri salıverilmesine dair haber göndermiştir. Osmanlı, kendisini 10.000 altınla Erdel beyinin yanına gönderir. Matyas, Adam Gall'la da görüşür, ona Türkler Macaristan'da buldukları sürece, Macarların şahsiyetini koruyacağını kabul ettirir; onun dönüşte şimdilik Karoli yanında yer almasının uygun olduğunu belirtir.

Yeni barış dönemine rağmen, Macar beylerinden Miklas ve Yanadi Ferencz, 6000 askerle Budin paşasının yolkısını çalmak için baskın düzenler ama bozguna uğrar ve kendileri de esir düşerler.

Köse Kadı, Ali Bey'e Bebek Györgi devrinin geçtiğini, onun yerine Kont Adam Gall'ı hazırlamak ve istihbarat elemanlarını da onun hizmetine vermek gerektiğini anlatır. Gall zaten Karoli'ye yakın olacaktır. Türk casusu Tokaylı, Karoli'nin yanına uşak olarak yerleştirilir. İstanbul'dan Matyas da oraya döner ve Karoli'ye onların adamı olarak Adam Gall için yaptıklarını anlatır. İkisi, Karoli ile Gall arasında ihtilaf doğarsa, Karoli'yi öldüreceklerdir. Gall, kilisenin Macarların kendilerine gelmelerini engellediğini, Karoli'nin de buna alet olduğunu düşünür. Gall, Türkler ve Müslümanlık için güzel şeyler söyledikçe tehdit edilir, İstanbul'a dönmesi istenir.

Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'nın öldürülmesinde rolü olan, Viyana'dan gönderilen ekipte çalışan Yahudi bir tüccar, Budin'de ayartılıp kazanılan Yeniçerilerden şifreli bilgiler olan aynayı alıp götürürken, onu Türk casusu Molnar Yanoş takip eder, yakalayıp konuşturur fakat nereden geldiği belli olmayan bir okla adam öldürülür. Emirler Viyana'dan gelmektedir. Yanoş, rahip kılığıyla ve hatta Teti İstvan adıyla Yahudi tüccarın Viyana'daki odasını inceler. Bazı mahrem bilgiler öğrenir. Kaldığı yerdeki Klaus'tan, yeğeni diye tarif ettiği ve tüccarı öldüren adamı araştırmasını ister. Bu aracının Hristo olduğu anlaşılır. Yalnız Avusturya, papaz kılığında dolaşan bir Türk casusunu bulana ödül vereceğini duyurur. Klaus, ondan şüphelense de Molnar, onu büyük paralar karşılığında bir işi araştırması için Venedik'e gönderir. Molnar, Osmanlı istihbaratının Viyana teşkilatını kurmak için çalışmaktadır. Sonra Peşte'deki işlerini halletmek üzere oradan ayrılır. Yine o sırada Viyana surlarının güney tarafında İstvan'ın ikizi sayılabilecek, bir ayağı dizden kesik, yaşlı biri Topal Bruno'nun Yeri olarak tanınacak bir meyhane açar. Burası istihbarat için kullanılacak, Molnar'ın teşkilatı Gall'a çalışacaktır.

Anlaşamadığı Arşidük Karoli ölünce Gall, milliyetçi Macar gençlerinden oluşturduğu Martin adlı teşkilatı kurar. Osmanlı istihbaratı da

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

Gall için çalışmaktadır. Teşkilat merkezi Komaran'dadır. O sırada Macaristan'da “*Macar, Macar'dan fazla Türk'ü seviyor*” sözü hakimdi. Karoli ise hep “*Altın, içki, kadın. İşte, bu zehirli bıçağın saplanması düşünülen yer, Türk'ü yerle bir edecek nokta burası, yani İslam ruhundan uzaklaştırılması idi.*” diyerek Gall'ı kışkırtmaya çalışmıştı. Gall ise, Türk'e sırt çevirdiğinde Avusturya ve kilise ile savaşmayı göze alması gerektiğini iyi biliyordu.

Avusturya istihbaratından on bir adam, Gall'ı ortadan kaldırma hesabı yapıyorlar ama onlara emir veren kendini göstermiyordu. Bunu öğrenmek isteyen öldürülüyordu. Bu görünmez adam, büyük ihtimalle Türk casusudur. Hatta onun topal, yaşlı bir adam olduğu rivayet edilmiştir. Bu kişi, suikastçılar toplantı yaparken evde yangın çıkartır, kimsenin evden çıkmaması için de tertibat alır. İçeridekilerin hepsi yanarak ölür.

İstolni-Belgrad'da ise, Müslümanlarla uyumlu yaşayan Rahip Milka, gördüğü rüyayı Necmettin Efendi ve Köse Kadı'ya yorumlatır: “*Güya Kudüs'tedir. Şehir süslenmiştir. Hayranlıkla etrafına bakarken, bir alay ortaya çıkar. Başlarında iri yarı bir adam vardır. Elinde koca atlas bir sancak bulunuyor. Gökteki simsiyah bir kuş aniden saldırır, bayrak üzerindeki hilallerden birini kapar, Rahip bir de bakar ki, İstolni-Belgrad'dadır. Sancağın üzerindeki ikinci hilal de yerinden kurtulmuş, düşmek üzeredir. Bu arada Milka uyanır.*” Onlar konuşurken eve heyecan içinde gelen Ali Bey, sultanın öldüğünü söyleyince, şaşkına dönen Köse Kadı, “*Vah Sultanım! Vah biraderim!*” diye inler [9, s. 250]. Biz bu sırrın esasını ayrıntılı olarak *Uçtaki Adam*'da okuruz. Köse Kadı, İkinci Selim'in Manisa'da şehzade iken, İstanbul'un bilgisi dışında, Kütahyalı bir Türkmen kızıyla evliliğinden doğan çocuktur yani Sultan Üçüncü Murat'ın baba bir kardeşidir.

Köse Kadı da Milka'nın rüyasına benzer bir rüya gördüğünü anlatır. Fark, ikinci hilalin İstolni-Belgrad'da değil, Kâbe-i Muazzama'da düşmesi idi. Ne yapacağını soran Ali Bey'e Köse Kadı, yolun sonuna geldiğini, hacca gideceğini söyler. Ali Bey, Köse Kadı'sız bir İstolni-Belgrad düşünemediğini belirtse de Köse Kadı, Uçlar'da hizmetin yeni fedakâr insanlarla devam edeceğini, hizmetin aksamayacağını söyler. Ertesi sabah, Köse Kadı ortadan kaybolur. Azatlı bir köleden durumu öğrenmeye çalışırken, farkında olmadan düzgün bir Macarca'yla konuşan Gak'ı Ali Bey tokatlayarak yere yıkar. Sonucun ne olduğu belli olmaz ama Gak'ın öldüğü bellidir.

Uçtaki Adam Romanının Özeti

Rahip Milka, kilise taassubuna rağmen, İstolni-Belgrad'da Müslümanlarla uyum içindedir. Türkler de onu kendilerinden başka biri olarak görmüyordu. Ali Bey, Köse Kadı'yı çok özler. Fakat yaşayıp yaşamadığından haberdar olunmayan Köse Kadı'nın İstanbul'da özel olarak yetiştirdiği Murat Bey oraya gelir. Anlattığına göre, ailesi zulme, haksızlığa uğrayınca, eşkiya olmuş ve "Paşaoğlu" lakabıyla tanınmıştır. Murat, Macar bölgesinde Marat adıyla istihbarat yapacak, Gall'a yardımcı olacaktır. Tam o sırada Nadasdy Ferencz, 10.000 askerle İstolni-Belgrad'ı kuşatır, etrafı ateşe verir. Ali Bey, Murat'ın akıllıca planıyla, huruç hareketinde yenilmiş gibi yapıp düşmanın yarı kuvvetini kaleye çeker, bölme kısıkaçlarda kalan düşmanı mahveder. Ferencz de kuşatmayı bırakır, kaçır gider. Kaledekiler ve Ali Bey, Murat'a hayran kalır. Murat, Ali Bey'e ailesinin başından geçenleri ve düşmanlarından eşkiya başı olarak nasıl intikam aldığını; düştüğü zindandan onu Köse Kadı'nın ne şekilde kurtardığını; bu göreve onu Köse Kadı'nın nasıl hazırladığını, bir iki adamının da buraya ne şekilde geldiğini anlatır.

Danışıklı döğüş gereği, zamanla Ali Bey ile Murat arasında çekişme olduğu etrafa gösterilir. Murat, Marat kimliğiyle Komaran'a Gall'a yardıma gider. Bir müddet sonra da Ali Bey'in on beş yaşını geçen oğlu Ahmet da oradan ayrılır, Komaran'a Murat'ın yanına gider.

İstanbul'da daha önce 12.000 olan Yeniçeri sayısı, İkinci Selim'den itibaren yükselir, 145.000'e varır. Yeniçerilerin iktidar mücadelesinde ağırlığı artar. İstanbul'da rüşvet alıp yürür. Yahudi dönmeleri saraya nüfuz etmeye başlar. Yahudi Ester Kira, İstanbul Gümrük Mültezimi olur, Saray hanımlarını mücevher satın almaya alıştıır, onları aşırı borca sokar. Murat ise, uzakta olsa da etkili yerlere güvendiği gençleri yerleştirir.

Ali Bey'in yerine Hüsrev Paşa getirilir. Posta Tatarları Ali Bey'e bir bohça getirir. Mekke'de ölen bir ihtiyarın vasiyeti üzerine, bu bohça Ali Bey'e verilir. İçinden Köse Kadı'nın eşyası ve bazı yazılar çıkar. Yazılarda Köse Kadı'nın hayatı, gizli şehzade olduğu ve mecburiyet sonucu Balkanlara geldiği, istihbarat teşkilatının başında, esas kimliğini saklayarak yıllarca devleti için çalıştığı anlatılıyordu.

Yazar, bilinenin aksine, Sokullu Mehmet Paşa'nın Don-Volga kanalı, Karadeniz-Sapanca Gölü su kanalı, Süveyş kanalı- belki de Karadeniz-Hazar Denizi kanalı- gibi Osmanlı için hayatî önemi olan projeleri yüzünden suikasta uğrayıp öldürüldüğünü belirtiyor. Aslında plan Dönmelerden çıkmıştır. Yahudiler ve Dönmeler, devlet içinde gizli devlet olma yolunda cemiyete bile sahiptir. Bu, sonradan bilinen ismiyle Mason

F. Gezgin. Bahaeddin Özkışı ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

Cemiyeti'dir. Bu durumu bilen Yahudi Efraim'i Murat ve Martali Matyas'ın adamları kaçıtır, durumu öğrenirler.

Avusturyalılar ise, Adam Gall'dan Matyas'ı gözden çıkarmasını ister. Matyas, zehirlenmiş gösterilip İstanbul'a gönderilir. Matyas, el-Hac Gazi Efendi adıyla leblebici dükkânı açar. Çocuklara dağıttığı leblebiler arasına, saray hanımlarına nüfuz edip onları aşırı borçlandıran Ester Kera'nın marifetlerini anlattığı şiir parçaları koyar. Bu, kısa zamanda etrafa yayılır. Sonunda İstanbul'da çıkan ayaklanmada Ester parçalanır, onunla işbirliği yapan devlet erkânı kokutulur; Yahudilerin ve Avusturya'nın planları geçici de olsa bozulur.

Fahişe grubu içinden devşirilip Viyana'ya gönderilen ve İspanyol asıllı düşes gösterilen İrina, yeni kimliği Düşes Gabrielle d'Errées olarak Avusturya istihbarat elemanı göreviyle Kont Adam Gall'ın yanına yerleştirilir. Düşes hem Marat'a hem de Gall'a ilgi gösterir. Gall'ın saflığına karşılık Marat (Murat) onun durumunu fark eder, ister istemez Gall'a yakınlık göstermesine göz yumar. Molnar Yanoş da İspanya'ya giderek gerçek durumu öğrenir, bu adda birisi olmadığını Marat'a bildirir. Marat, Tokaylı ve diğer elemanlarını düşesin yanına yerleştirir. Murat'ın adamı Hıdır, Macar kılığında, ekibiyle etrafa dehşet saçan "Arabacı Çetesi" adlı teşkilatı kurar. Sonunda Gall, düşesle evlenir. Murat, Hıdır'a düşesi öldürme emrini verir. Düşes öldürülür ama orada bulunan ve gerçek durumu bilmeyen Ahmet de tehlikeli duruma düşmeyecek şekilde dövülür, bayıltılır. Daha sonra araştırma yaptıran Gall da düşesin casus olduğunu anlar. Marat, orada çalgıcı Çingenelerden ve Martin teşkilatından yararlanıyor, elde ettiği bilgileri Gall'a aktarıyordu. Papalık ise, geniş istihbarat ağıyla Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmaktadır. Yeni bir Haçlı ordusu hazırlamak emeli vardı. İstanbul'da sadrazam olma yolunda olan Koca Sinan Paşa, Avrupalıların işine geliyordu. Bu gerçekleşirse, Balkanlardaki Osmanlı istihbarat teşkilatları dağıtılacaktı.

Saraybosna Kumandanı Telli Hasan Paşa da bunun farkındadır. O, öncelikle Avusturya'ya hizmet eden USKOK çetesini yok etmek ister. Aralarına yerleştirdiği ve aslında İstanbullu bir esnafın oğlu olup bir aşk hikâyesi kırgınlığı sonucu, mukaddes değerle yetiştirilip buraya gönderilen Meho Sarayliya (Mehmet Çelebi) sayesinde bu çeteyi çökertir; USKOK'un tehdit ederek kullanmaya kalktığı Arnavut Arbon ve eşi İlire'yi bunlardan kurtarır. Onlar da şükran borcu olarak daha sonra Osmanlı istihbaratı için çalışacaktır. Fakat Ahmet, Arbon adıyla Macaristan ve Avusturya tarafında hizmet edecektir.

Viyana Harp Şurası'nın Juda yani Yahudi Projesi olduğunu öğrenen Molnar Yanoş, durumu Marat'a iletir. Gizli rapora ulaşan Molnar, silinen bir ismin "Yarasa" olduğunu da öğrenir. Yarasa tefeci Yahudi'nin lakabıdır. Bu kişi, daha sonra Baykuş adıyla karşımıza çıkıyor. Molnar onu takip edecektir. Çevreden USKOKlar temizlenir, Avusturya baskınları bozgunla sonuçlanır. İmparator İkinci Rudolf'un emriyle kiliselerde günde üç defa "Türk Çanı" çalınır.

Matyas, bu defa Tury Janos kimliğiyle ortaya çıkıp Gall'a yardım eder; Martin teşkilatını yeniden düzenler. Arnavut Arbon, Adriyan Mita adıyla açıkça yer belirtilmese de Viyana'da –belki de Komaran'da-meyhane işletir, eşi İlire işin başında bulunur. Oraya gelen İzak Motola, onlara hayvan sevgisinden bahseder. İzak "Refakatçi" diye çağırılıyordu. Adriyan, aldığı talimat gereği Avusturya ordu ihaleleri peşindedir. Tefeci Baykuş'la tanışır. Baykuş, İsrail'in kurulması için çalışıyordu. Eşkinazi ve Sefardim Yahudi grupları da bunun için çalışmaktaydı. Baykuş, uyanmaları için Yahudilere baskı yapılmasına bile taraftardı. Çok servet biriktirmişti. Adriyan'a hangi devlet için çalıştığını açıkça sorar. O da saklamaz, Devlet-i Osmaniye için çalıştığını söyler. Baykuş, servetinin Osmanlı korumaları ile Kudüs'e doğru taşınmasında yardımcı olduğu takdirde, kendisi de Osmanlı için önemli olan Avusturya'ya ait istihbarat bilgilerini, Viyana Harp Şurası kararlarını verecektir. Baykuş, Osmanlı'yı en garantili devlet olarak görüyordu. Onun planı gereği, Viyana Yahudi Mahallesi'nde yangın çıkarılır. Baykuş ve serveti Osmanlı tarafına geçirilir. Osmanlı korumaları ile seyahat eden Baykuş, İstolni-Belgrad'dan geçer. Bir Yahudi tüccar onun durumundan şüphelenir. Ali Bey'den Kudüs'e gitmek için izin ister ve oradan ayrılır.

Kafile, korumalarla Çanakkale'de havrada kalır ama herkesin eğlendiği bir sırada arabadaki mücevherat, Baykuş tarafından başka bir arabaya yüklenir, bilinmeyen bir yere doğru gönderilir. Baykuş kafilesi Amasya'ya varır. Baykuş, orada koruması olan kumandana küstahça konuşur; herkesin, her milletin onun milletine hizmet etmek zorunda olduğunu söyler ve düşüp bayılır, ölür, orada gömülür. Koruma kumandanı ve subaşı, durumu İstanbul'da Sadrazam Siyavuş Paşa'ya yazar ama ulaklar mektubu, Koca Sinan Paşa adamlarının oyunu sonucu sadrazam olarak gösterilen onun adamına verir; dönüş yolunda da Gebze'de öldürülürler. Sinan Paşa, oğlu Muhannes Mehmet Paşa'yı Silivri'de görevlendirir. Böylece durumun Saraybosna'da Telli Hasan Paşa tarafından öğrenilmesi engellenecektir. Sahte mühürle hazırlanan, sadrazam adına yazılmış sahte mektup, Amasya'ya gönderilir. Koruma kumandanı, arabayla yola çıkar

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

ama Bolu taraflarında askerleriyle beraber, Muhannes Mehmet Paşa'nın kurduğu tuzakta zehirlenerek öldürülür. Ancak bir asker kurtulup saklanır. Arabadan ise taşlar çıkar. Mehmet Paşa oradan Edirne'ye geçer. Olaya soygun süsü verilir. Gerçeklerden haberi olmayan Sadrazam Siyavuş Paşa, durumu Saraybosna'daki Telli Hasan Paşa'ya bildirir. Mehmet Paşa ise, Saraybosna ile Amasya arasındaki irtibatı kesmek için Edirne'deydi. Yaralı kurtulan asker, bir dergâhta şeyh sayesinde iyileşir, onun bir müridiyle gerçek durumu Telli Hasan Paşa ve Marat'a (Murat) bildirir. Molnar ise, kendisini öldürülmüş göstererek faaliyetlerine devam ediyordu. Murat, ona da son durumu yazar. Sinan Paşa, Baykuş'un hazinesine Telli Hasan Paşa'nın el koyduğuna inanıyordu. Sinan Paşa'nın sadrazam olması, Macaristan için felaket olabilirdi. Ve sonunda Koca Sinan Paşa sadrazam olur. Hasan Paşa'nın yerini değiştirmek ister. Halbuki o sırada Avusturya 60.000 askerle sınırı geçmek üzereydi. Paşa, destek göremeyeceğine inansa da 9300 askeriyle Avusturya ordusuna baskın verir ama yenilir ve kendisi de şehit düşer; ancak 1700 kadar askeri kurtulur. Molnar Yanoş, Sadrazam Sinan Paşa'nın, şahsî hırsı yüzünden savaş çıkarmak istediğini Murat'a bildirir; Yahudi Projesi'ni de öğrendiğini yazar.

İzak ise, veba bulaştıracak fareleriyle Edirne ve İstanbul'a gitmek hesabı yaparken, Komaran'dan yola çıktığı anda arabasına yıldırım düşer, fareler etrafa yayılır. Şehirde veba salgını başlar. Salgını önlemek için canla başla çalışan Matyas ve Murat ile İzak vebadan ölürler. Sağ kalan Adam Gall, rüyasında annesini ve Necmettin Efendi'yi görür, onlar kendisini yanlarına Müslüman olarak çağırılmaktadırlar.

Dostlarını kaybeden Kont Adam Gall, Tuna'dan gemiyle İstanbul'a doğru yola çıkar. "*Macaristan ona artık hayal gibi geliyordu*" [10, s. 247-248]

Köse Kadı-Kahramanlar

Köse Kadı, Ali Bey, Kont Adam Gall, Martali Matyas, Başpiskopos ve Kapitan Griyoriçzi Vinçze, Arşidük Karoli, Deli Gak, Bebek Györgi, Şeyh Necmettin Efendi, Şeyma, Rahip Milka, Kale Muhtarı Ferec Lorincz, Ahmet (İvan, Kahori, Falfi Tamas), Cizinna, Zehra, Agnes, Gazdak, Tokaylı. Bunlardan bazıları romanda az görünür.

Köse Kadı: Aslında Köse Kadı'nın Balkanlara kadar ki hayatı Uçtaki Adam'da anlatılmıştır. II. Selim, şehzade olarak bulunduğu Manisa yıllarında, Kütahyalı bir Türkmen beyinin kızıyla, İstanbul'un haberi olmadan evlenmiş, Köse Kadı bu evlilikten İstanbul'da doğmuştur. Çocuğun adı, yazar tarafından bize verilmez. Saray ve Hürrem Sultan ise

oğlunu Yahudi dönmesi Afife Nurbanu ile evlendirir. Lala Hüseyin Paşa, Köse Kadı'nın dayısına, Nurbanu'nun durumu öğrendiğini, kendileri için tehlikeler yaşanabileceğini bildirir. Köse'nin annesi de ağabeyine öldürülmek istendiğini söyleyince, dayı, Şehzade Selim'e kız kardeşinin bir hastalıktan dolayı tedavisi için Alaiye'ye (Alanya) gitmelerine izin verilmesini söyler. Dayı, kız kardeşinin yolda öldüğünü Şehzade Selim'e duyurur. Aile gizlice İstanbul'a döner. Köse Kadı, Fatih Medresesi'nde okur. Aile fertleri öldükten sonra, babası olduğunu bilmediği Şehzade Selim'in bulunduğu Manisa'ya tayinini kadı olarak yaptırır. Şehzadenin huzurunda pervasız davranışlarını gören Lala Hüseyin Paşa, ona mahrem olarak görüşmek istediğini söyler. Nurbanu'nun ona kötülük yapabileceğini, bu sebeple ona Balkanlara, Uçlara geçip başka bir isimle devlete hizmet etmesini söyler. Kadı ve paşanın yanına verdiği uşak ayrıldıktan sonra evde yangın çıkar. Herkes Kadı'nın yandığını duyar. Artık onun için tehlike yoktur. Belgrad yakınlarında uşağı da ölen ve adı bundan böyle Köse Kadı olarak bilinecek olan kahraman, akıncılarla birçok sefere katılır. İlimlerden, istihbarattan, şifreli yazılardan haberdardır. Uzun süre Macarların elinde, Yanıkkale'de esir olarak yaşadı. Başpiskopos, diğer Türk esirlere kötü davrandığı halde ona saygılıdır. Yani onun önemli bir insan olduğunun farkındadır. Köse Kadı, Ali Bey'in Yanıkkale baskınında kurtarılarak tekrar İstolni-Belgrad'a getirilir. Artık tekrar Osmanlı istihbarat teşkilatını tecrübesiyle yönetir. Ali Bey'e Deli Gak'ın casus olduğunu söyler. Macar kralının yanına Ahmet adlı bir Türk casusunu yerleştiren de odur. Herkesin ona saygısı vardır ama Ali Bey ve bazı yakın arkadaşları onun gerçek hayat hikâyesini *Köse Kadı* romanının son sayfalarında öğrenirler. Ayrıntılı gerçek hayat hikâyesi ise *Uçtaki Adam*'da verilir. O, Osmanlı için hem savaş yoluyla hem de istihbarat ve diğer yönlerden hizmet etmenin aynı derecede kutsal olduğuna inanmıştı [5, s.14]. Kadı, Türklerle Macarların aynı kavmin parçaları olduğunun farkındadır. Yani bazı Osmanlı aydınları, Macarlarla ırk bakımından kardeş olduğumuzun farkındadır. Köse Kadı, *Uçtaki Adam*'da Mekke'de ölmüş gösterilse de bu, kendi hazırladığı bir mizansendir. İstanbul'a dönen Köse Kadı, Türk istihbarat teşkilatının başı olarak Murat'ı gelecek günler ve Balkanlar için yetiştirir. Yazar, onun vefatını anlatmaz.

Ali Bey: İstolni-Belgrad Kale Kumandanı Abdi Paşa'nın oğlu olup Zehra ve Ayşe adlarında kız kardeşi vardı. Zehra, İstanbul'dan ona gelirken esir düşer, Vinçe ona zorla sahip olunca Adam Gall doğar. Ali Bey, İstolni-Belgrad'ın başarılı, tedbirli kumandanıdır. Ali Bey, *Uçtaki Adam*'da fazla ön planda değildir.

Kont Adam Gall: Başpiskopos, ona uzun süre, Kont Salm'ın yeğeni olduğunu söyler. Salm'ın kız kardeşi ile bir Alman şövalyesinin ilişkisinden doğmuş gösterilir. Vinçze, onu evladı gibi büyütmiştir. Ama gerçek böyle değildir. Vinçze, esir düşen Abdi Paşa'nın kızı Zehra'ya zorla sahip olur. Gall, bu ilişkiden doğar. Çocuk doğduktan sonra, Vinçze yine ona sahip olmaya kalkınca, Zehra kendini konakta balkondan bahçeye atarak intihar eder. Bunu Gall'a daha sonra, Türk casusu olan ve onun hizmetine bakan Çingene kızı Cizinne söyler. Bundan sonra Gall, yakınlık duyduğu Türklerin istihbarat teşkilatıyla birlikte hareket eder. Asıl gayesi de hür bir Macaristan'dır. Yanıkkale'ye kumandan yapılsa da, Vinçze ondan şüphelenince oda hapsine alınır. Ali Bey, Yanıkkale'yi basınca, onu da İstolni-Belgrada'a götürür. Gall'a orada teyzesi Ayşe bakar. Orada Gak'ın casus olduğunu dayısına söyler. İstanbul'a gitmek ister ve gider. İstanbul'da Türkleri daha iyi tanır. Türk istihbarat elemanı Martali Matyas, Arşidük Karoli yanına dönüp hür Macaristan için çalışması hususunda onu ikna eder. Köse Kadı, Karoli'nin yanına soktuğu adamı Tokaylı'nın Gall'a yardımcı olmasını emreder. İkisi anlaşamazlarsa, Tokaylı ve Martali Matyas, Karoli'yi öldüreceklerdir. Gall, Macaristan'ın istiklali için Türklerle işbirliğinin şart olduğuna inanmıştır. Türkler Balkanlardan çekildiği takdirde, Macarlar için felaketli günlerin geleceğinin farkındadır. Nitekim Macarlar için ileride, 1683 Viyana bozgunundan sonra bu tehlike doğmuştur. 19. Yüzyılda Macarlarda Hun ve Turancılık şuurunun, Cermenlik ile Slavlık arasında asimile olmamak tepkisinden doğduğunu görürüz.

Başpiskopos ve Kapıdan Griyoriçzi Vinçze: Yanıkkale'nin tek hâkimidir. Gall'a kimin çocuğu olduğunda yalan söylemiştir. Etrafa zulmeder. Türklere, Müslümanlara yakınlık gösteren Macar köylülerine bile aşırı zulüm yapar. Türk esirlere derisini yüzmek dahil, aşırı işkence yapar. Türklerin Yanıkkale'ye baskınında şifreli açılan kapıdan girdiği odadan, kapının mili düşüp kaybolunca bir daha çıkamaz, orada biriktirdiği servet arasında ölür.

Martali Matyas (el-Hac Gazi, Tury Janos, Rüstem, tercüman-kılavuz): Görünüşte ikili oynar gibi gözükse de, Türk istihbaratının en önemli elemanıdır. Onu Köse Kadı yetiştirmiştir. Aslında Söğütlü bir Türk'tür. Gerçek Martali'yi öldürüp onun yerine geçmiştir. Çok yeteneklidir.

Bebek Györgi: Mert, Macaristan için çalışan bir beydir (ban). Budin'i almak için Türklerle tuttuğu savaşta tuzağa düşer, esir olarak İstanbul'a götürülür. Daha yoldayken Türklerle savaşmanın hür Macaristan için gerekmediğini anlar ve İstanbul'da esaret günlerinde kendisine iyi

davranan Türkleri daha iyi tanır. Haber yolladığı adamlarına, Türk esirlerini salıvermelerini emreder. Onu İstanbul'da geleceği için Ahmet yani Tamas yönlendirir. Onu kurtarmak için -Arşidük Karoli'nin bilgisi dışında- İstanbul'a Martali Matyas da gelir. Bunlar Türk istihbaratının marifetleridir.

Deli Gak (Yüzbaşı Gak): Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstolni-Belgrad'daki casusudur. Deli numarası yaparak faaliyetini yürütmekteydi. Arşidük Karoli'nin çok yakınıdır. Köse Kadı ve Ali Bey, onun gerçek durumunu bilmekteydi. Köse Kadı ve Ali Bey'e suikast düzenlemeye kalkışır. Sonunda Ali Bey tarafından öldürülür.

Cizinna: Türk casusu Çingene kızıdır. Anne ve babası ise, Vinçe'nin işkence dahil her pis işine yardım ediyorlardı.

Ahmet (Kahori, Ivan, Falfi Tamas): Aslında Macar Tamas'tır. Türk istihbaratıyla birlikte çalışan Macar milliyetçisidir. Türklerle beraber olmanın Macaristan'ın istiklali için şart olduğuna inanmıştır.

Şeyh Necmeddin Efendi: Nakşibendî olan Necmeddin Efendi, geniş hoşgörüsüyle Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yapıcı rol oynar. Kızı Şeyma Ali Bey'le evlenir. Bu evlilikten Ahmet doğmuştur.

Rahip Milka: İstolni-Belgrad'da rahiptir. Türklerle uyum içindedir.

Uçtaki Adam-Kahramanlar

Murat (Marat), Lala Şahin, Lala Hüseyin Paşa, Köse Kadı, Ali Bey, Ahmet, Rahip Milka, Kont Adam Gall, Martali Matyas, Koca Sinan Paşa, Siyavuş Paşa, Muhannes Mehmet Paşa, Telli Hasan Paşa, Meho Sarayliya, Ester Kera, Arbon, İlirie, Baykuş, İzak Motola, Molnar Yanoş, Tokaylı, Hıdır, İrina (Düşes Gabrielle d'Estrées). Bunların bazıları sadece ad olarak romanda geçiyor. Köse Kadı romanında geçenleri burada değerlendirmedik.

Murat (Marat): Tahir Paşa'nın oğludur. Yardım ettikleri Server Paşa, Tahir Paşa'nın konağını basar, aile fertlerini öldürür. Lalası Murat'ı oradan kaçırıp kurtarır. Server Paşa, onu kendisine getirene büyük para vaat eder. Eşkiya onu arar. Gülek Boğazı'nda eşkiya başı Hıdır'a yakalanırlar. Murat, daha fazla para vaadi ve haksızlığa uğradığını söyleyerek Hıdır'ı kendine bağlar. Murat onların lideri olur. Server Paşa'nın adamlarını yenerler. Onları tenkil için Sadrazam Karagöz Mehmet Paşa üzerlerine gönderilir. Murat, Sadrazam Paşaya durumu anlatır. Paşa, Murat'ı affeder. Murat çeteyi dağıtır, yanına aldığı Hıdır'la İstanbul'a gider. Lakabı "Paşaoğlu"dur. Server Paşa konağına yakın yerde iş yeri tutarlar. Bir gün Server Paşa konağını basarlar; ondan nefret eden çok olduğundan yardımına gelen olmaz. Paşa ölür. Murat zindana atılır. Köse Kadı da kendini zindanda onun yanına attırır. Murat'ın kalbini devlet lehine kazanır; büyük ideali

F. Gezgin. Bahaeddin Özkışı ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

anlatır. Köse Kadı'nın sayesinde Murat zindandan salıverilir. Köse Kadı, onu İstanbul'da çok iyi bir istihbaratçı olarak yetiştirir ve İstolni-Belgrad'a gönderir. Murat, İstanbul'da ölmüş gibi gösterilir ama Balkanlarda Murat veya Marat adıyla bilinecektir. Daha çok, Komaran'da Kont Adam Gall'a yakın bulunarak çalışır. Onunla Hıdır ve lalası Şahin de Balkanlara geçer.

Meho Sarayliya (Mehmet Çelebi): İstanbul'da esnaf çocuğu olarak yetişmişti. Saraydan İlahî aşka kendini adayın bir cariyyeye tutulur ama karşılık göremez. Tasavvuf ve yüksek ideallere inanmaya başlar ve Köse Kadı sayesinde Türk istihbaratının Saraybosna'da USKOK içine soktuğu önemli elemanı olur.

Telli Hasan Paşa: Saraybosna kumandanıdır. Çok fedakâr biridir. Devlet için her şeyi yapmaya hazırdır.

Baykuş (Yarasa): Viyana'da tefeci Yahudi'dir. Viyana Harp Şurası'nın Yahudi Projesi'ne vakıf ender insanlardandır. Biriktirdiği serveti, Yahudilik için kullanmak üzere Osmanlı korumalarıyla Kudüs'e götürmeye çalışır ama Çanakkale'de serveti başka bir arabaya yükleyip bilinmeyen bir yere gönderir. Amasya'da ölür, oraya gömülür. Bütün milletlerin Yahudilere hizmet etmek zorunda olduğunu Türk kumandanına söyler.

Izak (Refakatçi): Sinsi bir Yahudi'dir. Edirne ve İstanbul'a vebalı farelerini götürüp salgın hastalık çıkarma hesabı yaparken, iş tersine döner, bulunduğu Komaran'dan yola çıkarken arabasına yıldırım düşmesi sonucu, dağılan fareler orada veba salgınına sebep olur. Kendisi gibi Murat ve Martali de bu salgında ölür.

Molnar Yanoş (Teti Istvan): Türk istihbaratın önemli Macar elemanıdır. Çok önemli işler başarır.

Hıdır: Önce eşkıya idi. Murat sayesinde Osmanlı istihbarat elemanı oldu. Macaristan'da Gall'a yardımcı olmak için Arabacı Çetesi kurarak oradaki yönetimi güç durumda bıraktı.

Ahmet: Ali Bey'in oğludur. O da küçük yaşta Osmanlı istihbarat faaliyeti içinde yer alır.

Ester Kera: Musevî asıllı olup Osmanlı sarayına nüfuz ederek siyasî komploların içinde yer almıştır. Türk istihbaratı onun faaliyetini ortaya çıkarınca, İstanbul'da asker ve halk tarafından linç edilir.

Düşes Gabrielle D'estrées (İrina): Aslında Macaristan'da fahişeydi. Avusturya idarecileri tarafından Viyana'ya götürülüp, İspanyol asıllı düşes olarak gösterilip tekrar Gall'ın bulunduğu Komaran'a gönderilir. Gall'a yakın durarak Avusturya için bilgi toplayacaktır. Gall'la evlenir. Onun bu hesabını tecrübeli Marat (Murat) bozar; adamı Hıdır'a onu baskında öldürtür.

Sonuç

Her iki romanda da dönemle ilgili fazla önemsenmemesi gereken bazı bilgi yanlışlıkları söz konusudur. Mekân ve kullanılan eşyada ayrıntıya girilememesi, bütün tarihî romanlarda görülen bir eksikliklerdir. Yazar bunları mecbur kaldığı için bu şekilde vermiş olabilir. Mesela: 16. yüzyılda Osmanlı'da Dış İşlerine “Hariciye”; İstanbul'a “Dersaadet”, bugünkü Sultanahmet'e “Sultanahmet” deniyor muydu? O devirde “Hanım evladı” deyimi var mıydı? İstanbul'da esirlere çok iyi davranıldığı, yazarın Osmanlı hayranlığını yansıtıyor. Esareti biten bazı esirlerin memleketlerine dönmediği görülüyor. Büyük oranda doğru olan bu tespit, millî karakteri mükemmel göstermekten kaynaklanıyor. Necmettin Efendi, Rahip Milka'ya Mevlana'dan bahsediyor. Acaba o devirde Mevlevîlik, Osmanlı üst tabakasına hâkim miydi? Çünkü Osmanlı'da uzun süre Bektaşîlik, Halvetîlik, Melamîlik hâkimdi. Eserlerde devrin Türkçe'sine ve telaffuzuna dair örneklerle rastlamıyoruz. Bu küçük kusurlarına ve Türkler lehine hissîliklerine rağmen *Köse Kadı* ve *Uçtaki Adam* romanları, sağlam Türkçeleri, fazla sayıda olayı ana vakaya ustaca bağlayan teknikleri ve akıcı, güzel üsluplarıyla Türk Edebiyatı'nın en iyi tarihî romanlarından.

KAYNAKLAR

1. Erbay, Nazire; Bahaeddin Özkîşi'nin Hayatı, Sanatı ve Eserleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum 2007.
2. Özarslan, Ersin; Bahaeddin Özkîşi'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserlerinin Tahlili Üzerine Bir Araştırma, (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1984.
3. Gümüş, Aydın Adnan; Bahaeddin Özkîşi'nin Eserlerinin İncelenmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Ün. Sos. Bil. Ens., Muğla 2006.
4. Argunşah, Hülya; “Tarihî Romanın Yükselişi”, Türk Romanı Özel Sayısı, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, S. 65/66/67, Mayıs/Haziran/ Temmuz 2002, s. 440-449.
5. Yılmaz, Umay Selcen; Bahaeddin Özkîşi'nin Romanlarının Tematik Yapı Bakımından İncelenmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Ün. Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Elazığ 2006.
6. <http://06deli.duman.blogspot/2009/03/kartaca-yikilsin-roma-senatosunda.html>
7. www.dr.comçtr/kitap/kose-kadi/BahaeddinOzkisi
8. <http://www.kuslukta.yazarlar.com/yazarlar/Bahaeddin.htm>
9. Özkîşi, Bahaeddin. *Köse Kadı*, 16. b., Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
10. Özkîşi, Bahaeddin. *Uçtaki Adam*, 9. b., Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

F. Gezgin. Bahaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları:

Аңдатпа

Мақалада түрік жазушысы Бахаеддин Өзкишинің «Köse Kadı» және «Uçtaki Adam» тарихи романдарына талдау жасалған. Бахаеддин Өзкиши 1928-1975 жылдар аралығында өмір сүрген, діндар отбасында дүниеге келген. Стамбул техникалық университетінде дәнекерлеу шеберханасының бастығы болып жұмыс істеген. Ол шығармаларында өзі көрген оқиғаларды негізге алып, «Köse Kadı» (1974 ж.), «Uçtaki Adam» (1975 ж.) романдарын жазды. Бұл романдарында ол Осман империясының Балқан елдерімен болған соғыстағы жеңісін, сол кездегі элеуметтік-мәдени жағдайды суреттейді. Екі роман да Осман империясының негізгі идеясы - «Қызыл алма», «Девлет-и Эбед-мүдет», «Ла Ила-у Келиматулла» идеясын негізге алған және қауіпсіздік комитеті жұмысының арқасында Осман империясының жеткен жетістіктерін баяндайды. Екі романда Осман империясы мен Австрия-Венгрия империясының қауіпсіздік комитеттерінің барлау соғысы, әсіресе түрік тарапының да барлау соғысы сипатталған. Сондықтан екі романда да тұрақты шиеленіс бар. Автор түрік-венгр бауырластығы егемен Венгрия үшін өте қажеттігін шебер суреттеген. Өзкиши романында мемлекет үшін өз өмірлерін құрбан етуге дайын кейіпкерлер – Көсе Кади, Әли Бей, Мұрат (Марат), Мартали Матяс, Телли Хасан Паша, Мехо Сарайли, Ахметтің іс-әрекеттерін баяндайды. Екі романда да Осман империясы билік құрған 600 жылда әділеттілікке негізделген қуатты мемлекет болып қалғаны туралы айтады. Әсіресе Көсе Кадыда түрік тілінің көркем стилі бар. Екеуі де түрік әдебиетіндегі тарихи тақырыптағы романдар қатарына жатады.

Кілт сөздер: Б.Өзкиши, тарихи роман, Балқан түбегі, Köse Kadı, Uçtaki Adam

(Ф.Гезгин. Бахаеддин Өзкиши және оның Балқан соғысы туралы романдары Köse Kadı және Uçtaki Adam)

Аннотация

В данной статье будут рассмотрены Бахаеддин Озкиши и Балканы, то есть исторические романы о Румели, Косе Кады и Учтаки Адам. Бахаеддин Озкиши жил в 1928-1975 годах. Он из образованной семьи, которая практикует суфизм. Работал начальником сварочной мастерской в Стамбульском техническом университете. Свою карьеру он развивал постепенно и в тишине. Он прекрасно отразил в своих романах события, пережитые в реальной жизни. Один из его исторических романов, Косе Кады был опубликован в 1974 г., а Учтаки Адам был опубликован в 1975 г. В этих романах он очень хорошо изобразил социокультурный фон османского завоевания в Румелии. В обоих романах он очень изобретательно объяснил великопленные достижения Османской империи, благодаря идеалам «Кызыл эльма», «Девлет-ибед-мюддет», «Ила-йы келиматулла» и хорошей турецкой разведывательной системе. Два романа описывают разведывательную войну между Османской и Австро-Венгерской империями, но точнее всего разведывательную битву турецкой стороны. В связи с этим в обоих романах мы сталкиваемся с постоянной напряженностью. Автор профессионально описал важность турецко-венгерского братства для свободы Венгрии. Некоторые венгерские государственные деятели, которые поняли эту истину, сотрудничали с турецкой разведкой. Озкиши представляет турецких идеалистов Косе Кады, Али Бея, Мурата (Марата), Мартали Матиаса, Телли Хасана Паша, Мехо Сарайли и венгров Ахмета - как людей, осознающих, что люди смертны, а государство бессмертно, даже если они происходят из сообщества несправедливости, они никогда не отворачиваются от государства, наоборот они готовы отдать свою жизнь за него. В обоих этих романах раскрывается, как Османская империя остается мощным государством на протяжении 600 лет, опирающимся не только на свою армию, но и на справедливость. Примечательно, что в Косе Кады прекрасно используется турецкий язык и стиль. Эти две работы являются одними из лучших исторических романов того периода, когда-либо написанных в турецкой литературе, за исключением романов Атсыза «Бозкуртлар» и «Дели курт».

Ключевые слова: Б. Озкиши, исторический роман, Балканы, Румели, Косе Кады, Учтаки Адам

(Гезгин Ф. Бахаеддин Озкиши и Балканы, исторические романы о Румели: Косе Кады и Учтаки Адам)

Я.В. Пилипчук

к.и.н., МНС, Институт востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины
Киев, Украина (e-mail: bachman@meta.ua)

Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между Крымским ханством и Речью Посполитой в эпоху Яна III Собеского

Аннотация

Данная статья посвящена отношениям Крымского ханства и Речи Посполитой в правление Михаила Вишневецкого и Яна Собеского. Ян Собеский одержал ряд важных побед в 1667, 1671, 1672 гг. В полевых сражениях с татарами удача сопутствовала ему. Польская гусария уступая в численности татарам и казакам неизменно одерживала победы. Ян Собеский стал правителем Речь Посполитой в сложное время и помог одержать несколько важных побед над Османами, которые переломили ход польско-турецкой войны 1672-1675 гг. и Великой Турецкой войны в 1683-1696 гг. Основными театрами военных действий были Галичина и Молдавия. Опираясь на систему укрепленных замков и маневренные отряды конницы Ян Собеский наносил поражения крымцам. Кампания казаков С. Куницкого нанесла большие убытки буджакцам, но в целом была неудачной. Буджакские кампании в 90-х гг. XVII в. под руководством С. Паляя были удачными. И. Мазепа наладил эффективную систему обороны Украины от татар. Казаки совершали удачные операции против крымцев на Нижнем Днепре. С. Яблоновский не владел полководческим талантом Яна Собеского, но все таки одержал победы в битвах под Львовом в 1695 г. и под Подгайцами в 1698 г. достались полякам дорогой ценой. И. Самойлович не обострял отношений с Крымским ханством и воевал только с турками. И. Мазепа среди всех гетьманов Левобережной Гетьманщины был сторонником войны с крымцами.

Ключевые слова: Крымское ханство, Речь Посполита, Ян Собеский, казаки, Гетьманщина, крымские татары, буджакцы

Ya.V. Pylypchuk

PhD, A.Yu.Krymskiy Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of
Ukraine, Kyiv, Ukraine (e-mail: bachman@meta.ua)

Lion of Lechistan against Gherays. Relationships between Crimean Khanate and Rzecz Pospolita in Epoch of Jan III Sobieski

Abstract

This paper deals with the relationship of the Crimean Khanate and the Polish-Lithuanian Commonwealth during the reign of Michael Vyshnewetskyi and Jan Sobieski. Jan Sobieski won some important victories in 1667, 1671 and 1672. Although they had fewer cavaliers, luck accompanied him in battlefields against the Tatars. Jan Sobieski became the ruler of Rzeczpospolita in difficult times and helped win several important

Я.В. Пилипчук. Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между...

victories over the Ottomans, who changed the course of the Polish-Turkish war of 1672-1675 and the Great Turkish War in 1683-1696. The main theaters of military operations were Galicia and Moldova. Based on the system of fortified castles and maneuverable cavalry detachments, Jan Sobieski defeated Crimeans. Campaign Cossacks under the leadership of S. Kunitsky caused heavy losses of Bugeac, but overall was unsuccessful. Bugeac campaign in the 90s of XVII. under the guidance of S. Paliy was successful. Mazepa established effective defense system of Ukraine against the Tatars. Cossacks made successful operations against the Crimeans in the Lower Dnieper. Although S. Yablunovsky did not own such leadership talent as J. Sobieski, he won victory in battle at Lviv in 1695 and at Pidgaytsi in 1698, though paying a great price. I. Samoylovich had good relations with the Crimean Khanate and fought only with the Turks. I. Mazepa, among the rulers of Hetmanshchina (on the left bank) was the sole supporter of the war against Crimean Tatars.

Key words: Crimean Tatars, Rzecz Pospolita, Jan Sobieski, Cossacks, Hetmanshchina, Crimean Tatars, Bujaceans

Одним из интереснейших вопросов истории Восточной Европы являются взаимоотношения Крымского ханства с Речью Посполитой. Необходимо отметить, что пока-что отношения Яна Собеского с Гиреями находятся в тени антитурецких кампаний. Взаимоотношения Яна Собеского с крымцами главным образом интересовали польских исследователей. Проблемы взаимоотношений Яна III Собеского с Крымским ханством разрабатывают Л. Подхородецки и Ч. Хованец [1; 2]. Отдельно рассматривает завершение Великой Турецкой войны Я. Войтасик [3; 4]. Также вопросами отношений Крымского ханства с Гетьманщиной и Речью Посполитой занимаются украинские исследователи В. Степанков, В. Смолий, Т. Чухлиб, В. Станиславский [5; 6; 7]. В данном исследовании будут изучены военные кампании Яна Собеского против Крымского ханства. Также важно проанализировать политику Крымского ханства по отношению к запорожской Сечи, Правобережной Гетьманщине и Левобережной Гетьманщине.

В 1665 г. практически закончилась война Речи Посполитой с русским государством, которая вяло продолжалась в 1665-1667 г. Новый гетьман правобережных казаков П. Дорошенко в 1666 г. признал над собой власть Крымского ханства. Хан требовал от польского короля выплаты упоминков и соблюдения вольности казаков. На Подолье пришло 15-20 тыс. татар нуреддина Девлет-Гирея и 8-10 тыс. казаков. Придворный хронист Яна-Казимира В. Коховский говорил о 40 тыс. татар под управлением нуреддина. У С. Маховского было 6 тыс. и его войско, которое двигалось в направлении Чигирина было вынуждено отступать к Немирову у Печер. У Браилова казаки и

татары окружили поляков и разгромили их. В плен попал сам С. Маховский. Первоначальный успех вдохнул в татар и казаков большие амбиции. Крымцы Батырши-мирзы и казаки Г. Билогруда вторглись в Летичевский повет Подольского воеводства и на Волынь в мае 1667 г. В июне Элле-Мирза и О. Гоголь прошли Подолем до Тернополя. Крымцы осуществляли рейды до Староконстантинова, Меджибожа, Острога, Заслава (Изяслава), Збаража, Вишневца, Дубно. Крымцы совершали набеги на земли принадлежавшие Речи Посполитой весной, летом, осенью 1667 г. После взятия Чигирина в августе П. Дорошенко с войсками калги Кырыма-Гирея двинулись на запад. В. Коховский сообщал о 80 тыс. крымцев под руководством калги, которого называл Ширин-Гиреем и указывал на множество мирз, а также участие ногайцев и кабардинцев в войне на стороне П. Дорошенко. По данным Я. Собеского, гетьман планировал идти до Вислы. Отдельные отряды татар были разбиты в нескольких малых сражениях под Поморьянами, Бучачем и Нараевым. Крымцам удалось взять только сдавшийся Зборов. Главная битва состоялась у Подгайцев. Татары и казаки осадили Собеского в этом городе. Атака 2 тыс. татар Кырым-Гирея на высоты захлебнулась, как и атака казаков. Отступление крымцев позволило полякам ударить на войска П. Дорошенко. Успехи Я. Собеского обусловили отказ казаков и татар от попыток взять город. На переговоры П. Дорошенко и калгу вынудили действия И. Сирка. Крымцам пришлось быстро отступить и около Ор-Капы (Перекопа) они столкнулись с запорожцами, но не смогли нанести им поражение [8; 9; 10; 11; 12, с. 112-114, 117-121; 13, с. 86-89, 124-133].

Нужно сказать, что в 1667-1668 г. произошел конфликт между выбранным запорожцами П. Суховиенком и выбранным городовыми казаками Правобережной Украины П. Дорошенко, которому симпатизировали правобережные полковники. Необходимо отметить, что запорожцев поддерживали крымцы. Новый хан Адиль-Гирей хотел видеть его вассальным от себя правителем. Продвижение поляков на Подолье, выступление против него запорожцев П. Суховиенко и крымцев Адиль-Гирея, вынудили его отступить и сконцентрироваться на делах Правобережья, а на Левобережье гетьманскую булаву принял Д. Многогрешный. В 1669 г. крымцы называли П. Дорошенко изменником и поддерживали против него Н. Ханенко. П. Дорошенко заключил союз с И. Сирко и смог разбить казаков Н. Ханенко и татар. Последний постарался убедить польского короля М. Вишневецкого не воевать против крымцев и Адиль-Гирей заключил с ним договор, не

оглядываясь на Османов, за что был лишен престола. Кроме того, П. Дорошенко стал независимым от крымского хана, признав себя вассалом турецкого султана. По сравнению с польской протекцией турецкий протекторат расширял права православных и образовывал Малороссийскую епархию. П. Дорошенко получил права аналогичные правам молдавского и валашского господарей. Он получил берет в которой назывался гетьманом, правителем трех частей казаков Барабашской (Левобережная Украина), Сарыкамышской (Запорожская Сечь), Поткальской (вероятно Правобережная Украина). Крымцы видя, что с П. Дорошенко находятся турки оставили П. Суховиенко и Н. Ханенко [Літопис Самовидця 1971; Грабянка 1992; Величко 1991; Чухліб 2010, С. 184-193; Туранли 2010, С. 214-218, 225-229; Софонович 1992; Колодзейчик 2008, С. 72-80].

Н. Сальванди упоминал, что в 1671 г. отряды казаков заняли Могилев-Подольский, Умань, Ямполь, Рашков и что гетьман Я. Собеский удачно действовал на Подолье. В 1671 г. около Брацлава Я. Собеский разбил буджакских ногайцев, выманив их на себя наступлением малых сил. Польские гусары преследовали их до самого Батога, казаческий гарнизон Брацлава сдался. В битве под Кальником 21 октября 1671 г. поляки снова разбили 2,5 тыс. татар под стенами города. Когда стало известно о выдвижении татарского войска Сафа-Гирея и казаков П. Дорошенко, то Я. Собеский сдал командование и передал его Д. Вишневецкому. В 1670 г. П. Дорошенко упрекал Я. Собеского за то, что тот подстрекал запорожцев выступить против гетьмана. Запорожская Сечь же выступала за союз с Речью Посполитой и русскими против Османов. С. Де ла Круа отмечал большое влияние, которое имела деятельность П. Дорошенко для Османской Империи [9; 10; 1, с. 210-214; 14; 15, с. 338-352; 8; 16, с. 385-393; 11; 17, с. 18-19, 25-26, 30-33; 18, с. 2-4; 19, с. 116-144, 159-201, 211-239, 297-358; 13, с. 146, 187; 12, с. 175-182; 20, с. 6-19].

Военные действия не мешали дипломатическим контактам между Крымским ханством и Речью Посполитой. Еще 16 октября 1667 г. была подписана договоренность в Подгайцах. Крымцы ссылались на договоры поляков с Ислам-Гиреем III и Мехмед-Гиреем IV. Крымцы с поляками обязались не вспоминать о событиях зимы 1666-1667 г. От поляков требовалось вместе с двумя послами отправить в Крым подарки-упоминки. Указывалось, что татары из Буджака и Аккермана не находятся в подчинении у хана в отличии от казаков, и, что калга вернет пленных поляков взятых в ясырь в битве под Браиловым,

особенно пана С. Маховского. Договоренности в Подгайцах были подписаны калгой Крым-Гиреем, Инает-Гиреем, Тахт-Гиреем, Менгли-Гиреем и беями Ширинов. Тогда же польские комиссары от имени Я. Собеского, что не нарушат договоренности [21, с. 984-994; 13, с. 134-142; 12, с. 121-124, 128].

Отдельно стоит остановиться на отношениях П. Дорошенко и его турецких союзников с Левобережной Гетьманщиной. В 1668 г. запорожцы недовольные Андрусовским перемирьем ангитировали за восстание против русских. П. Дорошенко обещал им помощь. Даже русский ставленник И. Брюховецкий видя настроения населения был готов поддержать восстание. Восстание на Левобережье поднял будущий гетьман И. Самойлович. И. Брюховецкий пытался договориться с Османами про подданство, но неудачно. П. Дорошенко пришел на помощь восставшим с 6-7 тыс. ногайцев Челе-бея. Буджакцы и правобережные казаки присоединились с И. Брюховецким у Гадяча. Татары проникли под Чернигов и Нежин и проникли в Слободскую Украину. Во время совета у Опишни И. Брюховецкий был низложен, а П. Дорошенко огласили гетьманом всей Украины. Развитие успех ему помешали запорожцы выбравшие своим предводителем П. Суховиенко, который действовал в союзе с крымским ханом. Кроме того, успехи П. Дорошенко не были крепкими. Прорусскую казаческую старшину возглавил Д. Многогришный, который предложил русским пойти на ряд уступок сравнительно с гетьманством И. Брюховецкого, чтобы население вновь не восстало. Он проводил переговоры с Г. Ромодановским и П. Шереметьевым. Русские воеводы были вынуждены пойти на ряд уступок левобережным казакам. Правобережному гетьману пришлось отступить назад, а также подготовиться к походу Батырши-мирзы и П. Суховиенко. П. Дорошенко также отправил к Османам посольство и сумел добиться от них статуса равного с Молдавией и Валахией, однако без уплаты дани. Важным условием было предоставление вспомогательных отрядов туркам в их войнах. На практике это означало согласие выступать на стороне Османов против русских и поляков. В 1669 г. крымцы, буджакцы и запорожцы зимой и весной совершили набег в район Чигирина. Осенью 1669 г. И. Сирко и Я. Лызогуб, поддержав П. Дорошенко, напали на Н. Ханенко и нанесли ему поражение. Вместе с запорожцами правобережные казаки разбили отряды П. Суховиенко, Н. Ханенко и Батырши-мирзы. После поражения П. Суховиенко был захвачен в плен татарами и отправлен в

Крым. В 1669 г. отряды крымцев совершили новый поход на русских. Весной 1669 г. крымцы совершили нападение на Слободскую Украину [19, с. 145-219; 22, с. 44-45].

Отношения П. Дорошенко с Османами подтолкнули крымского хана к переговорам и сближению с Речью Посполитой. 15 апреля 1668 г. Адиль-Гирей написал очередное письмо полякам. Он титулировался пышным титулом и называл короля Речи Посполитой только польскими титулами. К этому моменту Ян Казимир отрекся от престола, а М. Вишневецкий еще не был выбран. Упоминалось о дружбе Ислам-Гирея III и Мехмед-Гирея IV с Яном-Казимиром, а также о договоре с гетьманом Я. Собеским. Он предлагал быть другом друзьям поляков и быть врагом их врагам. Хан обязывался вернуть пленных захваченных Батыршахом (Батыршей)-мирзой. Оговаривалась судьба казаков находящихся под властью крымцев. Польская сторона не должна была нападать и преследовать их. Если же казаки будут воевать с поляками и уклонятся от службы польскому королю, то крымский хан обещал напасть на них. Чтобы предохранить себя от набегов крымцев П. Дорошенко призвал на постой зимой 1668-1669 гг. в Украину буджакцев. Их коши находились от Бара, Меджибожа, Новоконстантинова, Острополя, Любартова (Любара) до Корца, а также в Полесье. Отношения с буджакцами были двоякими. Они могли быть полезными как противовес крымцам и находились в согласии с турками. Однако их зависимость от Стамбула порождала ряд неприятных обстоятельств для П. Дорошенко. В 1670 г. турки планировали заменить П. Дорошенко более послушным Ю. Хмельницким, которого поддерживал аккерманский паша. Чтобы укрепить свои позиции П. Дорошенко отправил послов к новому польскому королю М. Вишневецкому. На протяжении 1670 г. действовала польская комиссия, которая должна была принять правобережных казаков в польское подданство. Неожиданным было то, что в том же году старые враги – русские и крымцы подписали договор, в котором Адиль-Гирей обязывался не нападать на Речь Посполиту и русских. Очевидно этим отчаянным поступком крымский хан хотел приобрести в поляках и русских союзников против турков. Однако переговоры П. Дорошенко с Речью Посполитой были сорваны рейдами поляков Я. Пыва на Полесье. В Белой Церкви под командованием Я. Лёбеля находился польский гарнизон. Да и сенат сорвал переговоры. П. Дорошенко был вынужден принять турецкий протекторат. А в Речь Посполиту зимой 1670-1671 гг. прибыл

крымский посол, который требовал упоминки за 1668-1669 гг. и требовал признать Правобережную Гетьманщину протекторатом Османов. Сам П. Дорошенко склонял левобережного гетьмана Д. Многогрешного к турецкому подданству, однако очередной конфликт правобережных казаков и крымских татар с поляками помешал этому. В то время как полякам пришлось отражать удары татар небольшие отряды крымцев в 1670 г. приходили малыми силами под Валуйки, Острогожск и Мереху. Харьковский полковник разбил татар в битве при Мерехе [21, с. 995-998; 19, с. 225-296].

В 1671 г. в марте через Днестр переправили буджакцы Суина Гази-аги. Для того чтобы татарские набеги не лишили его поддержки правобережных украинцев он был вынужден отправить их отряды на Подолье и Волынь. Казаки П. Дорошенко были вынуждены идти вместе с буджакцами. Те появились у Каменца-Подольского и Дунаевцов. Отряды татар кроме Подолье рассеялись еще по Волыни и Галичине. По Речи Посполитой распространялись слухи о намерение турок атаковать. Войска П. Дорошенко пришли на Киевщину и доходили до самого Чернобыля. Турецкий султан Мурад IV сменил Адил-Гирея на Селим-Гирея, однако крымцы не оказали помощи украинцам. Тем временем Я. Собеский в переписке с казаками обвинил в развязывании войны П. Дорошенко и начал наступление на Брацлавщину. Развить успехи после взятия Брацлава и битвы под Кальником ему помешали интриги Й.К. Паца, а также угрозы со стороны турок. Именно вступление поляков на территорию контролируемую П. Дорошенко было названо турками причиной войны 1672-1676 гг. Впрочем и у П. Дорошенко не было сил после поражения у Тростянца [19, с. 297-358]

Главным театром военных действий стали земли Украины, где в 60-70-х гг. Гирей поддерживали гетьмана П. Дорошенко. Их противником был Я. Собеский, который ярко проявил себя именно там. С 1672 г. крымцы как вассалы Османов принимали участие в польско-турецких войнах. Самым кризисным моментом для поляков был 1672 г. Войска Османов пришли под Каменец-Подольский. Этот город был хорошо укреплен и фактически был ключом к Подолью и Западной Украине. С. Маковецкий отмечал, храбрость защитников города и указывал, что у крепости были дефекты, а враг был многочисленным. Я. Собеский в своих письмах отмечал, что если не удержать город, то турки могут прийти под Краков. Турки действовали около Камянца-Подольского, а татарские отряды рассеялись по

Подолью и Галичине. Кампания началась наступлением казаческих отрядов войска П. Дорошенко. Тот во главе 7 тыс. казаков и 10 тыс. татар и турков двинулся на Подолье. У Бершади он окружил отряд Перебийноса. На помощь этому отряду пришло войско Н. Ханенко в 4 тыс. и 2,5 тыс. поляков. Под Ладыжиным эти силы соединились и дали бой П. Дорошенко, которому после него пришлось отступить за Южный Буг, а гарнизон Бершади был деблокирован. Польский гарнизон все так же держался, а украинский гарнизон Умани продолжал сопротивляться. Турецкий поход застал Речь Посполиту в момент острого кризиса. После нескольких недель осад Каменец-Подольский пал. Турки двинулись к Львову и Каплан-Паша взял его в осаду в сентябре 1672 г. Гарнизон Львова отстоял город при сложных обстоятельствах. Турки находились около города, турецкий паша требовал передачи Волыни и Галичины П. Дорошенко успел отправить гетьманские универсалы в Подолье и Волынь, правда через некоторое время позиция турецкого пашы из-за влияния хана Селим-Гирея изменилась. Тот не хотел чрезмерного, по его мнению, усиления украинцев и ограничился признанием за П. Дорошенко на Правобережье земель закрепленных за украинцам по Зборовскому договору 1672 г. Крымцы доходили до собственно польских земель. Около Туробина и Зверинца польское войско разбило несколько татарских отрядов, а под Краснобродом отряды Н. Ханенко сделали ночное нападение (в ночь на 5-6 октября) на татар. И. Ерлич также сообщал о действиях Н. Ханенко около Замосця и Люблина. Около Нароля поручик Ласко разбил татарский отряд. После этого его казаки двинулись под Замсоць, а Я. Собеский двинулся в район Краснобрда и добивал отряды татар. 7-8 октября под Немировым Я. Собеский столкнулся с войсками Джамбет-Гирея. Отряд поручика Линкевича из двух хорунгвей около Любачева рассеял фланг татар, а Я. Собеский разбил основное войско. 9 октября состоялась битва под Комарнэ, где Я. Собескому пришлось сразиться с отрядами нуреддина силы которого в три раза превосходили польские. Крымцы шли на Перемышль и Самбор. Под Хошанами Я. Собеский разбил один из отрядов татар, после этого он напал на татарские отряды у переправы через реку Верещица, где полягло много татар. И хотя им удалось прорваться из окружения, но потом еще раз у реки Вышни они были атакованы поляками. После этих поражений гарнизоны Станиславова (Ивано-Франковска), Тысэмныци, Галича, Есуполя добивали отдельные отряды татар. Я. Собеский продолжал

преследовать татар и вышел к Калушу. 14 октября 1672 г. около села Петранки 4 тыс. крымцев противостояло 1,5 тыс. поляков. Сам Я. Собеский оценивал численность врагов в 8 тыс. Поляки освободили всех взятых в ясырь людей. Н. Сальванди указывал, что татары пришли под Львов и что поляки около Калуша одержали славную победу над войсками калги и нуреддина в 30 тыс. [23, с. 87-134, 154-161; 8; 10; 9; 24, с. 5-29; 25, с. 375-388; 26, с. 1-44; 27, с. 92-103; 17, с. 42-47; 18, с. 6-30; 28, с. 312-323; 12, с. 182-200; 19, с. 359-424; 20, с. 34-36]

Следствием военных столкновений стала активная переориентация внешних отношений Речи Посполитой и Крымского ханства. Крымцы находились в союзе с запорожцами. Правобережный украинский гетьман П. Дорошенко был их противником при правлении Адиль-Гирея и только после его смещения Османами отношения нормализовались. Чтобы сделать русских хотя бы нейтральными, а в 1667 г. поляками было подписано Андрусовское перемирие, по которому Речь Посполита отказывалась от Смоленской, Черниговской, части Киевской земель. Сразу же после этого началась война с Крымским ханством в 1666-1667 гг., а в 1672 г. Османская Империя начала войну против Речи Посполитой. В это время крымцы старались наладить отношения с Речью Посполитой 23 октября 1672 г. крымский хан написал очередной документ в котором гарантировал, что ногайские орды не будут вторгаться в земли Речи Посполитой. Перемирие с поляками действовало недолго. Нужно сказать, что оно было вынужденным после ряда поражений, которые крымцы потерпели от поляков. Бучацкий договор был большим унижением для поляков. От них крымский хан требовал выплаты 1 тыс. флоринов, а также уплаты упоминков. Крымский хан титулировал себя новым титулом наследственного хана Очакова, Перекопа, Аккермана, Буджака, Черкесии, Дешт-и Кыпчак, Тюмени и Башкирии. Упоминание Дешт-и Кыпчак, Тюмени и Башкирии указывает скорее на притязания хана, а не на реальную власть. Король М. Вишневецкий умер и сейм Речи Посполиты в 1674 г. избрал королем Я. Собеского, чей талант военачальника проявился еще в 60-е гг. XVII в. в столкновениях с русскими, украинцами и крымцами. В 1673 г. Я. Собеский под Хотинном разбил турецкое войско, но не смог изгнать Османов из Подолья. Также он нанес поражение и крымцам. Османы в 1673 г. приказали крымскому хану отправить войска в Молдавию, дабы вытеснить оттуда поляков. Крымцы сконцентрировали свои войска в

Буджаке под Аккерманом, а потом двинулись в район Ясс. Однако развить успех им не удалось из-за того, что запорожцы под командованием И. Сирко и калмыки напали на кочевья крымцев в 1673 г. Я. Собеский не смог воспользоваться ситуацией только потому, что молдаване и валахи изменили ему. Победа под Хотинском позволила пересмотреть ряд тяжелых условий Бучацкого договора в Журавно в 1676 г. [21, с. 187-188, 999-1000; 8; 9; 10; 17, с. 62-70; 18, с. 32-39].

Заключение турками и татарами с поляками мира в Бучаче было политическим фиаско для П. Дорошенко. Об объединении Украины речь уже не шла. Сдача Умани и Белой Церкви мало-что меняла. Поляки же получили передышку и после победы под Хотинском в 1673 г. еще больше укрепили свои позиции. Поход турков и крымцев в Галичину в 1674 г. был неудачным потому, что Я. Собеский напал на их тылы и отвоевал часть Правобережной Украины. Нужно отметить, что польский король наладил активные взаимоотношения с запорожцами и Левобережной Гетьманщиной. В 1674 г. он писал кошевому атаману И. Сирко. По сведения летописи Самовидца, Я. Собеский занял Брацлав. Самовидец и Г. Грабянка указывали, что жители Рашкова восстали против крымцев. По сведениям Самовидца, магнаты Збаражский и С. Яблонский взяли под свой контроль Рашков и Могилев-Подольский. По сведениям Г. Грабянки крымцы совершили поход на Правобережную Украину и увели большой ясырь, И. Самойлович и Г. Ромодановский не помогли местному населению, и крымцы взяли Умань. По сведениям С. Вельчка турки разорили Ладыжин, Умань, Тростянец, Бершадь, Манкивку, Тульчин, Полонное. Он также сообщал, что поляки во главе с Я. Собеским взяли Брацлав и остановились зимой 1674-1675 гг. в этом крае. Указывалось, что в 1675 г. поляки заняли Павлоч, город, который до того контролировал П. Дорошенко. Н. Сенявский и М. Радзивилл разбили татар под Чигирином и Павлочью. Около Павлочи был разбит отряд нуредина. Сообщалось, что турки отплатили за это кампанией в районе Дубно, Львова и Броды, а также дали бой под Жовквой. В 1675 г. Ян Собеский готовился к походу на Чигирин и П. Дорошенко вел с ним переговоры о подданстве Речь Посполите. За основу для переговоров были взяты условия Гадячского договора. И. Самойлович упреждая намерения короля переселил в Левобережной Гетьманщине население из Правобережья. И. Сирко в своем письме И. Самойловича сообщал, что крымцы нуредина и ширин-бея хотят йти в Буджак, а потом на Волын. В 1675 г. Я. Собеский вместе Д. Вишневецким,

С. Яблоновским, А. Поляновским, Н. Сенявским, М. Жевуским, М. Радзивиллом пришел во главе коронного войска и вступил на территорию Правобережной Украины. Под Паволочью поляки разгромили крымцев, а нуреддин погиб в битве. Саму Паволочь осадил М. Радзивилл с 3 тыс. воинов. И. Сирко разбил под Золочевом отряд крымцев. В 1675 г. калмыки и донские казаки желали выступить вместе с запорожцами и поляками против крымцев. Кабардинцы Касбулата и калмыки Аюки двигались отдельно от запорожцев. Монджеевский просил И. Сирко прийти под города Бар и Деражня. Весной 1675 г. запорожцы И. Сирко воевали около Южного Буга против крымцев. Кошевой атаман на Ингуле столкнулся с ханским сыном. Запорожцам помогали донцы и калмыки. Казаки совершали рейды на Буджак и Ор-Капы. Летом 1675 г. И. Сирко возглавляя войска из запорожцев, донцев, русских, кабардинцев и калмыков ходили на Крым. С. Вэлычко считает, что И. Сирко возглавлял 20 тыс. войска. В 1676 г. по сведениям Г. Грабянки, люди П. Дорошенко стали переходить к полякам. Сам же гетьман склонялся к русскому подданству. П. Дорошенко пришлось сложить гетьманскую булаву, что фактически означало провал проекта по созданию Гетьманщины под турецким протекторатом, на некоторое время усилилась власть И. Самойловича. По сведениям Самовидца, Я. Собеский стоял у Паволочи, а П. Дорошенко сделав неудачную попытку овладеть Брацлавом и отступил к Немирову. Попытка хана взять Сечь в 1675 г. была неудачной, а И. Сирко пересек Сиваш и вторгся в сам Крым, опустошил села, а также города Гезлев, Карасу-базар, Бахчисарай, а хан не смог одолеть запорожцев в бою. Кошевой атаман успешно вернулся на Сечь. Именно во время этого похода И. Сирко освободил украинцев-потурнаков, однако те не желая возвращаться просили оставить их в Крыму и он приказал их казнить. Кроме того, запорожцы взяли ясырь из мусульман [29, с. 305-316, 318-333, 337-339; 10; 9; 8; 19, с. 424-528; 20, с. 42-49].

Вместо П. Дорошенка гетьманом еще подконтрольной части Украины турки провозгласили Ю. Хмельницкого. В 1675 г. турки и татары взяли Збараж и потом, овладевая меньшими крепостями, двигались в направлении Львова. Турецкий паша Ибрагим Шишман-паша взял в осаду Тереховлю, но не смог взять город. Татарские отряды были разбиты правобережными пропольскими казаками и поляками под Лешневым, Дубно, Щуровичами, между Немировом и Брацлавом, под Кутновцами, Дунаевцами. С. Яблоновский под

Золочевым разбил татарский отряд. По сведениям Самовидца под 1676 г. в районе Берестечка Я. Собеский сражался с войсками крымского хана, а Сенявский находился у Львова. Против польского короля выступил Каплан-Гирей. Сообщалось, что крымцы причинили большое неудобство коронному войску. Отряды поляков и украинцев из отдельных замков нападали на коммуникации противника и громили татарские чамбулы. Под Лесницами около Львова 10 тыс. крымцев Сафа-Гирея были разбиты 6 тыс. войском поляков Я. Собеского. Польские источники исчисляют татарское войско 30-40 тыс., а вместе с турками 90-100 тыс. В 1676 г. крымцы атаковали Галичину, двинулись под Тереховлю, а оттуда разорили земли у Стрия и Дрогобыча, а также дошли до Самбора. Однако в битве под Журавно (Войниловым) Я. Собеский разбил крымцев, а потом отвоевал Белую Церковь и Павлочы. Нужно отметить, что в этой кампании крымцев возглавлял Селим-Гирей. В 1676 г. Я. Собеский заключил с турками Журавенский мир по которому уступал им Подолье и Южную Киевщину. Туркам были нужны войска на другом направлении, а именно под Чигирином. Война с Речью Посполитой же нуждалась в завершении, поскольку поляки Я. Собеского сопротивлялись куда более успешнее чем планировали Османы [6, с. 148-155, 208-209; 1, с. 217-223; 14; 9; 10; 21, с. 188-189; 29, с. 345-346; 8; 30, с. 207-222].

Внимание турков и татар в 1677-1681 г. было приковано к Чигирину и Левобережной Гетьманщиной. Под 1677 г. Самовидец сообщал о том, что турки вместе с Ю. Хмельницким подступили под сам город. Вместе с турками пришли и крымцы и во главе с ханом. Турки и крымцы охраняли переправы. В борьбе за контроль над переправой был убит ханский сын, а русские и левобережные украинцы переправились через Днепр и удержали Чигирин. Г. Грабянка сообщал, что в 1677 г. турки выпустили Ю. Хмельницкого на Украину и турки с татарами мешали переправиться через Днепр русским и украинцам. Турки взяли Черкасы, Медведевку, Жаботин, Драбивку, Мошны, но украинцы с русскими эти населенные пункты отбили. С. Вэлычко указывал о освобождении Ю. Хмельницкого из-под стражи и его выступлении под Чигирин. Султан приказал, чтобы крымский хан прибыл с буджакскими и белгородскими татарами и всеми другими ордами. Ибрагим с турками и хан с крымцами прибыли под Бужин. Против них сражались русские и украинцы с левого берега и запорожцы И. Сирка на чайках подошли с Сечи. Турки и крымцы отступили под Чигирин. Сам город более месяца сопротивлялся

врагам. Узнавши о подходе русских и украинских подкреплений мусульмане отступили [8; 9; 10; 6, с. 202-204; 31, с. 153; 20, с. 115-121].

В 1678 г. турки и крымцы совершили поход в район Чигирина. Турков вел везирь Кара-Мустафа. Ему по сведениям С. Вэлычка помогали крымцы. Отмечалось, что русский командующий Г. Ромодановский привел на помощь защитникам астраханских и касимовских татар, которые впрочем не сильно горели желанием воевать против единоверцев. В районе Бужина снова украинцы удачно противостояли туркам и крымцам и отогнали тех на три мили от этого города. Русские войска в районе Кувичинского спуска были потрепаны турками и только подход войск И. Самойловича спас русских от разгрома. Турки были отброшены и из-под Стрельниковой горы отступили в район Тясмына. Везирь однако смог отбросить украинцев и русских к бродам через Днепр и их артиллерия нанесла много ущерба городу. Попытка сбросить украинцев в Днепр закончилась многочисленными потерями для турок и крымцев. 25 августа 1678 г. крымцы окончательно отступили из района Бужина, а потом удалились в свои владения, оставив Чигирин опустошенным [8; 9; 10; 6, с. 204-208; 31, с. 154; 20, с. 122-149].

Передача Чигирина П. Дорошенко И. Самойловичу вызвало крайнее неудовольствие в Стамбуле и стало причиной Чигиринских походов. П. Гордон сообщал, что царь принял Чигирин от Дорошенко и был крайне этим оскорблен. Ю. Хмельницкого во главе с казаками ранее захвачеными в плен турками и татарами отправили штурмовать город. Сообщалось, что к Киеву и Чигирину йдут поляки, татары и турки. По информации из Киева султан приказал крымскому хану перейти Днепр. Этим маневром он должен был отвлечь внимание от Чигирина. 10 августа 1677 г. Азамат-Гирей вместе с нуредином во главе 5 тыс. подступил к Бугу, где уже стояло 4 тыс. буджакцев. Сообщалось, что хан вел с собой более 10 тыс. Всего в Первом Чигиринском походе приняло участие 20 тыс. татар и ногайцев, которые при штурме фактически не присутствовали, а совершили рейды по окрестностям и контролировали переправы. Шотландец на службе у русских сообщал, что крымцы информировали русских о намерениях турок. Кроме того, между турецким пашей и ханом были серьезные трения. Крымцы враждебно относились к украинским ставленникам Османов и не желали усиления турецкой власти по соседству с Крымским ханством [32].

Во время Второго Чигиринского похода турки, чтобы дезинформировать противника, сообщали, что войско везира пойдет не на Чигирин, а на Киев. Крымцы были отправлены в июне 1678 г. для разведки. П. Гордон сообщал, что в поход было отправлено большое количество турков, а татар 80 тыс. во главе с ханом. Сообщалось, что русские привели под Чигирин 2 тыс. черкесов (кабардинцев), а также калмыков. Отмечалось, что они наводили страх на крымцев, но сами боялись турок. 3 августа 1678 г. под давлением кабардинцев и калмыков крымцы отступили к Медведовке. Потом везирь отправил отряды Ю. Хмельницкого и татар овладеть Немировым и Кальником, которые ранее были уступлены поляками туркам [32].

С. Вэлычко писал, что в 1679 г. у турков было намерение овладеть Киевом. Об этом сообщал пленный татарин. Русский царь назначил наместником М. Черкасского. Пограничные русские воеводы также приготовились к вторжению, а к Ворскле прибыли черкесы под началом Касбулата и калмыки. И. Самойлович сконцентрировал у Киева украинские войска. Самовидец сообщал, что Ю. Хмельницкий с четырьмя крымскими султанами (вероятно огланами) хотел прийти к Черкассам. Однако джуг не позволил осуществить это намерение и крымцы достигли только Яблунова и повернули назад. Зимой 1678-1679 гг. с казаками Яненко под Козелец и Носовку приходили крымцы и отступили взявши ясырь. Украинские войска сына И. Самойловича взяли Корсунь, Мошну, Драбовку, Черкассы, Жаботын. Сам гетьман стоял у Киева. Около Сечи турки же взяли два города. Г. Грабянка сообщал, что Яненко призвал к себе на помощь Белгородскую Орду и пришел под Козелец и Носовку, беря ясырь в селах. В 1679 г. татары укрепляли Гази-Керман и Тавань. В том же году И. Сирко совершил поход на эти города. В 1679 гг. крымцы совершали набеги на Слободскую Украину [8; 9; 10].

С. Вэлычко под 1680 г. сообщал, что калмыки желали перейти под власть турецкого султана. Однако из этой затеи ничего не вышло. Г. Грабянка говорил о вторжении татар к Мерлу, а Белгородская Орда взяла ясырь у Киева. Самовидец отмечал, что в этом году хан с большим войском вышел к Мерли и опустошил местности около Белгорода на Белгородской оборонной линии. Сообщалось, что крымцы своими набегами беспокоили население Остра и Киева забрав в ясырь неосторожных горожан. Под 1681 г. отмечалось, что П. Суховиенко захотел быть правобережным гетьманом и вместе с крымцами и немногими запорожцами пришел под Черкассы. На его

сторону перешли уманский, торговецкий, черкасский полковники. И. Самойлович отправил против них войско. В 1680 г. в Крым оправилось русское посольство, которое добилось подписания Бахчисарайского мирного договора в 1681 г., который закрепил раздел Украины на русскую, польскую и турецко-татарскую части. Провал Чигиринских походов и несколько годов неудачного управления Ю. Хмельницким землями Правобережной Украины к фактическому банкротству идеи о существовании украинского вассального государства под протекторатом Османов. И. Некульче сообщал, что грек-фанариот Г. Дука добивался назначения в Правобережную Украину. Эти земли были переданы как санджак этому молдавскому господарю. Участие Г. Дуки в Венской битве сделало возможной потерю турками Молдавии, где поднял мятеж Ш. Петричейку, а в 1684 г. Георге Дука попал в плен к полякам. Османы были вынуждены передать управление Брацлавщиной и Южной Киевщиной снова украинцам и Ханская Украина существовала еще на протяжении 1684-1714 гг., но после П. Дорошенко и Ю. Хмельницкого не оказывала никакого влияния на события в регионе. Крымцы в 1680 г. Мурад-Гирей осуществил большой поход и его войска пошли Муравским шляхом двинувшись на Белгород, опустошили Слободскую Украину. Русские вынуждены были обратиться за помощью к калмыкам, чтобы противостоять крымцам [8; 9; 10; 5, с. 220-229; 33].

В эпоху Великой Турецкой войны (Войны священной Лиги 1683-1699 г.) письмо шведскому королю написал хан Хаджи-Гирей II, а потом калга Токтамыш-Гирей. Впрочем, у шведов не было желания ввязываться в войну, тем более на стороне мусульман. Нужно сказать, что в 1683 г. основные силы крымцев пришли в Венгрию. Часть татарских сил осталась на Подолье, в Очакове и Крыму. Крымцы в австрийской кампании 1683 г. действовали отдельно от Османов и всячески саботировали приказы Кара Мустафы, поскольку были заинтересованы в ослаблении его власти. Крымско-татарский хронист Мехмед-Гирей сообщал, что в кампании принимал участие Мурад-Гирей. Между Кара-Мустафой и Я. Собеским не было буфера, который бы смягчил удар польской гусарии. Османский хронист Джебеджи Хассан Эсири сообщал, что около турков находилось только 500-600 воинов во главе с калгой Хаджи-Гиреем. Крымско-татарский хронист же считал, что крымских татар было мало потому, что те рассеялись по Австрии и взяли столько добычи как никогда ранее до этого времени. В 1684 г. образовалась Священная Лига из Австрийской Империи,

Венеции, Речь Посполитой. В 1686 г. русские заключили союз с поляками для войны против крымцев и турок. Русские совершили несколько Крымских походов. В первом они дошли до Конских вод. В 1688 г. войска нуреддина Азамата-Гирея опустошили значительную территорию владений Речи Посполитой. В ясырь было уведено около 80 тыс. чел. В том же году польский отряд был разбит крымцами под Новоселкой. В 1689 г. русские войска в мае подошли под Ор-Капы, однако встретили противодействие войск Селима-Гирея. Неудача крымских походов обусловила смену правителя в Гетьманщине. Голицын сместил И. Самойловича, а на его место поставил талантливого политика И. Мазепу. При султанском дворе крымскому хану приписывали желание стать независимым от Османской Империи. Однако по сведениям Силахдара Фындыклылы крымский хан отрицал этот мотив и указывал, что его войско необходимо в Буджаке дабы враг, который может взбунтовать Богдан (Молдавия), Афлак (Валахия) и Эрдель (Трансильвания), не вышел к Черному Морю. Крым охранял калга Девлет-Гирей. Предателем был назван афлакский бей Кантемир (по факту молдавский князь) сжегший лодки. Ему приписывалось желание завладеть землями до пределов Днепра [1, с. 220-228; 6, с. 310-314, 360-363; 5; 34, с. 601-610, 619-621, 626-640; 35; 21, с. 190; 36, с. 69; 37].

Молдавия стала еще одним театром военных действий. В 1683 г. Молдавия перешла на сторону Речи Посполитой. Зимой 1683-1684 г. однако атаман правобережных украинских казаков С. Куницкий совершил поход на Буджак. При вступлении польских войск в Молдавию на сторону поляков переходили молдаване и фактически Ш. Петричейку стал господарем при помощи поляков. 5 декабря 1683 г. украинцы и молдаване одержали победу над турками и крымцами. Местом битвы называли Тилгротин или Филогранум, которое соответствует современным Кицканам. С. Куницкий в битве под Кицканами разбил тягинского (бендерского) бея Али, а также правителя буджакской орды Али-Гирея. После победы казаки взяли ясырь в Буджаке. С. Куницкий очень сильно преувеличивал свою победу в письме королю. Я. Собеский предлагал казакам не пропускать татар через Молдавию и предлагал отбиваться от наступающего врага. Он предлагал, чтобы казаки отбивались от татар и турок в хорошо укрепленных монастырях. По сведениям крымско-татарского хрониста Мехмед-Гирея в битве участвовало 30 тыс. украинцев и молдаван. Т. Чухлиб оценивает их силы в 15-18 тыс. По

сведениям крымско-татарского хрониста союзное войско сжигало села буджакцев и взяло Измаил. 30 декабря 1683-4 января 1684 г. войска калги (Хаджи-Гирея) численностью в 10-12 тыс. нанесли поражение казакам С. Куницкого. Хассан Эзири назвал эту битву поражением польских гяуров под паланкой Янык Хисар. Отмечалось, что гяуры опустошили окрестности Килии и Измаила, а также дошли до Бендер. Конная атака крымцев вынудила казаков бежать, кинув артиллерию и хоругви. Другой турецкий источник, Рашид-эфенди сообщал, что Конашка один из барабашских казаков, назначенный королем гетьманом, вошел в союз с молдаванином и дошел к Бендерам, Измаилу и Килии. Сообщалось, что Юсуп-ага разбил казаков в восьми часах от Измаила, а Конашка убежал в Ясы, а при известии о приближении хана бежал в Могилев (Могилев-Подольский), где погиб от рук своих казаков. Местом битвы были окрестности село Табак. Первыми бежали молдаване, вторыми люди Куницкого. Казаки, выбрав гетьманом А. Могилу, понесли потери и отступили, однако не были истреблены. Однако поход С. Куницкого был хорошо освещен в европейских источниках. В краковской немецкоязычной реляции сообщалось о битвах казаков с татарами и турками, в частности о битве при Тилгротине. Говорилось также, что был взят Немиров. В другом немецкоязычном польском информационном вестнике говорилось, что казаки удачно воевали в землях Белгородской (Буджакской) Орды. Венецианская газета сообщала о победе казаков Куницкого около Тягини и взятии ими многих городов. Швейцарская газета разместила сведения о уничтожении 20 тыс. крымцев. В Вене в 1684 г. был опубликован перевод письма С. Куницкого с коротким сообщением о победе. В итальянской же брошюре, посвященной походу, говорилось о 20 тыс. погибших татар. Немецкие художники Й.-М. Лерх и Й. Ньюпорт посвятили этому событию свои гравюры. О походе С. Куницкого писал польский хронист В. Коховский. Также об этой кампании знали в Барселоне. Европейские хронисты предпочитали умалчивать о том, что войско казаков в конце-концов было разбито. И только Ж. – Б. Шерер сообщал, что в 1684 г. из Немирова Кумицкий совершил поход на татар в Аккермане, но увидев, что они превосходят его силы бежал, а большинство его войска перебили крымцы. Те, кто смог спастись, убили его. Я. Пасек в своем Диаруше сообщал, что король назначил шляхтича из Люблина гетьманом. Сообщалось, что он в 1684 г. удачно воевал, поскольку основные силы крымцев, находились в Венгрии. Сообщалось, что он

освободил многих пленных. Сообщалось, что Куницкий разбил самого хана с отборным войском из 30 тыс. [1, с. 228-230; 6, с. 318-333; 33; 38; 39, с. 19-42].

Несколько отличалось описание битвы в польских и украинских источниках. С. Вэльчко сообщал, что в 1685 г. казаки заняли Немиров и воевали у Рашкова и Тягини. Навстречу ему вышло войско с ханским войском и С. Куницкий с немногими казаками спасся бегством, что прямо подтверждает сведения османских хроник. По данным Самовидца в начале 1684 г. в Немирове собрались казаки во главе с С. Куницким. Они пришли в Волошскую землю (Молдавию) к Тегине и Аккерману. Войско ханского сына выступило против казаков и немного из них спаслось. Г. Грабянка под 1684 г. сообщал, что назначенный королем гетьман С. Куницкий пришел в Белгородскую землю (Буджак) и сжег посад города Тягини. Сообщалось, что против него выступило ханское войско и он в панике бежал, а его войско же смогло отбиться от татар и гетьман за трусость был казнен [8; 9; 10; 2, с. 52-66].

По данным И. Самойловича, 6 мая 1684 г. войско правобережного украинского гетьмана А. Могилы численностью в несколько тысяч казаков под Студеницей около Камянца-Подольского были перебиты в полевой битве турками. 8 июля 1684 г. под Скалой 3 тыс. поляков и 1 тыс. казаков под общим командованием М. Жевуского разбили отряд крымцев в 2 тыс. 6 июня 1684 г. 500-600 поляков С. Демидецкого были разбиты в три раза превосходящими их силами крымцев и липков (литовских татар перешедших на сторону Крымского ханства) под командованием Яммана-Сайдака у Новоселки. По летописи Самовидца в 1684 г. новый гетьман А. Могила был разбит турками под Каменцем-Подольским. Сообщалось, что крымцы пришли на Подолье и отогнали поляков из региона. Согласно этой же летописи сообщалось, что в 1685 г. крымцы совершили набег на Волынь и Подолье. Ж. - Б. Шерер сообщал, что в 1685 г. поляки и казаки присоединились к императорскому войску в его войне против татар в Венгрии и Валахии. В 1685 г. вождь протатарских казаков Т. Сулименко был разбит под Ягорлыком войсками А. Могилы. На сторону пропольских казаков перешло 1 тыс. 200 казаков из прокрымских казаков. Сам Т. Сулименко попал в плен и был казнен поляками в Яворове. Вместо него Гирей назначили гетьманом Самченко. На помощь протатарским казакам было отправлено 20 тыс. крымцев, которые должны были взять Немиров. Однако эта кампания

была неудачной, а Самченко погиб в бою. В 1686 г. Я. Собеский приглашал казаков для войны с турками и сообщал, что калга с значительным войском пришел в Венгрию для соединения с турками, нуреддин находился в Буджаке, а в Крыму находился один хан с войском. Король предлагал запорожцам при получении сведений о передвижениях татар перекрыть им переправу у Днепра. Я. Собеский вместе с запорожцами осуществил поход в Молдавию, вошел в Буджак, однако навстречу ему выдвинулся сын хана, который был нуредином в Крымском ханстве. По информации поляка, которого татары взяли в плен, польский король победил под Аккерманом крымцев, буджакцев и турок, но был вынужден отступить в Яссы. В летописи С. Вэлычко было опубликовано письмо польского короля к запорожцам, отмечалось, что польский король вернулся из удачного похода, отмечалась блокада поляками Каменца-Подольского. Сообщалось, что польский король просил прислать часть запорожцев ему на подмогу. В 1687 г. русскими был осуществлен первый Крымский поход, который закончился неудачей и стал причиной для репрессий против И. Самойловича. Татары же выжгли степь, чтобы русские не смогли подступить к полуострову. В 1688 г. польский сенат планировал сделать размен пленными с буджакцами Ураз-бея. Второй крымский поход закончился также бесславно как и первый, дойдя до Ор-Капы и отступив оттуда. На этот раз последовала отставка В. Голицына. В 1689 г. запорожцы отрядили депутатов к Я. Собескому. В 1689 г. русские вместе с слободскими украинскими полками отправились во второй Крымский поход и дважды (под Черной долиной и Каланчаком) сражались с ханскими войсками, а Ор-Капы (Перекоп) не смогли взять. В 1690 г. запорожцы возобновили отношения с крымским ханом, однако это не означало прекращения войны. Переводчик из Гази-Кермена Шабан Либка (из перешедших на сторону татар литовских татар-липков) писал украинцам, что не бояться войска запорожцев и, что крымский хан, недавно победивший немцев (австрийцев), направляется к Гази-Кермену. Дата этой переписки вероятно 1690 г. В 1690 г. С. Палий на реке Тикыч у Белой Церкви дал бой крымцам. Генеральный есаул И. Ломиковский во главе отрядов прорусских и пропольских казаков воевал у Очакова. Казаки винницкого полковника С. Ивановича (Самуся) воевали против татар около Аккермана и Килии [6, с. 347-348, 361-362, 374-375; 8; 9; 10; 38; 2, с. 52-66; 40, с. 11-12, 18-26, 46, 55-63, 66-70, 73; 14; 41; 42, с. 314-329].

В Европе была интересная информация относительно Крымских походов. П. Гордон считал, что украинцы и крымцы саботировали военные действия потому, что хотели оставаться свободными народами. Покорение Крыма по мнению шотландца положило бы конец свободам и привилегиям Гетьманщины. Говорилось, что еще в 1677 г. между И. Самойловичем и П. Голицыным был конфликт, когда украинский гетьман открыто выступил на стороне Г. Ромодановского. Сообщалось, что после боев на территории Запорожья против крымцев и провала первого крымского похода на И. Самойловича при интригах русских из Гетьманщины был отправлен донос. Х. Кохен в письме шведскому королевскому сенатору писал, что украинцы негативно относились к постройке на их земле на реке Самаре крепости с русским гарнизоном и воспринимали это как желание контролировать Гетьманщину и Запорожскую Сечь. Указано на пытки которым были подвергнут сын И. Самойловича. Швед передавал слухи о разорении города Тор крымцами и желании крымцев совершить поход. Сообщалось о намерении русских организовать новый поход. Указывалось, что польский резидент в Русском Государстве протестовал против того, что русские бездействовали. П. Гордон сообщая о Втором Крымском походе указывал, что крепость Ислам-Кермен так и не была взята русскими, а на фланге русских появилось 4 тыс. аккерманских татар вместе с ханом, которые появились в Черной Долине. Оттуда их вытеснили в Гази-Кермен. Русские появившись у Перекопа отступили назад. Иржи Давид в своем сочинении "Современное положение России или Московии" сообщал, что русские в 1686 г. объединились с польским королем против татар и отправили большое войско. Татары подожгли траву, а в войске распространились слухи, что И. Самойлович саботировал поход. П. Голицын сместил гетьмана и отправил его в ссылку, так и не встретившись с врагом русские отступили, очаковские и белгородские татары доставляли беспокойство Венгрии (той части, которая находилась под властью Габсбургов), Украине и Польше. В 1689 г. был совершен еще один поход. Распространялись слухи о потерях среди знати крымцев, русские подошли к Перекопа, но снова возвратились ни с чем. Царевна Софья приказала считать этот поход триумфом, однако воевода не привел пленных. Это ситуация привела к падению власти Софьи и воцарению Петра I. Ф. де Невиль сообщал о сражениях русских с татарами на землях запорожцев, эпидемии и бесславном отступлении. Француз писал, что Голицын свалил свои ошибки на

гетьмана И. Самойловиче и низложил его при помощи царевны Софьи. К власти пришел гетьман И. Мазепа. Во время второго похода войско Голицына и украинцы И. Мазепы дошли к Перекопу. Сообщалось, что хан пришел с 4 тыс. татар из Буджака. В Зеленой долине отряд Е. Украинцева был разбит нуредином, а все русское войско было окружено ханом. Шереметьев смог разбить татарский отряд и выйти к Перекопу, но вскоре оусские отступили к реке Мерл [43, с. 60-62, 64-74, 88-98, 100-103, 107-114].

В 1688-1690 гг. присутствие крымцев в Молдавии обусловило то, что этот регион не был занят австрийцами, а в 1690 г. помощь крымцев помогла Османам отвоевать Белград. Хурреми Челеби Акай и Саид Мухаммед Риза сообщали, что после победы над московцами Калисина (Голицина), крымцы одержали победу над цесарцами (австрийцами) у Канчанака. Противник Селим-Гирея назван Герсек, которого можно отождествить с титулом герцог. Его взяли в плен и казнили в Ускубе. В этой войне прославился Девлет-Гирей. Мехмед Рашид считает, что битва произошла в Трансильвании и там противником был Хейзер (кайзэр) Силахдар Фындыклылы указывал, что в Белграде командовал зять австрийского императора Барфиш, а сын Селим-Гирея Азамат-бей изгнал из Бухареста немецкого генерала Кейзера. Герскеку или Кейзеру соответствует принц-электор Максимилиан II, который правил Баварией. В 1688 г. из-за наступления французов в Рейнланде он был вынужден оставить Сербию и отправиться на Рейн, но об этом крымцы и Османы предпочли не сообщать. Они предпочли упомянуть только о удачных кампаниях Фазыл Мустафы-паши. В любом случае крымцы одержали победу над австрийцами. Силахдар Фындыклылы сообщал, что ходили слухи о том, что в 1691 г. польский король нападет на Крым, а сын хана Девлет-Гирей пребывает с войском в Трансильвании, обороной Крыма был назначен командовать Сеадет-Гирей. Этого Гирея и назначили новым ханом. Возвращаясь через Афлак он подозревал Девлет-Гирея в дурных намерениях и наказывал татар за мародерство, но не успел он добраться до Аккермана, как был низложен, и на его место назначили Сафа-Гирея, а потом и тот был заменен Селим-Гиреем I. В 1691 г. поход Я. Собеского в Молдавию был неудачным. Сначала войска Речи Посполитой были остановлены буджакцами у Перерыты. Войска И. Любомирского столкнулись с превосходящими силами врага и не были разгромлены только из-за того, что вовремя пришла подмога от Я. Собеского. Далее в 1691 г. отряды крымских

татар действовали в тылу у поляков и тем пришлось отступить из Молдавии, хотя на некоторое время казаки и поляки взяли под контроль город Сороки и основали крепость Окопы Святой Троицы, что блокировала доступ к Каменцу-Подольскому. В 1690 г. левобережные украинские казаки переяславского полка и С. Палий сражались с крымцами в районе Белой Церкви. В 1692 г. в поход на Галичину ходил сын хана Гази-Гирей. С. Яблоновский в своем диариуше сообщал, что он выдвинулся из Буджака до Ясс, оттуда к Каменцу-Подольскому. Далее путь лежал через Тернополь и Бережаны. Навстречу татарам двигалось войско из многих видных магнатов и шляхтичей, которое разбило крымцев около Рогатына. Крымцы двинулись на Острог, Мартынов и Галич. Встретив там сопротивление крымцы бесславно вернулись в Буджак. В 1693 г. белоцерковский казачий полковник С.Палий в письме Я. Собескому писал, что не оставит своей борьбы против мусульман. Осенью 1693 г. вместе с отрядами левобережных казаков он совершил нападение на окрестности Тягини и его воины несколько дней сражались с буджакцами. В 1694 г. компанийцы Г. Пашковского и М. Кузьмовского, а также казаки киевского полка под руководством С. Палия штурмовали Очаков. В 1694 г. отряды левобережных казаков Я. Лызогуба воевали в Буджаке. В ходе экспедиции было уничтожено 7 поселений. Кошевой атаман запорожцев Шарпило атаковал Ор-Капы. С. Палий пользовался содействием со стороны Я. Собеского и заселял Правобережную Украину бегущими из Левобережной Гетьманщины и Молдавии [1, S. 228-230; 6, С. 361-365; 44, С. 230-236; 34, С. 626-627; 35; 40, С. 161-162; 45].

Необходимо отметить, что прокрымская ориентация среди украинцев была давней традицией еще со времен Б. Хмельницкого. Купечество Гетьманщины было очень заинтересовано в торговле с Крымским ханством. Часть старшины продолжала контакты с крымцами и находилась в оппозиции к И. Мазепе. Южные полки Гетьманщины и Запорожская Сечь были в экономическом отношении тесно связаны с Крымским ханством. Во время Великой Турецкой Войны в 1691 г. торговцы из Запорожья были в Крыму. Кошевой атаман Запорожской Сечи И. Гусак подписал перемирие с татарами в 1691 г., а в 1692 г. писал И. Мазепе, что запорожцы не намерены воевать с мусульманами. В 1693 г. в Крыму были полтавские купцы. И. Мазепа в 1695 г. запретил купцам ездить в Крым. В оппозиции к этому решению находились полтавские старшины – Жученки и Искры.

Также их поддерживал и Кочубей. В. Кочубей сделал все для того чтобы П. Иваненко добрался до Крыма. Так, П. Иваненко должен был ехать в Гадяч и Полтаву, но оказался на Запорожской Сечи, а оттуда прибыл в Крым в 1692 г. Он выражал позицию той части старшины, которая считала, что лучше придерживаться баланса сил и при помощи турков и крымцев сдерживать поляков и русских, вынося из этого позитив для Гетьманщины. Ю. Царевич указывал, что П. Иваненко бежал в Крым по воле В. Кочубея. Сам же эмигрант распространял слухи о том, что к его побегу причастен И. Мазепа. Целью этих слухов было низложение И. Мазепы русскими. В слухи о причастности к бегству Пётрыка поверил С. Вэлычко. Политической программой П. Иваненко было освобождение Украины из-под русской власти и он проводил аналогии между собой и Б. Хмельницким, который с помощью татар освободил украинцев от власти поляков. В 1692 г. он заключил договор с крымцами от имени удельного княжества Киевского, Черниговского, всего войска Запорожского и народа Малороссийского. От имени украинцев он обещал защищать Крымское ханство, а то в свою очередь обещало защищать украинцев от русских и поляков. Украинское государство под протекторатом Крымского ханства должно было включать землю Левобережной Гетьманщины и Слободской Украины, на юге граница должна была проходить в районе реки Самары. Договор 1692 г. был прообразом Конституции П. Орлыка 1710 г. Летом 1692 г. запорожцы присоединились к Пётрыку и был избран гетьманом в Каменном Затоне. Во время его наступления вместе с крымцами Полтавский полк Гетьманщины был готов перейти на его сторону. Протатарский гетьман активно действовал на границе Гетьманщины в 1692-1696 г. после чего мигрировал в Дубоссары, откуда правил как гетьман Ханской Украины своими немногочисленными подданными. В 1711-1712 гг. между дубоссарским гетьманом и мазепинцами были серьезные противоречия [46, с. 174-191, 372-385]

Особенное место в политике Крымского ханства занимали Запорожская Сечь и Гетьманщина. В письме от 7 мая 1691 г. гетьман И. Мазепа писал, что толмач А. Чалый сообщал, что в Крымском ханстве новый хан и что перекопский Шан-Гирей-солтан (может быть Шахин-Гирей) собирается напасть на границы. Он также сообщал, что буджакцы привели 4 тыс. людей. Отмечалось, что в том же году крымцы ходили на Слободскую Украину и взяли ясырь 2 тыс. из Чугуевского повета. 6 мая отряд запорожцев перехватил крымцев на

реке Черновке. В письме от 13 июня 1691 г. отмечалось, что отряд И. Искры перехватил на реке Самаре крымцев идущих в набег. В 1691 г. И. Мазепа от правил своего посла П. Радича к Сеадет-Гирею с предложением переговоров с русским царем. Хан ответил что заключит мир только если возобновится уплата дани. В документах от 15 июля 1691 г. И. Мазепа сообщал, что крымцы взяли в ясырь многих людей на территории Речи Посполитой, а хан с войском воюет против немцев (австрийцев). В документе от 27 декабря отмечался поход С. Палия на Буджак, а также о подготовке крымского вторжения на Правобережную Гетьманщину. Запорожцы сообщали, что татары оставили свои дома и готовы к походу. 8 января 1692 г. сообщалось о выходе украинских войск в направлении границ чтобы противостоять татарам. 15 января И. Мазепа сообщал, что крымцы, вышедшие в поход, вернулись назад. В 1692 г. посол гетьмана В. Велецкий вел переговоры с крымцами про мир между Россией, Гетьманщиной и Крымским ханством. В письмах молдавскому князю в 1688 г. и к русскому царю в 1693 г. И. Мазепа высказался за войну против татар. Г. Грабянка отмечал, что после А. Могилы Я. Собеский назначил гетьманом Самуся, а в сражениях с татарами проявился талант С. Палия. Этот полковник ходил походом на Буджак, Аккерман, Очаков. На протяжении многих лет он отражал нападения татар, в частности крымских и белгородских (то есть буджакских) татар. Сообщалось, что через некоторое время татары хотели угомонить С. Палия подарками, а поляки забыли его подвиги и он восстал против них [7, с. 185-192, 199-200; 47, с. 49, 51, 53-54; 9].

В 1694 г. войска Речи Посполиты численностью в 2-3 тыс. во время марша на Подолье столкнулись с 8-10 тыс. крымцев и 2 тыс. турок у Устечка. Битва состоялась 6 октября 1694 г. Первая атака поляков была отражена, а крымцы ударили по войскам поляков. Ситуацию спас подход литовских хоругвей Я.-К. Сапеги. Шахбаз-Гирей сделал попытку смять отряды противника введением в бой резерва, но польские и литовские части выдержали давление врага и атака панцерных хоругвей обратила крымцев в бегство. В 1695 г. крымцы прорвали блокаду поляками Каменца и в числе 8-12 тыс. подошли к Львову. 29 января крымцы были под Каменцем-Подольским, а в 8 февраля уже под Золочевым. 11 февраля Шехбаз-Гирей вторгся в Львов. Д. Вильчек сообщал королю, что тот идет с 100 тыс. татар (что конечно большое преувеличение). С крымцами шли липки, которые прекрасно знали дороги в Польше. Позже говорили о

60 или 80 тыс. татар. Озвучивалась и цифра в 40 тыс., куда более реалистичная чем все предыдущие. Во время уличных боев прославился Й. Шумлянский, который отметился в походе 1686 г. в Венгрию. Крымцы были отброшены от собора Святого Юра. С. Яблоновский атаковал крымцев и силами отряда Б. Вильги отбросил их от города. У диариуше Бомзата и в письмах Залуского сказано, что поляки с татарами сражались отчаяно. С. Яблоновски сообщал, что войско краковского каштеляна Ловчего сдерживало давление нескольких тысяч татар. Отмечалось участие в битве и отрядов Потоцких с Сенявскими. Битва продолжалась три часа и татары были отброшены, а поляки понесли тяжелые потери. Отступить татар вынудил подход 15 тыс. поляков к Львову. Крымцы отступили к Скнилову и Журавно, а потом к Галичу и Тустани, а потом к Станиславу (Ивано-Франковску), а оттуда в Молдавию. Также крымцев испугала новость о приближении отрядов С. Паляя. В Летописи Самовидца было сказано, что татары достигли Львова и уничтожили население пригородов города, пока гетьман С. Яблоновский еле их отбросил, а земли были опустошены. С. Вэлычко под 1695 г. сообщал, что татары из Крыма и Белгорода (Буджака) вторглись в Львовскую и Сандомирскую землю. Сообщалось, что они подошли в район Львова и против них вышел гетьман С. Яблоновский с несколькими тысячами войска. Сообщалось, что татары разбили поляков, отняли у них пушки и сожгли львовские предместья. Отмечалось, что поляков было 5 тыс., а крымцев 30 тыс. В том же году в Венгрию к Лугошу по данным Силахдара Фындыклылы был отправлен Бахты-Гирей с 3 тыс крымцев. В 1698 г. Селим-Гирей I был вынужден отречься от трона, а Шахбаз-Гирей удалился в Черкесию. Первый срок правления Девлет-Гирея II прошел в интригах Гази-Гирея против Сеадет-Гирея и с этой целью был убит Шехбаз-Гирей в Черкессии [1, с. 230-233, 244; 6, с. 244-251, 261-267, 366-367; 34, с. 649, 657-659, 663-664, 667-668, 670-674; 3; 41; 9; 8; 10; 48, с. 458-478].

Украинцы под властью Речи Посполитой и Русского государства также отвлекали на себя часть сил татар. Левобережную Гетьманщину возглавлял И. Мазепа, Правобережную Гетьманщину возглавлял то Самусь, то С. Палий. Были и украинцы воевавшие на стороне крымцев и Османов. В 1691 г. от прокрымского Стэцыка к пропольскому гетьману Грышку бежало несколько сот казаков. В

1692 г. войска крымского калги вместе с украинцами И. Петренко, который был известен украинцам как Пэтрык и был гетьманом Ханской Украины (подконтрольной татарам части казаков), вышли к украинским городам на реке Самара, через некоторое время к поселению Маячка подступил И. Мазепа. 26 апреля 1692 г. Пэтрык подписал с Крымским ханством по которому казаки ставали вассалами Гиреев, а те в свою очередь соглашались оказывать помощь в достижении цели распространения власти Стэцька до рек Случ и Горынь. Крымцы к тому времени рассеялись на просторах до Орели, взяв в ясырь местное население. При подходе войск И. Мазепы крымцы удалились в родные степи. Самовидец под 1692 г. упоминал, что крымцы воевали у Домонтова и Бубнова, а когда гетьман выступил против них, а есаул Гамалия перешел на правый берег Днепра, то крымцы решили отступить. Под этим же годом сказано, что С. Палий воевал под Тягиной и взял Очаков. Отмечалось, что Пэтрык обратился к старшине, и вместе с татарами взял Самару-городок и Китай-городок, однако И. Мазепа ждал его у Полтавы, и что Пэтрык был вынужден отступить. В 1693 г. И. Петренко призвал запорожцев признать его гетьманом и перейти в подданству хану. Войско нуреддина отправленное с И.Петренко встретило сопротивление у Переволочны и Кышэньки. Крымцы после этого наступали на Полтаву, однако не взяли город, а лишь опустошили пригороды. Когда же русское войско и левобережные украинские казаки выступили против них, то крымцы отступили. Когда крымцы совершили еще один поход, то И. Мазепа выступил навстречу им. В июне 1693 г. правобережные украинские атаманы С. Палий и А. Абазин у города Смела разбили крымцев, а потом разбили еще один татарский отряд на реке Кодыма. В 1693 г. Петрык был смещен и его заменил Стэцьк, который переписывался с османским султаном. В 1693 г. войска Стэцька стояли вместе с несколькими тысячами татар у Цецоры. Через некоторое время он окружил казаков С. Палия у молдавского города Сороки, но тот сумел отступить избежав разгрома. В 1694 г. нуреддин, выступивший с походом на Слободскую Украину, был вынужден отступить, а корпус левобережных казаков Я. Лызогуба совершил в поход за Днепр и взял крымскую крепость Паланка. Г. Грабянка под 1694 г. сообщал, что гетьман И. Мазепа отправил черниговского полковника Я. Лызогуба на Буджак. И. Мазепа в письме от 19 февраля 1694 г. отмечал, что не смог отразить вторжение крымцев в район Переяслава. В письме от 20 августа сказано, что С. Палий приходил

под Очаков и разорил его предместье. В письме от 23 сентября 1694 г. И. Мазепа отмечал поход этого полковника на Буджак. Отмечалось, что в ноябре 1694 г. гетьман Правобережной Украины Самусь совершил поход на Ханскую Украину и погромил украинские села, которые находились под протекторатом крымского хана. С. Вэлычко сообщал, что в 1692 г. калга двинулся на Малую Русь (Украину). И. Мазепа же отправил на Ворсклу несколько полков, чтобы враг не смог напасть. Под 1693 г. сообщалось, что калга и нуреддин вместе с Шахин-Гиреем и Пэтрыком напали во главе войска из 40 тыс. пришли в приграничные города Полтавского полка. Сообщалось, что они из-под Кышэньки и Старых Санжар подошли под самую Полтаву. Потом они с ясырем отошли и их преследовал И. Мазепа, который выдвинулся из Лубен. Отмечалось, что войска нуреддина и буджакцев не встретились, а буджакцы совершили поход в Правобережную Украину в направлении Киева. Сообщалось, что они до самого города не дошли, а были вынуждены повернуть от Ставыщ. С. Палий вместе с переяславским полком втогрся в район около Тягини и буджакцы во главе с султаном Онытом, которого летописец считал братом калги, отступили из украинских земель, дабы защитить свои земли. В районе реки Кодымы буджакцы и казаки столкнулись и в этой битве обе стороны понесли значительные потери. Буджакцы потеряли 3-4 тыс. человек. В 1694 г. турки и крымцы желали выбить поляков из северных районов Молдавии. По сведениям С. Вэлычка И. Мазепа отправил несколько своих полковников во главе Я. Лызогубом войска на Белгородщину (Буджак). Летописец сообщал, что эти отряды вместе с С. Палием вторглись в этот регион и взяли паланку Ганкушли (Ханкышлы) и сожгли местные татарские села. Украинское войско счастливо вернулось взяв в плен многих татар и молдаван [6, с. 363-366, 375-379; 41; 7, 185-204; 10; 9; 8; 49, с. 91-93].

Смерть Я. Собеского в 1696 г. лишила Речь Посполиту талантливого полководца и обусловила междуцарствие. На престол Речи Посполитой был избран Август-Фридрих II из саксонской династии Веттинов. Поляки называли эту династию Сасами. Данная династия мало интересовалась Речью Посполитой, а основное внимание уделяла Саксонии. В этом свете неудивительно, что Крымское ханство возобновило активные нападения на польские границы. Крымцы получили возможность перекинуть войска под Азак на помощь окруженному русскими гарнизону города. Также они воевали и против поляков. В 1698 г. по мнению Л. Подхородецки

крымцы во главе с Капланом-Гиреем в числе 10-14 тыс. напали на Подолье и подошли к Подгайцам. Уже 30 июля 1698 г. в Львове было известно о выдвигении татар из Буджака и остановке их около Цецоры, где оно объединилось с молдаванами и валахами. 30 августа стало известно, что крымцы остановились кошом в Бучинове около Тернополя. Сообщалось о присутствии двух солтанов, то есть двух огланов Гиреев. 7 сентября 1698 г. крымцы начали выдвигаться для битвы с коронным войском. Около Подгайцев города находилось 6 тыс. поляков Ф.К. Потоцкого. Поляки доносили о количестве войск Каплан-Гирея в 60 тыс. С. Яблоновский выдвинулся из под Зборова, а потом Монастырыща в район битвы. На момент битвы крымцы стояли на реке Стрыпе. Там татары атаковали обоз и лагерь. Сообщалось, что под Подгайцами татар было 30 тыс. во главе с Капланом-Гиреем. Щ. Потоцкий сообщал, что после битвы под Подгайцами одна часть крымцев в числе 25 тыс. стоит около Коломыи, Станиславова, Тысемницы. Вторая часть стояла у Каменца-Подольского. Сам король с войском не спешил. В еще одном польском донесении количество татар исчислялось 40 тыс. Сказано, что весной 1698 г. с таким войском под Каменец-Подольский прибыл Хаджи-Гирей. Каменец-Подольский тогда принадлежал Османам, а король во время битвы С. Яблоновского с крымцами находился в районе Львова и Бережан. Победа была относительной, крымцам удалось отступить с ясырем. От планов совершить поход в причерноморские степи король отказался. В 1699 г. нуреддин Гази-Гирей с буджакцами совершил большой набег на Речь Посполиту. Однако вследствие заключенного в Карловицах в 1699 г. договора он был вынужден вернуть ясырь захваченный с польских владений на Западной Украине, чем были очень недовольны буджакцы. Освобождение пленников вызвало волнения в Буджаке [1, с. 230-233, 244; 3, с. 14-23, 111-126, 159, 161-172].

Г. Грабянка под 1695 г. сообщал, что казаки и русские взяли города Казикерман (Гази-Керман), Муберек (Мубарак-Керман), Аслам (Ислам-Керман), а на Тавани в крепости Муштрит (Мусрит-Керман) оставили гарнизон из украинцев и русских. С. Вэлычко писал, что один из молдавских бояр просил И. Мазепу совершить поход на Крым и Буджак. Отмечалось, что война в 1695 г. не привела к опустошению Буджака, военные действия были под Очаковом. Самовидец под 1695 г. сообщал о взятии Казикермена, а также Тавани и Ослама. Отмечалось, что буджакцы нежидано пришли на Киевщину и сожгли предместье Фастова. С. Палий не смог организовать эффективного

отпора. В 1695 г. войска И. Мазепы совместно с русскими взяли Гази-Кермен, Мусрит-Кермен, Мубарек-Кермен, Ислам-Кермен. Об этом писал и Давид Лехно. Он сообщал, что казаки взяли Мусрит-керман. По сведениям Г. Грабянки в 1696 г., что хан, мстя за взятые города, пришел на Полтавщину и Миргородщину, полковник М. Борохович организовал крымцам отпор у Голтвы. Потом к нему присоединились отряды Д. Апостола и П. Гэрцыка и крымцам пришлось отступить. Когда на помощь украинцам спешили отряды П. Шереметьева, И. Мазепа подошел к Лохвице, а калмыки оказались у Сорочинец, татары отступили и много из них потонули в Ворскле, а буджакцы тонули в Днепре. В летописи Самовидца сказано, что татары взяли Китай-городок, а были остановлены у Голтвы, где находился гетьман И. Мазепа, который потом отправил на помощь русским к Азову войска украинских полковников. Сам гетьман вместе с П. Шереметьевым стоял на реке Коломак против крымцев. С. Вэлычко сообщал о действиях казаков и русских под Азаком в 1695 г. С. Яблоновский информировал украинцев, что готов отправить войска на реку Фалчу, чтобы атаковать Буджак и ожидает подхода войск Великого Княжества Литовского. Украинский летописец сообщал о взятии Кази-Кермена (Гази-Кермена) войсками украинцев и русских. Шабан Либка присутствовал в городе перед его капитуляцией. Запорожцы взяли Мусрит-Керман. Жители же Ислам-Кермена и Мубарек-Кермена бежали в Крым. Под 1696 г. говорилось, что крымские и буджакские татары взяли Кышэньку, Китай-городок, Келеберду и что татар не остановили направленные к реке Псел три полка казаков. Крымцы подступились к Голтве, где в битве полягло несколько сот казаков. И. Мазепа стоял у Лохвицы и после некоторого времени татары отступили, но из-за того, что лед на Ворскле и Днепре был непрочным, многие из них потонули [8; 9; 10].

Нужно отметить, что крымский еврей Давид Лехно описывал, что зимой 1697/1698 г. Селим-Гирей отправил своего сына Девлет-Гирея походом на страну Барабаш-Хазахи (Левобережная Гетьманщина), когда замерзла река Узу-Свав (Днепр). По сведениям хрониста татары разорили земли, города, селения, нанесли народу этой страны поражение и сожгли 26 селений. Касательно же событий 1698 г. Григорий Грабянка говорил о нескольких стычках казаков с крымцами. Под 1697 г. Самовидец сообщал, что И. Мазепа оставил полк Д. Апостола у Кодака стеречь броды на случай вражеского вторжения. Сообщалось, что хан пришел к Тавани и Ислам-Керману и

уничтожил несколько сот казаков. Отмечалось, что в этом году войско И. Мазепы с русскими приходили к Гази-Керману и Ислам-Керману, а под 1698 г. эти города были заняты русскими и украинцами, которые время от времени в мелких стычках сталкивались крымцами. С. Вэлычко сообщал, что в 1697 г. украинцы и русские пришли к Гази-Керману, а татарский посол Магметша-мирза просил мира. В 1698 г. крымцы совершили поход против русских вторглись на Слободскую Украину и опустошили Печенеги и Салтов, а также другие города. Украинское и русское войско ограничилось укреплением занятых городов Гази-Керман и Мусрит-Керман и были встречены самим ханом. Крымцы совершили поход на Оскол, Валуйки. Описываемые Давидом Лехно события вероятно произошли в 1696 г. по датировке летописи Г. Грабянки. Ян Собеский в письме Петру I писал, что ханский гетьман погиб и что турки не могут завоевать у него ни одного поселения в районе Днестра. В 1696 г. по данным королевского секретаря Д. Вильчека С. Палий совершил нападение на Дубоссары и гетьман Ханской Украины был ранен, а его войско вместе с отрядами тягинского бея было разбито. Об смертельном ранении Стэцыка знал папский нунций в Варшаве. Нужно отметить, что за несколько лет до похода хана крымцы уже искали мира с поляками. Посол Д. Гази предлагал полякам союз против русских. Однако Я. Собеский не пошел на это. Это предложение было в духе того, что русские предложили Османам отдать Азак, выселить из Крыма татар, заплатить контрибуцию и освободить из рабства забранных в ясырь. Предложения крымцев и русских были невозможны к принятию второй стороной. В 1699 г. по договореностях в Карловицах Османы уступили Подолье, Брацлавщину и Южную Киевщину полякам. Однако Ханская Украина существовала же до 1714 г. и этим территориальным образованием управлял некто Пляка. Ягорлыком управлял Апостас, в Дубоссарах находился фатовский казак Г. Алейченко. Еще в 1698 г. гетьман Ханской Украины И. Багатый призывал казаков перейти из под русской власти под власть Османов. В 1699 г. после того как новый польский король Фридрих II Август огласил в 1698 г. о ликвидации казачества на Правобережной Украине к татарам бежали Т. Маяцкий и Ф. Швачка. А в 1699 г. буджакцы напали на польские владения и взяли в них ясырь [50; 6, с. 368-369, 379-383; 10; 9; 8; 51].

Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Кампании на Подолье и в Буджаке поляки предпочитали проводить

руками казаков-украинцев. Польское войско непосредственно принимало участие в молдавских кампаниях 1686 и 1691 г. Кампании крымцев на территории Галичины оканчивались неудачно для Гиреев. Польская гусария под командованием самого короля одерживала победы в открытых столкновениях. Победы С. Яблоновского под Львовом и Подгайцами были успешными лишь частично. Гирей продолжали курс на создание буферного украинского государства, однако реализация замысла создать Ханскую Украину (подконтрольную Крымскому ханству) была неудачной и поддерживалась немногими казаками. Левобережная Гетьманщина принимала активное участие в антимусульманской коалиции христианских государств и оказывала помощь Речь Посполите. Сведения Давида Лехно не точны хронологически и являются панегириком крымским ханам. Наиболее опустошительным был поход крымцев на Гетьманщину в 1696 г. В 90-х гг. XVII в. гетьман И. Мазепа наладил эффективную систему обороны земель Левобережной Украины от татар и осуществлял нападения на крымские крепости на Нижнем Днепре. С. Палий в 90-х гг. XVII в. осуществлял успешные походы на Буджак. И. Самойлович предпочитал не обострять отношения с Крымским ханством. Сторонником войны с крымцами и протурецкими казаками были И. Мазепа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Podhorodecki L. Chanał Krymski i jego stosunki s Polska. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – 359 s.
2. Chowaniec Cz. Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683-1685 // Kwartalnik Historyczny. 42. 1928. – S. 62-66
3. Wojtasik J. Podhajce, 1698. – Warszawa: Bellona, 1990. – 183 s.
4. Wojtasik J. Materiały do dziejów kampanii podhajeckiej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 15. Cz. II. - Warszawa, 1969. – S. 239-289
5. Чухліб Т. Зимовий похід 1683/1684 рр. українського козацтва проти Османів до причорноморського степу. // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К.: Інститут історії України, 2008. – С. 163-180
6. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2010. – 446 с.
7. Станіславський В. Військо Запорізьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі даних з документів Івана Мазепи 1691-1694 рр. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – С. 185-208.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с. <http://litopys.org.ua/samovyid/sam.htm>

Я.В. Пилипчук. Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между...

9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
<http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
10. Величко С.В. Літопис. – Т.2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
<http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
11. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
12. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т. 1. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853.
http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
13. Kochowski Wespazjan. Historya panowania Jana Kazimierza. – Т.3. – Poznan: Nakladem i Czcinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859.
http://dir.icm.edu.pl/pl/Historya_panowania_Jana_Kazimierza/Tom_3/
14. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – К.: Глобус, 1992.
<http://varnak.psend.com/narys/>
15. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2009. – 447 с.
16. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
17. Salwandy Narcisse Achille de. Dzieje panowania Michala Wiszniowieckiego krola polskiego. Wielkiego x. litewskiego. – Lwow, 1849. – 72 s.
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3595&dirids=1>
18. Gorski K. Wojna Rzeczpospolitej Polskiej z Turcyja w latach 1672 i 1673. – Warszawa, 1890.
19. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. – К.: Темпора, 2011. – 632 с.
20. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librairie, 1689.
http://books.google.be/books?id=A1MVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
21. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. – XXXVI, 1109 p.
22. Малов А.В. Руссо-польская война 1654-1667. – М.: Цейхгауз, 2006. – 50 с.
23. Derdej P. Kamienec Podolski. – Warszawa: Bellona, 2009.
24. Materiały do history obłezania i obrony Lwowa w 1672 r. z dodaniem kilku szczegolow odnoszacych sie do zycia i spraw domowych Jana Eliasza z Laki Lackiego, choraziego ziem prusskich, general majora wojsk JKM cudzoziemskich, owczesnego komendanta Lwowa. – Krakow: Drukarnia Czasu, 1884.
<http://www.sbc.org.pl/dlibra/plain-content?id=7104>
25. Борек П. Relacja Kamiencza Wzijetogo Станіслава Маковецького як джерело до історії облоги Кам'яця Подільського у 1672 р. // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. – Вип. 45. – Львів: Вид-во Львівського університету ім. І. Франка, 2010. – С. 375-388
26. Zelinski H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Т.2. – Warszawa, 1930. – S. 1-44
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120278&dirids=1>

27. Тимів І. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калушині у жовтні 1672 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби на Україні. – Вип. 21. Ч. 2. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2012. – С. 92-103
28. Dziennik pogromu tatarow przez Jana Sobieskiego, marszalka i hetmana wielkiego koronnego w roku 1672 // Biblioteka Ossolinskich. – Т. 8. – Lwow, 1866. – С. 312-323. <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=115082&dirids=1>
29. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990.
30. Wolinski J. Bitwa pod Lwowem 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т. 5. Z. 2. – Warszawa, 1932. – С. 207-222 <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120317&dirids=1>
31. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М.: Наука, Восточная литература, 1990. – 280 с.
32. Гордон Патрик. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset12.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset13.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset14.htm>
33. Neculce Ion. Letopiseșul Țării Moldovei (împreună cu "O samă de cuvinte"). https://ro.wikisource.org/wiki/Letopiseșul_Țării_Moldovei
34. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб.: Университетская типография, 1887. – V, XXXV, 769 с.
35. Подхородецки Л. Вена, 1683. – М.: АСТ, 2002. – 98 с. http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9B_%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B0,_1683.html
36. Тимченко В.М. Дипломатичне листування між Бахчисараєм та Шведським королівством у 1637-1742 рр. (за матеріалами державного архіву Шведського Королівства, м. Стокгольм) // V научные чтения памяти У. Боданинского. – Симферополь: Антиква, 2013. – С. 69
37. Zbiór pamietników historycznych o Dawnej Polsce z rekopismow, dzieł. – Т. IV. – Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1839. <http://books.google.co.uk/books?id=N9kDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false>
38. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с. <http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
39. Urbanski T. Rok 1683 na Podolu, Ukrainie, Moldawii: szkic historyczny z czasow panowania Jana III Sobieskiego. – Lwow, 1907. http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadadata?id=3115&from&dirids=1&ver_id=148060&lp=54&QI=45CA423B29EFCEFA179649C741021622-26
40. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
41. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К.: Альтернатива, 1999. – 303 с. <http://exlibris.org.ua/hetman/r5-p3.html>
42. Diarjusz Kampanii w woloskiej zemli 1686 r. korolewicza Jakoba Sobieskiego. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т. 4. Zeszyt 2. – Warszawa, 1931. – С. 314-329 <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120314&dirids=1>

Я.В. Пилипчук. Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между...

43. Павленко С. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – К.: ВД Києво-Могилянська Академія, 2009. – 1054 с.
44. Очерки внешнеполитической истории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1987. – 465 с.
45. Stanisława Jabłonowskiego dyaryusz napadu tatarskiego z r. 1692 // Kwartalnik Historyczny. – R. 4. – Warszawa, 1890. – S. 286-294 <http://www.sbc.katowice.pl/dlibra/doccontent?id=9870&dirids=1>
46. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью Йорк – Київ – Львів – Острогож – Торонто, 2003. – 496 с.
47. Кресін О. Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським ханством // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – С. 48-71
48. Finkel L. Napad tatar na Lwow w r. 1695 // Kwartalnik Historyczny. – R. 4. – Warszawa, 1890. – S. 458-493 <http://www.sbc.katowice.pl/dlibra/doccontent?id=9870&dirids=1>
49. Якубова Т. Північне Причорномор'я в документах гетьмана І. Мазепи // Волинські історичні записки. – Т. 4. – Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2010. – С. 90-96
50. Давид Лехно. Девар Сефараим // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – Одесса, 1848. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1680-1700/Lekhno/text1.phtml?id=5451>
51. Gliva A. Problema jasyru w dziejach Rzeczy Pospolitej. Negocjacje komisarzy delegacji Polsko-Litewskiej z urzednikami Osmanskimi i Tatarskimi pod Kamieniem Podolskim w 1699 r. // Україна і Велике князівство литовське в XIV-XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вияві. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 86-88

REFERENCES

1. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska. – Warszawa: Ksiązka i wiedza, 1987. – 359 s.
2. Chowaniec Cz. Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683-1685 // Kwartalnik Historyczny. 42. 1928. – S. 62-66
3. Wojtasik J. Podhajce, 1698. – Warszawa: Bellona, 1990. – 183 s.
4. Wojtasik J. Materiały do Dziejów kampanii podhaeckiej // Studia i Materiały do Historii Wojskowosci. – T. 15. Cz. II. - Warszawa, 1969. – S. 239-289
5. Chuxlib T. Zimovij poxid 1683/1684 rr. ukraїns'kogo kozactva proti Osmaniv do prichornomors'kogo stepu. // Nadchornomor'ya: studii z istorii ta arxeologii (z IX st. do n.e. po XIX st. n.e.). – К.: Institut istorii Ukraїni, 2008. – S. 163-180
6. Chuxlib T. Kozaki ta yanichari. Ukraїna v xristiyans'ko-musul'mans'kix vijnax 1500-1700 rr. – К.: VD Kiїvs'ko-Mogilyans'ka Akademiya, 2010. – 446 s.
7. Ctansilavs'kij V. Vijs'ko Zaporiz'ke u voennomu protistoyanni j mirnix peregovorax z Krim's'kim xanstvom u svitli danix z dokumentiv Ivana Mazepi 1691-1694 rr. // Get'man Ivan Mazepa: postat', otochennya, epoxa. – К.: Institut istorii NAN Ukraїni, 2008. – С. 185-208.

8. Litopis Samovidczya. – K.: Naukova dumka, 1971. – 208 s.
<http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>
9. Litopis gadyacz`kogo polkovnika Grigoriya Grabyanki. – K.: Znannya, 1992. – 192 s.
<http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
10. Velichko S.V. Litopis. – T.2. – K.: Dnipro, 1991. – 642 s.
<http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
11. Sofonovich F. Xronika z litopiszcziv starodavnix. – K.: Naukova dumka, 1992. – 336 s.
12. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853.
http://books.google.com.ua/books?id=tkghAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
13. Kochowski Wespazjan. Historya panowania Jana Kazimierza. – T.3. – Poznan: Nakladem i Czcinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859.
http://dir.icm.edu.pl/pl/Historya_panowania_Jana_Kazimierza/Tom_3/
14. Doroshenko D. Naris istorii Ukraïni. – T. 2. – K.: Globus, 1992.
<http://varnak.psend.com/narys/>
15. Smolij V., Stepankov V. Ukraïns`ka nacziional`na revolyucziya XVII st. (1648-1676). – K.: VD Kiiivs`ko-Mogilyans`ka Akademiya, 2009. – 447 s.
16. Yakovenko N. Naris istorii seredn`ovichnoï ta rann`ommodernoï Ukraïni. – K.: Kritika, 2009. – 584 s.
17. Salwandy Narcisse Achille de. Dzieje panowania Michala Wiszniowieckiego krola polskiego. Wielkiego x. litewskiego. – Lwow, 1849. – 72 s.
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=3595&dirids=1>
18. Gorski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyja w latach 1672 i 1673. – Warszawa, 1890.
19. Smolij V., Stepankov V. Petro Doroshenko. Politichnij portret. – K.: Tempora, 2011. – 632 s.
20. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librairie, 1689.
http://books.google.be/books?id=A1MVAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
21. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. – XXXVI, 1109 p.
22. Malov A.V. Russo-pol`skaya vojna 1654-1667. – M.: Cejxgauz, 2006. – 50 s.
23. Derdej P. Kamienec Podolski. – Warszawa: Bellona, 2009.
24. Materiały do history oblezania i obrony Lwowa w 1672 r. z dodaniem kilku szczegolow odnoszacych sie do zycia i spraw domowych Jana Eliasza z Laki Lackiego, choraziego ziem prusskich, general majora wojsk JKM cudzoziemskich, owczesnego komendanta Lwowa. – Krakow: Drukarnia Czasu, 1884.
<http://www.sbc.org.pl/dlibra/plain-content?id=7104>
25. Borek P. Relacja Kamiencza Wzietego Stanislava Makovecz`kogo yak dzherelo do istorii oblogi Kamyanczya Podil`s`kkogo u 1672 r. // Visnik L`vivs`kogo universitetu im. I. Franka. – Vip. 45. – L`viv: Vid-vo L`vivs`kogo universitetu im. I. Franka, 2010. – S. 375-388

26. Zelinski H. Wyprawa Sobieskiego na czambuly tatarskie // Przegląd Historyczno-Wojskowy. T.2. – Warszawa, 1930. – S. 1-44
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120278&dirids=1>
27. Timiv I. Rozgrom get`manom Yanom Sobes`kim tatars`kix vijs`k na Kalushhini u zhovtni 1672 r. // Novi doslidzhennya pamyatok kozacz`koï dobi na Ukraïni. – Vip. 21. Ch. 2. – K.: Centr pam`yatkoznavstva NAN Ukraïni i Ukraïns`kogo tovaristva oxoroni pam`yatok istoriï ta kul`turi, 2012. – S. 92-103
28. Dziennik pogromu tatarow przez Jana Sobieskiego, marszalka i hetmana wielkiego koronnego w roku 1672 // Biblioteka Ossolinskich. – T. 8. – Lwow, 1866. – S. 312-323.
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=115082&dirids=1>
29. Yavornicz`kij D.I. Istoriya zaporiz`kix kozakiv. – T. 2. – K.: Naukova dumka, 1990.
30. Wolinski J. Bitwa pod Lwowem 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. 5. Z. 2. – Warszawa, 1932. – S. 207-222
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120317&dirids=1>
31. Petrosyan Yu.A. Osmanskaya imperiya: mogushhestvo i gibel`. Istoricheskie ocherki. – M.: Nauka, Vostochnaya literatura, 1990. – 280 s.
32. Gordon Patrik. Dnevnik 1677-1678. – M.: Nauka, 2005.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext12.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext13.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frametext14.htm>
33. Neculce Ion. Letopiseșul Țării Moldovei (împreună cu "O samă de cuvinte").
https://ro.wikisource.org/wiki/Letopise%C8%9Bul_%C8%9A%C4%83rii_Moldovei
34. Cmirmov V.D. Kry`mskoe xanstvo pod verhovenstvom Ottomanskoj Porty` do nachala XVIII veka. – SPb.: Universitetskaya tipografiya, 1887. – V, XXXV, 769 c.
35. Podxorodeczki L. Vena, 1683. – M.: AST, 2002. – 98 s.
http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9B._%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B0,_1683.html
36. Timchenko V.M. Diplomatiche listuvannya mizh Baxchisaraem ta Shveds`kim korolivstvom u 1637-1742 rr. (za materialami derzhavnogo arxivu Shveds`kogo Korolivstva, m. Stokgol`m)// V nauchny`e chteniya pamyati U. Bodaninskogo. – Simferopol`: Antikva, 2013. – S. 69
37. Zbior pamietnikow historycznych o Dawnej Polsce z rekopismow, dziel. – T. IV. – Lipsk: Nakladem i drukom Breitkopfa i Haertela, 1839.
<http://books.google.co.uk/books?id=N9kDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=pl#v=onepage&q&f=false>
38. Sherer Zh.-B. Litopis Malorosii abo istoriya kozakiv-zaporozhcziv ta kozakiv Ukraïni, abo Malorosii. – K.: Ukraïns`kij pis`mennik, 1994. – 311 s.
<http://litopys.org.ua/scherer/sher.htm>
39. Urbanski T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine, Moldawii: szkic historyczny z czasow panowania Jana III Sobieskiego. – Lwow, 1907.
http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=31115&from&dirids=1&ver_id=148060&lp=54&QI=45CA423B29EFCEFA179649C741021622-26
40. Yavornicz`kij D.I. Istoriya zaporiz`kix kozakiv. – T. 3. – K.: Naukova dumka, 1991. – 560 s.
41. Gurzhij O., Chuxlib T. Get`mans`ka Ukraïna. – K.: Al`ternativa, 1999. – 303 s.
<http://exlibris.org.ua/hetman/r5-p3.html>

42. Diarjusz Kampanii w woloskiej zemli 1686 r. korolewicza Jakoba Sobieskiego. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. 4. Zeszyt 2. – Warszawa, 1931. – S. 314-329
<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120314&dirids=1>
43. Pavlenko S. Vijs`kovi kampanii dobi get`mana Ivana Mazepe v dokumentax. – K.: VD Kievo-Mogilyans`ka Akademiya, 2009. – 1054 s.
44. Oчерки vneshnepoliticheskakoj istorii Moldavii. – Kishinev: Shtiincza, 1987. – 465 s.
45. Stanisława Jablonowskiego dyaryusz napadu tatarskiego z r. 1692 // Kwartalnyk Historyczny. – R. 4. – Warszawa, 1890. – S. 286.
[294http://www.sbc.katowice.pl/dlibra/doccontent?id=9870&dirids=1](http://www.sbc.katowice.pl/dlibra/doccontent?id=9870&dirids=1)
46. Ogloblin O. Get`man Ivan Mazepe ta jogo doba. – N`yu jork – Kiiv – L`viv – Ostrog – Toronto, 2003. – 496 s.
47. Kresin O. Politiko-pravovi aspekti vidnosin uryadiv Ivana Mazepe ta Pilipa Orlika z Krims`kim xanstvom // Get`man Ivan Mazepe: postat`, otochennya, epoxa. – K.: Institut istorii NAN Ukraїni, 2008. – C. 48-71
48. Finkel L. Napad tatar na Lwow w r. 1695 // Kwartalnyk Historyczny. – R. 4. – Warszawa, 1890. – S. 458-493
<http://www.sbc.katowice.pl/dlibra/doccontent?id=9870&dirids=1>
49. Yakubova T. Pivnichne Prichornomor`ya v dokkumentax get`mana I. Mazepe // Volins`ki istorichni zapiski. – T. 4. – Zhitomir: Zhitomirs`kij derzhavnij universitet imeni Ivana Franka, 2010. – S. 90-96
50. David Lexno. Devar Sefaraim // Zapiski Odessskogo obshhestva istorii i drevnostej. – T. 2. – Odessa, 1848. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1680-1700/Lekhno/text1.phtml?id=5451>
51. Gliva A. Problema jasyru w dziejach Rzeczy Pospolitej. Negocjacje komisarzy delegacji Polsko-Litewskiej z urzednikami Osmanskimi i Tatarskimi pod Kamieniem Podolskim w 1699 r. // Ukraїna i Velike knyazivstvo litovs`ke v XIV-XVIII st. : politichni, ekonomichni, mizhnacjonal`ni ta socziokul`turni vidnosini u zagal`noevropejs`komu viyavi. – K.: Institut istorii Ukrani, 2013. – S. 86-88

Андатпа

Бұл мақала Михаил Вишневецкий мен Ян Собескийдің билік құрған кездегі Қырым хандығы мен Достастық қатынастарына арналған. Ян Собеский 1667, 1671, 1672 жылдары бірқатар маңызды жеңістерге қол жеткізген. Ян Собеский қиынқыстау уақытта поляк-литвалық достастықтың билеушісі болды және 1672-1675 жж. Поляк-түрік соғысында, 1683-1696 жылдардағы Ұлы түрік соғысында жеңістерге қол жеткізді. Соғыс әрекеттері Галичина мен Молдавияда да етек алды. Маневрлік атқыштар құрамының арқасында Ян Собеский қырымдықтарды да жеңді. С.Куницкий казактарының жорығы буджактарға үлкен шығын әкелді, бірақ сәтсіз аяқталды. XVII ғасырдың 90-жылдары С.Пали басшылығындағы Буджак жорығы сәтті болды. И.Мазепа Украинаны татарлардан қорғаудың тиімді жүйесін құрды. Казактар Төменгі Днепрде қырымдарға қарсы сәтті ұрыстар жүргізді. С.Яблоновский Ян Собеский сияқты көшбасшылық қабілетке ие болмады, бірақ та 1695 ж. Львов үшін, 1698 ж. Подгайцы маңында болған шайқастарда жеңіске жетті. И.Самойлович Қырым хандығымен байланысты үзбеді және тек түріктермен соғысты. Сол жағалаудағы Гетманның барлық адамдары арасында И.Мазепа қырымдықтармен соғысты қолдады.

Я.В. Пилипчук. Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между...

Кілт сөздер: Қырым хандығы, достастық, Ян Собеский, казактар, Гетменшылар, қырым татарлары, буджактар.

(Я.В. Пилипчук. Лев Лехистан Гиреевке қарсы. Ян III Собеский дәуіріндегі Қырым хандығы мен Достастық арасындағы қарама-қайшылық)

Özet

Bu makalede, Mikhail Vişnevetsky ve Yan Sobeskiy hükümdarlığı döneminde Kırım Hanlığı ve Reç Pospolita ilişkileri ele alınmaktadır. Yan Sobeskiy, 1667, 1671, 1672'de birçok önemli zafer kazanmıştı. Polonyalı süvariler sayıları onlardan daha az olmasına rağmen Tatarlara ve Kozaklara karşı zaferler kazanıyordu. Yan Sobeskiy zor zamanlarda Reç Pospolita'nın hükümdarı oldu ve 1672-1675'teki Polonya-Türk Savaşı ve 1683-1696'daki Büyük Türk Savaşı'nda Osmanlılara karşı önemli zaferler kazanılmasında katkısı oldu. Askerî operasyonların ana üsleri Galiçya ve Moldova idi. Güçlendirilmiş kaleler sistemine ve süvarilerin manevra birimlerine dayanan Yan Sobeskiy, Kırımları mağlup etmiştir. S. Kunitsky liderliğindeki Kozak topluluğu, Bucaklar'ı ağır kayıplara uğratmıştır, ancak genel olarak başarısız olmuştur. XVII. yy.'ın 90'lı yıllarındaki S. Paliya yönetimindeki Bucak seferleri başarılı olmuştur. İ. Mazepa, Ukrayna'yı Tatarlardan korumak için etkili bir savunma sistemi kurmuştu. Kozaklar, Aşağı Dinyeper yakınındaki Kırımlılara karşı başarılı operasyonlar yapmıştı. S. Yablonovsky, Yan Sobeskiy'in liderlik yeteneğine sahip değildi ancak yine de 1695'te Lviv ve 1698'de Polonyalıların ağır bedeller ödeyerek aldığı Podgaytsy yakınındaki savaşlarda zafer kazandı. İ. Samoyloviç, Kırım Hanlığı ile ilişkileri genelde iyi tutmuş, sadece Türklerle savaşmıştı. İ. Mazepa, tüm Sol Hetmanlılar arasında Kırım Tatarlarına karşı savaşı destekleyenler arasında yer almaktaydı.

Anahtar kelimeler: Kırım Hanlığı, Reç Pospolita, Yan Sobeskiy, Kozaklar, Ataman, Kırım Tatarları, Bucaklar

(Пилипчук Я., Лев Лехистан Гиреевке Карşı III. Ян Собеский Дөнемінде Кırım Ханлығы ве Реç Pospolita Арасындағы Çатырма)

О.Нұсқабаев

әлеум.ғ.д., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Түркістан, Қазақстан (e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz)

**Түрктенді халықтардың мұсылмандануы: тарихы және
қайнарлық желілері**

Андатпа

Мақалада Орталықазиялық түрктенді халықтардың мұсылмандану тарихына ой жүгіртіп, оған ықпал еткен белгілі бір діни мәзһабтық жолдың, оның беделді өкілдерінің, сондай-ақ белгілі бір исламдық діни ағымды ұстанған сопылық бауырластықтың орны мен рөлі сарапталған. Ортағасырлық арабтық және парсылық шығармалардан бұрындары хабарланбаған тың деректерге, сараптауларға айрықша мән берілген. Ислам дінінің Орталық Азияға енуі, бұрындары айтылып жүргендей, 960 жылы емес, одан ертерек, яғни 714 жылы енгендігін негіздейді. Ислам дініне орталықазиялық түрктенді халықтарды мойын ұсындыруда түп тектері арабтық және парсылық дін иелерімен қатар, жергілікті халықтардан шыққан ірі дін иелерінің, шейхтердің, ишандардың, қары мен молдалардың да айтарлықтай еңбек сіңіргендігін дәлелдейді. Түрктенді халықтардың ислам дінінің Ханафи мәзһабын таңдап алуында Ясауи ілімімен қатар басқа да бірнеше суниттік бағыттардың еңбек сіңіргендігін айғақтайды. Сонымен қатар мақалада ислам дінінің Ясауи жолының таза түркілік сипатта көріністенгендігі дәлелденіп, оның ирандық аш-шиа бағыты мен нақшбандийа тарихаты ағымдарына қарсы күресі бұрындарғы ғылыми басылымдарда айтылмаған қырларымен сипатталады.

Кілт сөздер: Шейх, тарихат, ислам діні, аш-Шафиға, әл-Маликийа, әл-Ханибила, Ханафи мәзһабы, сопылық бауырластықтар

O. Nuskabaev

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan (e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz)

Muslimization of the Turkic Peoples: Historical and Source Links

Abstract

The aim of the study: a review of the history of the Muslim Turkic peoples of Central Asia, analysis and evaluation of the role and place of a particular religious Muslim spiritual leader, influential representatives, as well as Sufi brotherhood. Sources of research: historical publications on the establishment and activities of Islam in Central Asia. Among them, special attention is given to justified medieval sources which were previously translated from Persian and Arabic but not announced. Results and novelty of the research: the rationale for the fact that the introduction of Islam in Central Asia, as was

О. Нұсқабаев. Түрkteкті халықтардың мұсылмандануы: тарихы және...

said earlier, did not begin in 960 but earlier in 714. It has been proved that not only religious leaders, but also religious representatives among the people, sheikhs, ishans, kary and mullahs, have made a great contribution to the spread of Islam among the Turkic peoples of Central Asia. Accurate evidence was obtained that the teachings of Yassawi and some Sunni movements influenced the choice of Islam and Hanafi mazhab by the Turkic peoples. Also, the study proved the Turkic description of the path of Yassawi in Islam, and previously unknown sources about his struggle with the Iranian flow of Ash-Shia and Nakshbandiya Tarihat.

Keywords: Sheikhs, Tarihat, Islam, Al-Shafiga, Al-Malikiyah, Al-Hanibil, Hanafi Madhab, Sufi Brotherhood

Кіріспе

Ресми мәліметтерде ислам діні қазіргі Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне 942-1210 жылдары аралығында өмір сүрген Қарахан мемлекеті тұсында аяқ басты. Нақтылап айтқанда, Қарахан мемлекетінің негізін қалаушы Сатұқ Боғра ханның (915-955 ж.ж.) ұлы Мұса өз қолына билікті толық шоғарландырған 960 жылы мемлекет халқын ислам дініне қаратты делінеді. Дей тұрғанмен бұл мәліметтің растамалығына шүбә келтіретіндер де жетіп артылады. Олардың түсіндірмелері бойынша, Халифат Орта Азияны жаулауды Әбдімәлік ибн Маруан (685-705) халифа тұсында-ақ жоспарға алып қойған. Жаулауды орындау Хорасан билеушісі Кутейб ибн Муслимге жүктелген. Оның әскері 705 жылы Орта Азияны жаулап алу жорықтарын бастады. Дей тұрғанмен Халифат әскерлері өзінің 4-ші шабуылдауында ғана Бұхараны басып ала алды. Олар қаланы басып алысымен-ақ онда мешіттер мен медреселер салдыртуды қолға алды. Мешіттерде иман айтқызу үшін және медреселерде ислам дінін оқыту үшін Хорасаннан имамдар мен діни мектеп оқытушылары (негізінен арабтар мен ирандықтар) алдыртылды. Имамдарға қала халқын ислам дініне мойын ұсындыртып, оларды жаппай мұсылмандандыру міндеті жүктелді. Ал, оқытушыларға жергілікті түрkteкті халықтардың діни оқуға тартылған балаларына ислам дінінің мазмұнын, негізгі қағидаттарын және құлшылық ету ережелерін толық меңгертіп, нағыз діндарлар етіп аяқтандыру міндеті тапсырылды.

Ондағы мақсат жергілікті түрkteкті халықтардың балаларын миссионерлік қызметке даярлау болды. Анықтаңқырап айтқанда, жергілікті түрkteкті халықтардың балаларын ислам дінінің бар нәрімен сусындатып алып, оларды далалықтарды жаппай мұсылмандандыру мақсатында пайдалану жоспарланды.

714 жылы, – деп мәлімдейді өз жазбаларында академик Б.Гафуров, – Кутейб ибн Муслим әскері Шаш қаласын алды. Одан әрі қарай жортып, Испиджабқа бет түзеді. Кутейбті бұл қаланың ірі сауда орталығы екендігі емес, оның стратегиялық маңыздылығы қызықтырады: Испиджабты алып, Кутейб ортаазиялық одақтастарына көмекке ұмтылған түрк әскерінің жолын қиып тастауға талпынды. Әскердің артын ала жаулап алынған өңірлерге ислам дінін уағыздау үшін миссионерлер жөнкілтілді. Оларға далалық түрктекті халықтар арасында ислам дінін уағыздап, оларды жаппай мұсылмандандыру міндеттелген болатын [1].

Дей тұрғанмен Кутейбтің өзінің де, әскерінің де ислам дініне бас білдірту үшін көрсеткен зорлық-зомбылықты қысымы да, миссионерлердің уағыздары да өз жемісін көрсете қоймады. Өйткені еркін өмірленген әрі қазіргі ұғым-түсінікпен айтқанда, демократиялық, яғни мемлекет басшысын жалпыхалықтық жиын-құрылтайда ашық дауыспен сайлап алатын түрктекті халықтар үшін ислам дінін қабылдауға үгіттеуші миссионерлердің уағыздаулары мүлдем түсініксіз болатын. Кез келген мемлекеттік деңгейдегі мәселе кеңесіп, ақылдасып шешілуге тиісті деп есептейтін олар үшін ислам дінінің аш-шиа бөлігі тұтынушылары ұстанатын билік иесінің абсолютті жеке дара билігіне мойын ұсынып, бас иіп қабылдау, мүлтіксіз орындау керектігі ақылға қонбайтын. Осыдан, сондай-ақ басқалай да себептер болған болар, халифаттың далалық түрктекті халықтарды алғаш рет қолға алып, жаппай мұсылмандандыруға бағдарланған әрекеттері ауыз толтырып айтарлықтай нәтижеге қол жеткізе қоймады.

Түрктекті халықтарды мұсылмандандырудағы сопылық ағымдардың орны мен рөлі. Кутейб ибн Муслимнің әскерлері мен олардың артынан ілескен миссионерлердің олқылықтарының орнын суфизм ағымының өкілдері толықтыруға кірісті. Бұл ағымның арабша атауы - ат-Тасаууф. Әлем халқына исламдағы мистикалық-аскеттік ағым ретінде танылады. «ат-Тасаууф» терминінің және онымен түбірлес- «мутасаууиф» ұғымының, сондай-ақ сопылардың шығуы туралы бірнеше жорамалды пікірлер бар. Суфизмді зерттеушілер оны «пәк болу, жолдан таймау», әйтпесе «ахл ас-суффа», яғни ислам дініне аса берілген, Құдайдан қорқатын, Пайғамбардың жолын берік ұстанатын діндарлар тобы, деп түсіндіреді. Ал, қазіргі дінтанушы ғалымдар болса «ат-Тасаууф» термині «суф» - «түк» сөзінің туындысы,

бастапқы мағынасында үстеріне түкті шеккен киіп алып, өзгелерді мұсылмандандыру мақсатымен елден ел кезіп жүрген дуана-дәруіштер осылай аталған, дейді. Міне, осындай, яғни өзгелерді мұсылмандандыру үшін дүниенің қызығынан безіп, азап пен жоқшылық арқалаған дуана-дәруіштердің біршамасы VII ғасырдың ортасына таман Мауереннахрдан асып, қазіргі Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне жетті. Келе-келе жер-жерде сопылық үйірмелер мен мекендер құрып, шәкірттер даярлауды қолға алды. Ал, олардың шәкірттері туған жерлеріне қайтып, жаңа сопылық үйірмелер мен мекендердің ашылуына септесті.

Жалпы айтқанда, далалық түрктен халықтардың балаларын сопылық бауырластық мекендердегі мектептерде оқуға ықыластандырған нәрсе – олардың тек материалдық жағдайларын оңалту үшін ғана емес, рухани тұрғыдан да кемелденіп, ішкі жан дүниелерін байытуға деген құлшыныстарынан да туындап жатты. Өйткені бауырластық мекендердегі мектептерде тек діни білім беріліп қоймай, аздап болса да математика, физика, астрономия, жаратылыс және әлеуметтік өмір негіздері дәрістенетін. Дей тұрғанмен сопылық бауырластық мектептерінің көпшілігінде сабақ араб тілінде емес, парсы тілінде жүргізілді. Өйткені, халифтердің нұсқауларымен көптеген діни-методологиялық еңбектер халифат Иранды өзіне қаратқан уақытта қажеттілігі мен маңыздылығы қатар ескеріліп, араб тілінен парсы тіліне аударылған болатын. Сондықтан жергілікті түрктен халықтар арасынан шығып, өздерінің сопылық бауырластықтары мен мектептерін орнықтырған имамдарға отандастарының парсылық салт-дәстүр мен мәдениетке мойын ұсынып кетпеуі амалдарын іздестіруге тура келді. Осымен қатар оларға отандастарын мұсылман қауымының бастапқы дін тұтастығын бұзып, екі бөлікке бөлінуіне әсер еткен шиитшілдердің ықпалына түсірмеу жолдарын да қарастыру керек болды. Осының бәрін ескере келіп, ислам дінінің сунниттік бағытын берік ұстанған түбі түркілік шейхтер мұсылман әлеміндегі белгілі 4 сунниттік мазһабтың (аш-Шафиға, әл-Маликийя, әл-Ханибила және Ханафи мазһабтары) ішінен түркілік дүниетаным мен дәстүрлі ұстанымдарын терістемейтін әрі Құран мен сүннетте көрсетілмеген қайшылықтарды ақылға салып шешуге болады дейтін Ханафи мазһабының жолын таңдап алды.

Ханафи мазһабының жолын негіздеуші Әбу Ханифа-әл Нұғман бин Сабит әл Имам әл-Ағзам (699-767) мұсылмандық дін мен

ілімнің білімпазы, факих, мұхаддис атақтарын иеленген ұлы тұлға болатын [2, 22-23-б.].

Оның дәлелдемелері бойынша, кез келген мәселе шешімін Құран мен сүннетте көрсетілмесе, ақылға салып шешімдеуге болады. Сонымен қатар Әбу-Ханифа ілімі бойынша, исламдық шарифатқа қайшы келмейтін кез келген халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі өмір сүруге құқылы. Жалпы Әбу Ханифа тек мұсылмандық шарифаттың мәні мен мазмұнын түсіндіріп берумен шектеліп қалмаған. Ол - сонымен қатар, бүгінгі таңда ислам дінінің сүннеттік бағытын ұстанушы барлық түрктенді халықтардың діни танымының өзегіне айналып отырған иман негіздері жүйеленген тұңғыш еңбек «әл-Фихх әл-Ақбарды» немесе «Асл ат-Таухидті» дүниеге келтірген тұлға. Бұл еңбекте мұсылмандықтың негізгі бағыттары мен шарттары баяндалған.

Ал, Әбу Ханифаның бұл еңбегіне талдау жасаған Имам әл-Матуриди, Әбу Мансұр Мұхаммед бин Мұхаммед әл-Ханафи ас-Самарканди (870-944) өзінің «Китаб-ат Таухид» атты шығармасында оны одан әрі тереңдетіп діни сенім негіздерін, Алланың хикметін-даналығын танытты. Осы екі ғұламаның рухани мұралары - Ханафи мазхабы, Матуриди ақидасы қазіргі Қазақстан өңіріндегі исламдық діни танымның негізін қалайды, делінеді. Өйткені кез келген халық Жаратушының бірлігі мен барлығын мойындаса, ол халық әуелі баста өзін жаратқан Жаратушы қалыптастырып берген салт-дәстүрімен жүруге, ұстануға, басшылыққа алуға, шешім шығаруға, үкімдеуге құқылы. Басқаша айтқанда, түркілік жұрт үшін иман негіздері исламда, ал қоғамдық қатынастарды реттеу жолы түгелімен көнеден келе жатқан дәстүрлік жолында. Бұлайша түсіндіру әрі нәрлі, әрі мазмұнды ғибрат болды. Далалық түрктенді халықтардың ұрпақтары келе-келе мұсылмандықты құр тұтынушы емес, ислам ғылымы мен мәдениетін жасаушы күшке айналды. Алып Азияның далалық өңірлерінде өмірленген түрктенді халықтар қатарынан шыққан ғұламалар мұсылмандық өркениетті құрушылардың алдыңғы легінде көрінді. Олардың ислам өркениетіне қосқан өлшеусіз еңбектерін түркістандық дін зерттеушісі Досай Кенжетай былай дәріптейді: Ислам ілімі мен білімінен сусындап, мұсылмандық өркениеттің қалыптасуында өшпестей із қалдырған түрктенді ғұламалар шаш етектен. Мысалы, Махмұт Ғазнауи кезеңінде ашылған алғашқы Ислам академиясынан Бируни, Утби, Фирдоуси сияқты түрік ғұламалары шыққан. Бирунидің өзі сол кездегі ислам ғылымдарының қай деңгейде екендігін көрсетуге жарайтын өлшем десе болады. Мысалы ол тарих, діндер тарихы,

астрономия, математика, тригонометрия, геология, география, физика, ботаника, медицина сияқты салаларда кітап жазып қалдырған ғұлама. Утби «Тарихи Йамани», Гардизи «Зайн ал ахбар», Хусайт Байхаки де «Тарихи Байхаки» деген тарихи мұра қалдырып кеткен болатын. Фирдоуси де «Шахнама» атты әдебиеттің асыл сынығын қалдырған ойшыл данамыз. Олардың артын ала Махмұт Хорезми, Насируддин Туси, Әбу Мансұр Хазини, Махмұт Ылақи сияқты түркі мұсылман ойшылдары шықты. Ислам діні ғылымдарынан атақты Әбу ал Маали Жувайни (1085), Ханафи факихы Паздауи (1089), атақты «ал Мабсуд» авторы Сарахси (1090), мазхаб тарихын жазып қалдырған Шахристани (1153), Қады Байдауи (1286), атақты мутакаллим, факих, философ қаламшы Кутбуддин Ширази (1311), тафсирші Замахшари (1144), қалам философ Фахриддин Рази (1209). Ал, бұлардан кейін шыққан Молла Жами, Әлішер Навои, Ұлықбек (1394-1449), Хусайн Байқара (1438) сияқты ғұламаларымыздың мұраларынан ислам діні мен ғылымы араындағы байланыстың бірлігін көруге болады. Адамзаттың ең асыл қазынасы - оның тілі. Адам сол тілі арқылы өзінің дүниесін, ішкі әлемін, сезімі мен танымын, өнері мен мәдениетін, діні мен ділін түсінеді, таниды, танытады. Сондықтан тіл туралы тек қана түркі әлемінде ғана емес, әлемге тіл білімі теориясының негізін салып беріп кеткен Махмұт Қашқари атамыз болатын. Қашқари 1073-77 жылдар арасында Бағдатта сол кездегі мемлекет басшысы Муқтади Биллаһқа (1074-1094 жж. билік құрған) «Диуани луғат ит Турк» деген еңбек жазып сыйға тартты. Негізінен бұл кітап арабтарға түрік тілін үйрету үшін жазылған. Аты қарапайым түрік тілінің сөздігі ретінде танылса да ішінде, кейінгі ұрпаққа берері мол мұра қалды. Онда Қарахандардың тарихы, елі мен жері, ру тайпалары, тегі мен тілі, мәдениеті, әлеуметтік өмір салты, тұрмыс салты, аңыз апсаналары қамтылған. Тіліміздің бүгінгі грамматикалық құрылымы, лексикалық түп негіздері, сөз сыныптапалары, сөздің шығу тегі туралы теорияларды да осы еңбектен табамыз. Сол сияқты алғашқы Құран аудармаларына негіз болатын терминдердің баламасы да осы еңбекте сақталған. Жүсіп Хас Хажип (1070) тарапынан жазылған мемлекет философиясы туралы еңбек «Құтадғу Билиг» деп аталады. Табғаш Бұғра Ханға сый ретінде жазылған парасатты ел болу жайлы кітап. Бұл кітап Фарабидің «Парасатты ел тұрғындарының көзқарастарының төркіні» деп аталатын еңбегінің түсіндірмесі іспетті. Мемлекет саясаты, даналық пен құқық, әділет пен ар мәселелері Құран негізінде түсіндірілген саясатнама, моральдық философиялық мұра. Әдиб Ахмет

Йүгнеки де «Атибат ал-Хақайк» яғни «Ақиқат сыйы» деген еңбегін бізге мұра қылып жазып кетіпті. Бұл еңбекте адамның ары, сабыр, иман, ихсан, махаббат, тілге беріктік негіздері түсіндірілген. «Басқа бәле тілден» деген мақалымен есімі дала халқы есінде мәңгілікке сақталып қалған. Ахмет Ясауи «Диуани Хикмет» атты еңбегін қалдырған. Еңбекте Алланы танудың рухани әдістемесін, тәжірибесін, хәл және мақамдар арқылы ашып көрсеткен. Алланы тану өзінді танудан басталады. «Кім өзін таныса Алланы таниды» деген пайғамбарымыздың нақылын хәл ілімі арқылы ашып танытып кеткен. Ясауидің осы салып кеткен хикмет жазу дәстүрі кейінгі барша түркі мұсылман шайырлары мен даналарына үлгі болды. Әбул Футух Абдулғафур ал Хусайн (1096) «Тарихи Қашқар» атты тарихи мәдени ескерткіш жазып қалдырды. Сонымен қатар «Сатұқ Бұғра Қарахан» аңыздары да осы дәуірде жазылды. Бұл түріктердің алғаш ислам өркениетіне еніп қалдырған мұралары. Негізінен исламдағы құқық мектептері мен теориялары осы Қарахан мемлекеті дәуірінде қалыптасты. Мысал ретінде Бұрханиддин Маргинани, Шамсу Аимма Сарахси, Әбу Заид Даббуси, Фахрул Ислам Паздауи, Садрушшахид Кашани, Омар Насафи, Сиражуддин Уши, Хусамиддин Сығнақи және т.б. еңбектерін атаған орынды. Әлі де болса мұралары игерілмей жатқан бес жүзден астам түрктелі ғұламалардың исламдық ханафи фикх теориясы туралы түсіндірмелері мен негіздемелері бар екендігін осы арада реті келіп тұрғандықтан атай өтудің де ешқандай артықтығы жоқ [3, 50-52-б.].

Әрине, жоғарыдағы талдауларға қарап, ислам дінінің қазіргі Қазақстан аумағына енуі мен қызметтенуі тек оңды көріністеніпті дегендей ой тумаса керек. Өйткені, түрктелі халықтардың мұсылмандануы, ең алдымен, оларды сонау есте жоқ ескі замандардан қолданып келе жатқан жазуынан айырды. Ал, бұл өз кезегінде оларды ата-бабалары ұстанған дүниетанымы мен мәдениетінен алыстата түсті. Барлық отарлаушылар сияқты арабтар да жергілікті халықты арабтандыруды жоспарлы түрде жүргізді. Мысалы, - дейді З.Жандарбек, - 728 жылы Бұхара билеушісі Ашрас қала халқының алдында мынадай талапты жария еткен.

Егер кімде кім ислам дінін қабылдап, бір Аллаға құлшылық етсе, тиесілі парыздарды, атап айтқанда, мешітке барса, уақтылы бес рет намазын оқыса, сүндетке отырғызылса, ораза ұстаса, биязы құлық танытып, билікке қарсы шықпаса және Құраннан белгілі бір сүрені

жатқа айтса, арабтармен теңестіріліп, салықтан толық құтылады [4, 17-б.].

Осылайша алдап-сулап арабтандыру үрдісі отарланған аймақтардың барлық өңірлерінде орын алды. Дей тұрғанмен ислам дінінің мән-мағынасын, арабтық ілім-білімді және мәдениет жетістіктерін жергілікті халық тілінде сөйлетеуге, жазып насихаттауға ден қойған ғұламалар да аз болмады. Солардың бірі - Ахмед Ясауи болатын.

Ясауи жолы ислами діни сенімнің таза түркілік нұсқамасы

Ахмед Ясауи, Ахмед бин Ибраһим бин Әли (шамамен 1093-1167) түркілік суфизмнің негізін салушы. Түркістан (Яссы) шаһарынан шамалап айтқанда 180 шақырымдай қашықтықтағы Исфиджаб (қазіргі Сайрам) қаласында дүниеге келген. Түп тегі түркі. Оған дәлел А.Ясауиді халық Әзіреті Сұлтан деп ұлықтаған. Ал, сопылықта Сұлтан атағы тек түркі тектілерден шыққан, әулиелер үшін қолданылатын ұғым-түсінік болған. А.Ясауидің ілімі ислами діни танымның таза түркілік нұсқасы ретінде бағаланады. А.Ясауидің діни ілімінің теориялық негіздері мен құлшылық ету ережелері оның «Диуани Хикмет» (Парасатты ғибраттар жинағы) атты еңбегінде көрініс тапқан. Бұл шығарма XII ғасырдағы түркілік жазба әдебиетінің ең құнды асыл мұрасы, болып саналады.

Ахмед Ясауидің әкесі Ибраһим өз заманының өте білікті әрі діни білімді тұлғасы болған. Сондықтан ол баласын өзі оқытып, білім негіздерінен сусындатқан. Ахмед Ясауидің шешесінің аты Қарашаш. Әкесі баласы жеті жасқа толғанда Арыстан баба тәрбиелеуге береді. Арыстан баб жас жеткіншекке жан-жақты тәлім-тәрбие береді. Арыстан бабтан тәлім-тәрбие алған жылдар А.Ясауидің бойында өшпестей шуақты із қалдырған. Оны А.Ясауидің белгілі бір хикметінің мазмұндық сюжетінен де байқауға болады. Алла Тағала Жәбірейілге жәннат бағынан құрма теріп кел деп жұмсайды. Ол құрманың бір табағын теріп келе жатқанда, бір құрмасы жерге түсіп кетеді де Мұхаммед пайғамбардың алдына түседі. Сонда Алла: «Мына құрманы алла аманаты ретінде төрт жүз жылдан кейін өмірге келетін Ахмет атты үмметіңе асхабтарың арқылы тапсыр» - дейді. Бұл бұйрықты қабылдаған Мұхаммед пайғамбар барлық асхабтарын жинап алып: «Алла аманатын кім тапсырды?» деген сауал қояды. Ешкім батпаған соң Арыстан баб: «Мен табыстар едім, бірақ ғұмырым жетпейді ғой» - деп, жауап қатады. Бұған Мұхаммед пайғамбар: «Алла аманатын

тапсырғанша, жасай бересің» - деп, құрманы Арыстан Бабқа табыстайды. Алғашқы ұстазынан бата алған Ясауи Арыстан Баб қайтыс болғаннан кейін білімін жетілдіру мақсатымен 1110 жылы Бұхара шаһарындағы Әбу Жақып Жүсіп әл-Хамадани (1048-1140) мектебіне оқуға түседі, делінеді. Алайда, - дейді түркістандық исламтанушы З. Жандарбек, - А.Ясауидің «Диуани хикметінде» Ж. Хамадани туралы ешқандай дерек кездеспейді. Олай болса А. Ясауидің өмірбаянына қатысты деректердің барлығын шындық деп қабылдай беруге болмайды. Екшелеп, електен өткізіп, тек ақиқаттылығына көз жеткізгеннен соң ғана мәліметтеу қажет. Өйткені XV ғасырдан бастап Мауараннахрда саяси биліктік іске белсене араласа бастаған нақшбандийа шейхтері өз ықпалдарын, түрктелі халықтар арасында көтеру үшін беделі артып тұрған Ясауийа тарихаты ілімімен өз түсіндермелерін туыстырып насихаттауда барынша жандандырған. Сөйтіп, Ясауийа тарихатына ешқандай да қатысы жоқ жалған түсіндірмелік тарихты дүниеге келтірген. Бұл пікіріміздің растамалығы Орта Азиядағы сопылық тарихаттар тарихын зерттеп жүрген В.Маделунг, Д.Дэвис, Ә.Муминов, Э.Каримов сияқты ғалымдардың дәлелдемелерімен де нақтылана түседі. Хорасандық сопылық ағымдардың Ясауийа тарихатының қалыптасуына да, уағыздаған діни жолына да ешқандай ықпалы болмады. Ясауийа тарихатының ілімі – бірнеше ғасырлық тарихқа ие Түркістан мубайидиттерінің ілімі мен әдет-ғұрпының табиғи жалғасы болды. Ал бұл ілімнің Түркістан жеріндегі нұсқасы «исхакийя» деп аталады. Бұл ілімді Түркістанға алып келген Исхақ бап – Исхақ ат-Түрік. Шежіре бойынша А.Ясауидің өзі осы Исхақ ат-Түріктің он бірінші ұрпағы. А.Ясауидің өзі де өзінің Исхақ ат-Түріктен тарайтындығын жасырған емес. Оның шәкірттері де бұл мәселеден толық хабардар болған. Сүлеймен Бақырғанидегі:

Исхақ бабтың жұрыны,
Ибрахим шайх құлыны,
Машайхтар ұлығы
Шайхым Ахмет Ясауи—

деген жолдар жоғарыда айтылғандарға куәлік ете алады [4, 27-б.; 31-33-б.].

А.Ясауи 36 жасында Ясы қыстағына (қазіргі Түркістан қаласы) тұрақтап, өз бауырластығын орнықтырады. Келе-келе Ясауи ілімі жаңа түркілік машайхтарының суфизмдегі бір тармағы ретінде сар-и силсила-йи машаих-и түрк дәстүрі бастаушысына айналады. Бұл

Ясауиға тарихатының түркілік ежелгі діни нанымдарды сопылық ағыммен ұштастыра алуынан туындады. Ясауиға тарихатының дәстүрлі түркілік салт-жораларды ислам ілімімен сабақтастыра үлгілеуі жергілікті түркілік халықтарды өзіне ұйытты. Жергілікті этникалық ерекшеліктер – киім кию, зікірді бақсылық көріністе сарындау, далалық әуен (семағ), би (рақыс), құрбандық шалу, т.с.с. исламдық ғибадат ету амалдарын көріктендіре түсті. Сүннеттерді айшықтандырды.

Ясауи мазһабы өзі «қал» және «хал» деп атаған екі ілімнің тұтастығын белгіледі. «Қал» ілімі тек сана-сезіммен танылатын Ясауи мазһабының теориялық білім жүйесін қамтыды. Бұл ілім бойынша адам жаратушы хақ тағаланы тани отырып, оның тұтастық ұғымындағы (хақтың) бір бөлшегі болып қарастырылады. Осы тұтастыққа жету, сіңу (фәнә), бірігу (таухид) мақсатында адамның өмір мәні белгіленді. Адам хақтың бір бөлшегі ретінде рухани және өтпелі кезеңге тән нәпсілік қасиеттердің басын біріктіргендіктен, сынақтан өтіп, абсолютті кемелдікке жетуі қажет. Сонда адам жан, тән азабын кешу арқылы нәпсілік қасиетін басып, рухани пәктігін сақтап қалуында ғана хақпен бірігіп (таухид) дидар көре алады. Ал Ясауи мазһабының «хал» ілімі хақ жолындағы белгі, нышандарды танытатын амал-әрекеттер жиынтығын қамтиды. Бұл ілімде хақ жолындағы қырық мақамның теңгерілу шарттары қарастырылады. Ясауилік оқу бойынша, дәруіштік 40 мақамның оны шарифатта, оны тариқатта, оны мағрифатта, оны хақиқатта деп белгіленіп, әр этаптың мағынасын құдайға деген махаббат арқылы сезінуге көңіл бөлінді. Хақ жолындағы адам белгіленген тәртіппен шарифат-жабарут, тариқат-малакут, мағрифат-лахут, хақиқат-насут шеңберін айналып өткенде, хақпен рухани қатынас туады. Хақпен бірігуде адам өзінің адамдық қасиетін белгілейді, бұл лахут-насут ара қатынасын теңестіруден көрінеді, сөйтіп бұл оқудағы табиғи айналым идеясының бастама алуына ишара жасалады.

Ясауи ілімінде таухид және оған жету негізін белгілейтін психологиялық тәжірибе қағидасы суфизмнің көрнекті өкілі әл-Джунайд ілімінің ықпалында қалыптасқаны айқын. Бірақ Ясауи ілімі таухидке жетуде әл-мәләмәтийә қозғалысына тән пақырлықтың, тақуалықтың мәнін ашуға ерекше тоқтайды. Пақырлықтың өзінде 40 мақам белгілеп, он мақам, он нұр, он жол, он орын деп береді де шегін қылуымен (халуа-жалғыздықта болу) қайтарады. Кейін осы іліммен

байланысты дамып, қылуәттік (халуәтйә) тармақ жеке дара өзіндік ілімге бастама болады.

Жалпылама түйіндегенде, Ясауи ілімінің негізін бір Жаратушының барлығын иманға ұйығанда тек дәлелді түсіндірмелермен (сөзбен) қабылдау ғана емес, сонымен қатар «қалдың» экстаздық «хәлде» ешқандай ұмтылыс-тырысу әрекетінсіз, қалбе (жүрекке) түскен илхамдық (шабыттық) нұрдан тасып сәждеге бас ұрғанда Хақпен ұласу, Тәңірлік нұрға бөлену сәті де кірпіштейді. Осындай «хәлде» ішкі сезім дүниесінде бекіп алған бір Жаратушыға сенушілік адам баласының рухын көтереді. Иман адам баласын жамандықтардан, арам ойлардан алыстатады. Жамандықтан, басқаға жаманшылық ойлаудан, немесе жасаудан жирендіреді. Сондықтан адам әр түрлі жамандықтан қолын, тілін және көңілін аулақ ұстайды. Бір жаратушының әміріне қайшы және мінез-құлыққа сәйкеспейтін әр нәрседен сақтанып жүреді. Рухын, көңілін өмірде және ақиретке пайдалы біліммен сусындатады. Өзін өтіріктен, мақтаннан және білімсіздіктен аулақ ұстайды. Жаратушыны қадірлегендей, жаратылысты да, басқаларды да жақсы көреді. Ұлы Тәңірдің бүкіл адам баласын тең құқықты етіп жаратқандығын ұғынып, сезінеді. Сондықтан өзін басқалардан биік ұстап, дандайсымайды. Сондай-ақ өзін басқалардан кем санап, ешкімге бас имейді. Жаратқанға және жаратылғандарға деген міндетін толық өтейді. Сөйтіп, адам баласына, адамшылыққа жарасатын бүкіл тәлім-тағылымды мінездерге ие болып, әрі адам баласы үшін пайдалы болып, мүмін атанады. Осылайша дүниеге тап-таза көңілмен (рухпен) келген адам баласы өзіндегі қабілет пен танымды иман нұрымен нығайтып, бұл дүниелік адамгершілік қалпын дұрыс сақтағандықтан көңілі масарайып Алла нұрымен қауышады.

Өйткені ислам - әлемдік діндердің бірі ғана емес, бірегейі. Сондықтан ол адам санасында теориялық-логикалық қисында ұғынылуды ғана емес, жан дүниесінде сезімделіп, жүрегінде мәңгілікті тұрақтанып қалуды, ішкі берік сеніміне айналуды қалайды. Ясауидің хикметтерінде айтылғандай, адамның қалбі (көңілі) – Алланың тұрақты үйі болып табылады. Жер мен көкке симайтын болмыс - Алла-мүминнің қалбіне, жүрегіне сиып кетеді. Ең негізгі ғарыш хақтың тұрағы – адамның жүрегі. Сырт көріністе үлкен әлем-табиғат, кіші әлем – адам болып көрінгенімен, ақиқаттығында адам, оның жүрегі - ең үлкен әлем.

Демек Ясауи ілімінің негізі – адам, оның Хақты түсініп, ұғынуы, сезінуі, жүрегінде қонақтатуы. Ясауилік «Мират-ұл-Қулуб» («Көңілдің айнасы») «әл-инсан әл камил», яғни «кемелдегі әбден толысқан адам» ұғымын білдіреді. Себебі адамның көңілі Жаратушының нұрына малынғанда Ақиқатты (Хақты) танып, кемелденеді. Сондықтан нәпсіні тиып, жүректі таза ұстау үшін жаман әдеттерден сақтанып, өзін-өзі тәрбиелегенде немесе оған қарсы үнемі күресте (жихад) ғана адам өзін тәртіптей алады.

Ал, Ясауидің «Фақрнама» рисаласында, - деп түсіндіреді түркістандық оқымысты Д.Кенжетай өзінің Астана қаласында жарияланған «Зайырлы ел-қайырлы ел» атты еңбегінде [3] «фақр» термині нәпсіден құтылып, рухани кемелдікке (фака-фи-Аллахқа) ұласуды ұлықтайды. «Фақр-Болмыс бірлігінің ағашы». Ол ағаштың бұтағы – ақыл, тамыры – еркіндік, жемісі – жақсылық пен жомарттық, саясы – қанағат, бойы – шуақ, жапырағы тиген адам – парасатты. Миуасын жеген адам мәңгілік өмірмен қауышады. Кім оның саясында паналаса рухани елігіп, шабыттанады, Ақиқат (Хақ) нұрына малынады. Бұл – оған Тәңірдің берген сыйы.

Тек бұл «хәлді» адам тілімен (сөзімен) жеткізе алмайды. Тек сезінеді. Бұл сезіну сыртқы бес сезім мүшелері арқылы сезіну емес, «басират – көңіл көзі» арқылы, яғни «ішкі сезім» (интуиция) арқылы сезіну. Ясауилік «интуиция» философиялық түсіндірмедегі «құралсыз түйсіну, қабылдау» категориясынан басқаша, ешқандай себеп-салдарға негізделмейтін танымдық сезім. Ясауилік таным себеп-салдар емес, мақсат-мұрат іздейді. Ясауи ілімінде адамның өзін-өзі тануы «мағрифат-ун-нафс», ал Тәңір туралы танымы «мағрифат-ул-аллаһ», делінеді. Осы екі танымның бірлігі Ясауилік ұғым-түсінікте «Хикмет» термині арқылы түсіндіріледі. Хикмет – адамның ой-санасы мен іс-әрекетін тұтастықта танып, түсіндіретін ілім [3, 337-339-б.].

Дей тұрғанмен Ясауидің сопылықтың түркілік бағытын жасауы, түркілердің рухани бірлестікке ұмтылуы ислам әлемінің барлық жерінде қолдау тапқан жоқ. Әсіресе, Хорасандық сыңаржақ шиит ілімін ұстанған топтар Ясауиға тарихатына қатты шүйлікті. Себебі, хорасандық сыңаржақ шиитшіл топ өкілдеріне түрктен халықтардың ел басқарудағы коллективтік билік жүйесі, төменгі биліктен жоғары билікке дейін жалпыхалықтық жиын-құрылтайда сайлануы ұнамайтын. Өйткені олар үшін мемлекеттік басқарудың парсылық, яғни билік иесінің жек бастық абсолюттік билікті нұсқасы бірден-бір дұрыс бағыт саналатын. Сондықтан оларға Ясауиға тарихатының

түркілік ел басқрау жүйесін бірден-бір дұрыс билік жүйесі ретінде тануы, түркілік дәстүрлі мәдениет пен әдеп-ғұрыпты, түркілік өмір сүру қалпы мен салтты ислам діні талаптарымен сабақтастыруы, түркілік рухты ислам діні өзегіне айналдыруы ұнай қойған жоқ. Шамалары жеткенше даттап бақты. Бұл үрдіс өз маңыздылығын жоймай кейіндеу келе соғды-тәжік, парсы мәдениетіне іш бұратын нақшбандийа тарихаттары шейхтері тарапынан қолдау тапты.

Ясауийа және Нақшбандийа тарихаттары арасындағы теке-тірес

Нақшбандийа - XV ғасырдың аяғына таман тарих-н хуаджаған мистикалық ілімін қайта жаңғыртып Абд әл-Халық әл-Гидждууани құрған сопылық бауырластықтың аталымы. Бұл бауырластықтың Нақшбандийа аталу себебі теориялық негіздері мен ғибадат ету рәсімдерін 1318-1389 жылдар аралығында өмір сүрген ортаазиялық суфизмнің ірі өкілдерінің бірі Нақшбанд, Баха ад-дин Мұхаммед бин Бурхан ад-дин Мұхаммед әл-Бухари қалаған. Ағымның нақшбандийа атауы оның кәсібіне (нақшбанд-нақыштаушы) байланысты орныққан. Көзі тірісінде Нақшбанд байлыққа қызықпаған, қанағатшыл тақуа адам болған. Ол 40 күн ораза тұтуға, дәруіштердің қайыршылық күн кешіп, дінді көпшілік алдында музыкамен ән айтып, би билеп насихаттауына, сондай-ақ айғайлап зікір салу секілді мистикалық дәстүрге қарсы жолды ұстанған. Оның ұстанымы - рухани тазалық, сұғанақтыққа бой алдырмау, дәулеттілікке қызықпау, ең бастысы сопылық тұрмыс-тіршілікте өмірленуі болған. Ол, сонымен қатар, Пайғамбардың хадистерін, суннаны қатты ұстауды, шариғаттың барлық шарттарын орындауға үгіттеген. Нақшбанд дүние салғаннан кейін (барлық түрктесті халықтарға тән өлгеннен кейін ғана барып, құрмет тұтатын әдет) оны әулие санап құрмет тұта бастаған. Зиратының басына 1544 жылы Шибани Абд әл-Азиз хан салдырған кесене тәуап ететін орынға айналдырылған. Оның басына үш рет барып тәуап еткен адам Мекке мен Мединеге қажылыққа барғанмен бірдей болады деп есептелген.

Міне осылайша ислам діні мен ілімінің жаңа ағымының жасақталуына өз жолын ұсынған ғұлама есімі жаңадан құрылған сопылық бауырластықтың аталымына айналған.

Алғашқы құрылымында көзқарастары төтенше қатал суниттік бағытты ұстанған бұл ағым өзінің рухани силсиласын бір жағынан Әбу Бәкірге, екінші жағынан Әли Б. Әбу Тәліпке апарып тірейді.

Тарихаттың бұл шежірелік құрастырмасы аз-захаб силсила (алтын тізбек) деп аталымдалып, Пайғамбармен рухани жағынан да,

бауырластық жағынан да бірлікті танытты. Алтын Орда аумағында нақшбандийа бауырластығы көшпелі түрктен мемлекеттер басшылары арасында зор беделге ие болды. Себебі бауырластық шейхтері сонау есте жоқ ескі замандардан бері қарай түркілік ортада қалыптасқан коллективтік билік жүйесін терістеп, оның орнына жеке билеушінің абсолюттік билігі орнатылуы қажеттілігін шарифаттық құқық негізінде тәспірлеп берді [5, 369-б.; 4, 239-242-б.].

Бертін келе беделі шарықтай түскен нақшбандийа тарихаты Мауреннахрда түпкілікті орнықты. Қалалық тұрғындар, соның ішінде ең алдымен, саудагерлер бауырластық бастамалары қызу қолдап, жанашырлық танытты. Ал, бауырластықтың орталық билігі Убайдоллах Ахрар қожаның (1404-1490) қолына шоғырланғанда бауырластықтың саяси-идеологиялық ықпалы өзінің ең жоғарғы шарықтау шегіне жетті. Саудагерлік және жер иеленуші топтарға арқа сүйенген Убайдоллах Темір әулетінің өзара ала ауыздықтарына дем беріп бір-біріне айдап салуда алдына жан салмады. 40 жылға жуық уақыт бүкіл аймақтың билігін өз қолына ұстады десек те артықтық етпейді. Оның «Өзіңнің әлемдік рухани парызыңды атқару үшін саяси билікті пайдалана білу қажет» деген ұраны Нақшбандийаның бұдан кейінгі бүкіл діни-идеологиялық айдап салушылық үгіт-насихатының және саяси билікке ұмтылушылық белсенділігінің өзегіне айналды.

1500 жылы Мауреннахрда өз билігін орнықтырған көшпелі өзбектер Ахрар қожаның ұлан-ғайыр иелігін басып алып, оны күл талқан етті. Бауырластықтың көптеген мүшелері бытырай жан-жаққа босты. Осы босқындардың біршамасы қазіргі Қазақстанның оңтүстік аймағына келіп қоныстанды. Осы өңірлерде бүгінгі таңда өздерін «біз қожа әулетіненбіз» деп жүргендердің бір шамасы солардың ұрпақтары.

Ахрар қожаның саясатын 1515 жылы бауырластық басшысы болған («Ұлы билеуші» атанған) Ахмет Қасани қожа (Ферғана, 1543 немесе 1549 жылы өлген), одан кейін оның мирасқорлары, шайбани және аштархан әулеттері биліктері тұсында бұқаралық нақшбандийалық бауырластықтар шейхтері де ұстанды. Джуйбар шейхтері (XVI ғасырдың ортасы XVII ғасырдың аяғы) бұл үрдісті жаңғырта дамытты. Нәтижесінде Нақшбандийа бауырластығы өздеріне дейін Мауреннахрда, қырғыз Алатауында және қазіргі Қазақстанның оңтүстігінде үстемдікке ие болып келген ислам дінінің қаратаулық (иассауийа тарихаты) ағымын кескілескен шайқаста жеңіп, өңірде өздерінің діни-идеологиялық үстемдігін орнықтырды. Жалпылама айтқанда нақшбандийа тек Орталық Азияда ғана емес, өзі пайда болған

XV ғасырдан бүгінгі күнге дейін Иранда, Үндістанда, Түркияда, Мысырда, Сирияда, Палестинада, Курдистанда, Иерусалимде, Индонезияда, Малайзияда, Цейлонда, Мозамбикте, Шығыс Түркістанда, Татарстанда, Солтүстік Кавказда әртүрлі не сүннеттік, не шииттік бағыт ұстанған бауырластықтар түрінде өмір сүріп келеді [2, 132-135-б.].

Шиитшілерден алшақтау бағыт ұстанады десек те соғды-тәжік, парсы мәдениетіне іш тартатын кейбір түркістандық нақшбандийа тұтынушылары хорасандық сыңаржақ шиитшіл топтардың көзқарастарын дұрыс деп санайды. Осыған қарап ислам дінінің қазіргі Қазақстан өңіріне таралуын зерттеуші ғалымдар, нақшбандийа бауырластығының өмірге келтірілуінің өзі де түрктөкті халықтардың рухани тірегіне айналған Ясауи ілімін тарих сахнасынан алыстауға бағдарланған болатын, деп түсіндіреді [6]. Расында да небір қысым көрсетулердің нәтижесінде Ясауийа тарихатының әлсіретілуі нақшбандийа шейхтерінің беделін көтере түсті. Келе-келе олар билік тармақтары алдында беделденіп, мемлекеттік саясаттарда жол көрсетушілік идеологияға ие болды.

Дей тұрғанмен, олардың түркілік билік жүйесіне, парсылық билік жүйесіне тән абсолюттік билік қалпының ендірілуін шарифат жолымен тәпсірлеп беруін бұқара көпшілік қолдай қоймады. Өйткені нақшбандийа шейхтері қолдауымен Орталық Азия өңірлерінде орныққан бірнеше түркілік мемлекеттердің өмірленулері қысқа болды (мысалы, Қарақан мемлекеті, Алтын Ордадағы Жәнібек хан билігі, Әмір Темір мемлекеті, Шайбани мемлекеті, т.б.). Себебі, бұрыннан орныққан мемлекеттердің күйреуі алапат соғыс өртін тұтандырып, бұқара халықты ірі күйзелістерге ұрындыратындығы өзінен өзі белгілі жәйт.

Ең жамандығы, нақшбандийа шейхтерінің түркілік әдептен рулас жандардың өзара некелесуіне тиым салатын ғұрыпты шарттық құқық аясында тәпсірлеп, алдыртып тастаулары болды. Бұл арам пиғылды баптың өмірге келтіріліп, практикаға ендірілуі түрктөкті халықтардың генофондын әлсіретіп жіберді. Өмірге ауру-сырқаулы ұрпақтың аяқ басуын тездете түсті. Нәтижесінде бұрындары ірі денелі, кескін келбеттері жарқын болған түрктөкті халық азғындап, ұсақталып кетті. Антропометриялық көрсеткіштері, яғни дене ірілігі, бой ұзындығы, дене салмағы кеміп, майдалана түсті. Бұл сорақылық қалыптан кейбір түрктөкті халықтар тек ХХІ ғасырдың бірінші

ширегінде ғана, онда да заң жүзінде тиым салып қана барып құтыла алды.

Жалпы Ясауи ілімінің бұқтырылып, нақшбандийа ағымының түрктелі халықтардың санасына күштеп сіңірілуі жоғарыда жүйеленген теріс ықпалды әсерлермен қатар түрктелі халықтардың біртұтастығына сызат түсіріп, ыдырата бастады. Нәтижесінде, – дейді ислам дінінің Орталық Азия өңірлеріне таралу тарихынан ондаға тұшымды еңбектердің авторы З. Жандарбек, – түрктелі халықтар өздерінің ислам дінінің белгілі бір ағымның жолын ұстануларына қарап алғашында бұқаралық, самарқанттық, ферғаналық, хорезмдік, қазан қалалық, түркістандық, далалық, т.б. болып бір-бірінен бөлектенді.

Келе-келе белгілі бір этникалық топтарға ұйысып көшпелі өзбек, ноғай, қазақ, татар, қарақалпақ, т.б. делініп аталымдала бастады. Жаңа этникалық аталымдарды иеленген халықтар өз мемлекеттерін орнықтырып, этникалық топтарға жіктелу үрдісін одан әрі жандандыра түсті. Тіпті белгілі бір этникалық қауымдастықты құрылымдаған ру мүшелері өздері «піріміз» деп ұлықтаған шейх бауырластығынанбыз, деуді мәртебе санап, одан әрі жіктеле түсті. Мысалы, бүгінгі таңда өздерін не қожа, не сунақ, не басқалай атандырып жүргендердің тектері жағынан кешегі күні не қазақтарды, не өзбектерді, не татарларды, не ноғайларды, не қарақалпақтарды құрылымдаған түрктелі рулардан екендігі байқалады [4].

Бүгінде Ясауийа тарихатының нақты өмірленгендігін терістейтін жазылымдар да бой көрсетіп қалуда. Айталық, дінтанушы Тұрарбек Құсайыновтың «Жас Алаш» газетінің 2019 жылдың қаңтар-ақпан айларындағы сандарында (№ 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11) жарияланған «Шырмауық» атты мақалалар топтамасында Ясауийа тарихатының нақты өмірленгендігіне шек келтірілген. "Зерттеушілердің пікірі бойынша, Қожа Ахмет Ясауи (шамамен XI ғасырдың соңы мен XII ғасырдың ортасына дейін өмір сүрген) өз алдына тарихат (ақиқатқа жетудің мистикалық сопылық жолын) құрмаған. Ол – орталығы Бұқара қаласында болған нақшбанд тарихатының өкілі. Ол кейін тарихат жазирасының (діни идеологияның ықпалды аумағы) теріскейіне уағызшы етіп жіберіліп, Ясы (Түркістан) қаласында өмірден өтеді. Бұған жарты әлемді жаулап алған Әмір Темір өзінің кеңесші пірінің айтуымен Қожа Ахмет Ясауиге кесене салдырғаны дәлел болады.

Қазақстанда Ясауи тарихаты жөнінде 2000 жылдары айтыла бастады. Бұл оқиға ауған-пәкістандық қазақ Исматулла Әбдіғаппар

есімімен байланысты. Исматулла жамағаты зікірдің (Құдайды еске алудың жоралғысы) жария (басты бұлғақтатып, интенсивті қимылмен зікір ету) түрін әдепке кіргізе отырып, өздерін «жалпыхалықтық атеизм тұсында ұмыт болған Ясауи тарихатын жаңғыртып жатырмыз» деп жар салады. Ясауи тарихатының «қазақтың байырғы діні» болғанын дәлелдеу үшін А.Құнанбаев пен Ш.Құдайбердіұлы шығармаларын, қазақ фольклорының ыңғайға келетін кейбірін сопылық сарында тәпсірлей бастайды. Есесіне Ясауи өкілі болып табылатын нақшбанд тарихатын терістеп, оны «сасықтардың», «дүмшелердің» қатарына қосады. Бұл тәмсілдің астарында нақшбанд тарихаты Ясауи тарихатынан экстремистік сипатта бөлініп шығып, кейін Ясауи тарихатын халық санасынан күшпен ысырып, ұмыттырып жібергені жөніндегі пікір жататын.

Ясауи тарихатын бұрын болмағанын, оның бері де, тәуелсіз Қазақстанда пайда болғанын дәлелдейтін тағы бір оқиғалар желісі бар. Өздерінің қазақ қоғамына әсерін күшейту үшін Ясауишілер қазақ ауыз әдебиетінің көрнекті өкілдері мен кейбір қазақ хандарының да «Ясауи сопылық жолын ұстанғанын» айта бастады. Тіпті Қожа Ахмет Ясауи кесенесі орналасқан Түркістан қаласында қазақ хандары мен батырларының жерленуі де соған дәлел ретінде қарастырылды. Исламға дейінгі діни культтің жұрнақтары болып саналатын Шопан ата, Зеңгі баба сияқты әулиелер де өмірде болған нақты адамдар ретінде қайта қарастырылып, оларды Қожа Ахмет Ясауи шәкірттерінің қатарына қосты.

Қазақ қоғамын толық қамту жолында Ясауишілердің идеологиялық қиындыққа тап болғанын айта кетпесе болмас. Мысалы, Қазақстанның батысындағы халық Бекет атаға (Бекет Мырзағұлұлы) сыйынады, соны пір тұтады. Рас, ол – Хорезм сопылық мектебінің түлегі. Егер осы тұстан тарамдасақ, Бекет атаның сопылықтың кадария тарихатын ұстанғаны айқын. Қожа Ахмет есімін пайдаланып, қазақстанның түстігі мен шығысын діни идеологиялық шырғаға алған ясауишілердің алдында батысты да игеру мақсаты тұрды. Олар, алдымен жыршы-жырауларды өздеріне тартты. Зиялы қауымның бұл санаты әсіреидеалист, аңыз-әпсаналарға сенгіш. Сондықтын Исматулла құрған жаңа сопылық тарихатқа зиялы қауымның біршама бөлгілі елітіп кеткен болатын. Мұндай елігуден маңғыстаулық беделді зиялы топ өкілдері де сырт қалған жоқ. Аймақта біршама беделі бар олар Бекет атаның да «Ясауи сопылық жолында болғанын» дәлелдеп шығуға зор үлесін қосты. Осылайша 2000 жылдарда құрылған Ясауи

сопылық тарихаты Алтай мен Атырауға созылып жатқан тәуелсіз Қазақстанның «қилы заманда ұмыт болып, ұлттың қайта түлеу кезінде кезінде табысқан діні» іспетті идеологияның ұшқыны пайда болды [7].

Т.Құсайынов, жоғарыда аты аталған газеттің 2019 жылдың 12 ақпанында жарияланған кезекті мақаласында, бұдан да қатты көңілге қонымсыз мынадай пікірлер білдірген. «...Белгілі бір тұлғаны тым асыра дәріптеу негізінде идеология жасаудың түбі жақсылыққа апармайды. Алғашында «Құдайдан басқа құдай жоқ» принципіне негізделген ислам дініндегі кертартпа процесс Мұхаммед пайғамбардың қазасынан кейін-ақ басталған түрлі мүдде көздеген дінпаздар хадистер мен сүннеті ойлап тапты. Құранды өз мүддесінің ыңғайына салып тәпсірледі, сонысын қауымға өмір сүрудің этикеті ретінде ұсынды. Соның кесірінен дін атын жамылған саяси идеологиялар қанат жайды. Ал дін – Құдай мен Құран сол идеологиялардың кепілінде қалды. Сондықтан да дінді идеологиялардың шырмауынан босатып, азат ету керек.

Мұхаммедтің пайғамбарлық миссиясы оның қазасымен бірге аяқталған. Ал оның күйбің тіршілігін, әдеті мен мінезін дәріптеп, үлгі тұту исламның басты принципін бұзады, Құдайға серік қосқанмен тең. Адамзат үшін киелі бір ғана басқы субстанция болуы тиіс, ол – Құдай. Құдай мен адамның арасын жалғаушы нұсқаулық кітаптар бар. Дін әрбір адамның интимді мәселесі екені де маңызды. Топ болып қауымдық сипатта наным-сенім рәсімін жасау Құдайдың әрбір адамға жекелеп берген бостандығын тәрк етеді. Саяси мүддені көздеген идеологтар діннің мәні мен мазмұнын өздерінің ыңғайына үнемі бұрып отырады. Сондықтан әрбір адамның рухани индивидтік болмысын сақтау және оны қорғау үшін бірінші кезекте исламдағы қажылық, жиһад, намаз сияқты исламға қатысты ұғымдарға тарихтың әр кезеңінде саяси конъюнктура жағдайында жабысқан коллективтік сипатынан ажырату керек.

Шиизм мен суннизм арасындағы қайшылық тым тереңдеп кеткен. Әзірге оны ислам қауымдастығы дискурсында шешу мүмкін емес. Десек те Орталық Азияның постсоветтік республикаларында немесе жеке-дара Қазақстан аумағында діни идеологиялар кикілжіңінің қақтығысқа апаратын қаупін сейілтуге болады.

Бірінші кезекте сопылық тариқаттар культ жасап отырған ғимараттар мен тұлғаларды тұмшалап тастаған мифтерді ғылыми зерттеу жасау арқылы эзотерикалық түсініктен артылу керек. Мысалы, Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметін» дін философиясы ретінде емес,

поэзиялық шығарма деп қарастырған жөн. Ал, ақын тұлғасын мифтендірудің тіпті жөні жоқ. «Диуани Хикметті» де, Қожа Ахмет Ясауиге Әмір Темір салып берген алып кешенді кесенені де адамзат мәдениетінің ерте заманнан жеткен ескерткіші ретінде қарастырған жөн. Одан өзге феномен іздеуге ғылыми негіздеме жоқ. Кесенені сәулет өнерінің жетістігі ретінде қарастыра отырып, Әмір Темір патшалығының солтүстігіндегі дала халқына отырықшылық өмірді дәріптеуге тырысқанын немесе алып ғимаратты теріскейден үнемі шапқыншылық жасай беретін көшпенділерге сес көрсету үшін салғанын да ұмыт қалдыруға болмайды. Сондай-ақ ислами ағымдардың халифат билігіне таласу кезінде туындағанын да ескерген жөн [8].

Әрине белгілі бір дін, оның мәнін түсіндірудің әр түрлі жолдарының пайда болуы, дамуы және ел алдындағы беделі туралы әркімнің өз пікірі болуы заңды құбылыс. Себебі таза діни көзқарас кез келген жеке адамның Жаратушыға деген ішкі сүйіспеншілікке толы сезімді сенімін білдіреді. Өйткені Жаратушы мынау ғарыштық шексіз-шетсіз кеңістікті, табиғатты, жан-жануарларды өзінің жаратқандығын, ұлылығын, кереметтерін ұғынып сезінсін, білсін, таңдансын деп адам баласын саналы етіп жаратқан! Өзін танып, басқаларға танытуда қандай да бір жолды таңдауға ерік берген! Демек, Жаратушыны танып-біліп, оған сыйыну жақсы тілек тілеу жолы, олардың түсіндірмелері әр түрлі, қарама-қайшылықты, терістеуді терістеу болуы шартты. Сондықтан дінтанушы Т.Құсайыновтың ислам дінінің қазіргі заманғы ағымдары туралы өзіндік пікірлерінің қызықты мазмұндалғандығын бағалай білген дұрыс.

Дей тұрғанмен, отарлық қамытын кигенге дейін ғасырлар бойы далалық түрктенді халықтар Ясауи тарихаты негіздеп берген ілімді өзінің мұсылмандық сенімінің өзегіне айналдырғандығын терістей алмайсыз. Өйткені, - дейді түркістандық дінтанушы ғалым Зікірия Жандарбек өзінің «Ясауи жолы және қазақ қоғамы» атты [4] аты шулы зерттеуінде, Ясауи ілімінің мемлекеттік идеологиялық ұстаным ретінде тұрақтануы түрктенді халықтардың рухани біртұтастығын қалыптастырды. Одан кейінгі кезеңдердегі рухани тұрғыда кемелденуінің көкжиегін кеңейте түсті.

Тек мемлекеттік билікті өз қолында шоғырландыруға тырысқан Жәнібек ханның Ясауийалық ұстанымды ислам дінінің ирандық нұсқамасымен ауыстыруы елішілік сызат түсірді. Өйткені ислам дінінің ирандық нұсқамасы мемлекеттік істердің бұрынғыдай кеңесіп,

ақылдасып барып шешілуін терістеп, Жәнібек ханның абсолютті жеке бастық билікке ұмтылысын қолдап, шарияттық құқық аясында негіздеп берді. Осылайша Шыңғыс хан ұрпақтарының ислам дінінің ирандық нұсқамасын дұрыс деп қабылдап алып, Ясауийалық ұстанымды шеттетуі, мемлекеттік мәселелердің кеңесіп, ақылдасып барып шешілуін жойып, билікті жеке дара иеленуі түрктенің халықтардың этникалық жіктелуіне апарып соқтырды. Нәтижесінде біртұтас мемлекет халқы ыдырап, бірнеше майда хандықтарға бөлініп кетті. Мысалы, Ноғай, Астрахан, Казан, Хорезм, т.с.с. дегендей.

Ал, Алтын Ордамен қатар мемлекеттеніп, өзінің діни бірлігін жоғалтпай, керісінше соның айналасында топтасқан мемлекет халықтары рухани бірлігін, мәдениетін және салт-дәстүрін сақтағандықтан гүлденіп, өркендеп шарықтап кетті. Олардан артықтығы болмаса, түрктенің халықтардың біртұтас мемлекетінің ешқандайда кемістігі жоқ еді. Өкінішке қарай, түрктенің халықтардың билеушілерінің еліктегіштігі, өзгенің жылтырағына әуестігі түркі дүниесін орға жықты. Кеше ғана қол астында болып, отарлаушы елдің бар азабын тартқан халықтар өздерінің рухани тұтастығының арқасында күшейіп, өз мемлекеттерін құрды. Өзіне үстемдігін жүргізген түрктенің халықтарды толығымен тізе бүктіріп, табанының астына салды. Ислам дінінің Ханафи мазхабына жат ұстанымын көтермелеген Жәнібек хан және оның ізбасарлары мемлекеттің ішкі тұтастығын әлсіретіп, түп-түбінде құрдымға кетірді. Ислам дінінің ирандық нұсқамасы Алтын Орда мемлекетінің жұлына түскен жұлын құрты болып шықты. Түрктенің халықтардың рухани тұтастығын бұзып, әртүрлі діни ағым соңынан ілестіріп жіберді. Халқын әркімкі этникалық топтарға ыдыратты. Сөйтіп біртұтас ішкі бірлігі жарасқан мемлекетін күйретті [4, 239-242-б.].

Сондықтан өткен тарихтан сабақ алып, үзіліп қалған рухани сабақтастықты жалғастыру, еліміздің ішкі рухани бірлігін нығыздап отыруға айрықша назар аудару егеменді мемлекетіміз үшін басты қағидат, гүлденіп өркендеуінің ұстынды тұғырларының бірі болуы тиіс. Осыны терең түсініп, сезіне білген Елбасы Н.Назарбаев бастаған ел ағалары мемлекет пен дін арасындағы қатынасты реттеуге ерекше көңіл бөлуде. Елімізде дінаралық татулық пен ұлтаралық түсіністік берік орныққан. Еліміздегі мұсылмандық ұстанымдағы ұлттарды, соның ішінде, ең алдымен қазақ халқын ислам дінінің Ханафи Мазхабы ұстанымына толық бой алдыртуға, сөйтіп исламдық діни сенімді біріздендіруге барлық жағдайлар жасауда. Ясауий ілімінің

барша мұсылман баласын бірлікке шақыратындығы елдің ішкі тұтастығына негіз қалайтындығы ескеріліп, ол барынша насихатталуда. Ясауи ілімінің, - дейді исламтанушы түркістандық ғалым Д.Кенжетай, - ұстындық негізі Құран, діни тәжірибесі мен психотехникалық жүйесі – ар, танымдық негізі – болмыстың бірлігі, мағрифат пен ақиқат. Ал, Ясауи ілімінің ең басты 4 ұстанымы мен шарты: заман, мекен, ихуа, рабти сұлтан – қазақ мемлекеттігінің негізгі құрылымдық тірегі болды. Ясауи ілімі құқықтық жағынан Имам ағзам Әбу Ханифаның, діни танымдық (доктриналық) жағынан имам Матуридың мектебіне негізделген түркі халықтары арасында кең тараған дәстүрлі мұсылмандық түсінігіміздің кені. Ясауи жалпы түрктенді халықтар руханият кеңістігінде өзіндік ілім қалыптастырып, ойлау қалыптарымыз бен дүниетанымдық жүйемізге исламдық құндылықтар негізіндегі ар түзейтін ғылымның моральдық-этикалық арнасы мен үлгісін көрсетіп кеткен тұлға [3, 289-б.].

Қазақстан, ел Конституциясында тұғырландырылғандай, өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік қағидаттарды басшылыққа ала отырып орныққан мемлекет. Мемлекет қызметінің түбегейлі қағидаттары: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістер мен шешу. Қазақстанда адамдардың тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге жол берілмейді [9, б].

Міне бұл елге де, оның тұрғындарына да нағыз зайырлы көзқарас, ұстаным. Ал, мұсылмандық табиғатынан зайырлықты, елге, адамдарға сүйіспеншілікті уағыздайтын, барша халыққа бейбіт өмір тілейтін руханият. Сондықтан Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «дініміз – ислам, кітабымыз – Құран, тегіміз - түрк» деп діни сенімімізді айқын тұжырымдап берді. Сондай-ақ Елбасы – Ұлт көшбасшысы ислам дінінің ішінде «имам ағзам Әбу Ханифаның мазхабын» тұтынатынымызды да шегелеп берді. Ясауи ілімінің дәстүрлі түркілік дүниетаным өзегі екендігін нұсқалап көрсетті. Ясауиалық ұстанымдардың әлеуметтік бірлігіміздің ынтымақтастығымыз бен берекелігіміздің руханияттық өзегі екендігін де естен шығармауды тапсырды. Ұлттық тек пен ата дәстүрді, мәдениет пен болмыстық кодты кастерлеу, зайырлық пен отан сүйгіштік патриоттық сезімді үнемі ұшқырлап отыру – елді мәңгілікті орнықтырудың, гүлдендіріп, өркендетудің, күнделікті түлетуді кепілі екендігін ескертті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. –316 с.
2. Ислам. Энциклопедия. –Алматы: Қазақ энциклопедия Бас редакциясы, 1995. –287 б.
3. Кенжетай Д. Зайырлы ел – қайырлы ел. – Астана, 2017. – 392 б.
4. Жандарбек З. Ясауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми-зерттеу. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. –256 б.
5. Бартольд В.В. Сочинения.Т.VI. М., 1965.
6. Оңтүстік Қазақстан. – 29 қазан 2016 ж.
7. Жас Алаш республикалық газет. – 22 қаңтар 2019 ж.
8. Жас Алаш республикалық газет. – 12 ақпан 2019 ж.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. –32 б.
10. Жүсіпұлы Сайдақ қожа. Жүзге кірмейтін қазақ рулары// Қазақ шежіресі (ғылыми дәйектер мен шежірелік мәліметтер негізінде жасалған). –Алматы: Атамұра,1994. – 95-107 беттер.
11. Зайнуддинов Д.Р. Арабоязычные источники по истории Золотой Орды: анализ переводов В.Г. Тизенгаузена// Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. Вып.3. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ., 2010. – 252 с.
12. История Казахстана в арабских источниках. Т.1-2. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем. Переработанное и дополненное издание. Алматы. 2005. 721 с.
13. Ходжсон М. История ислама: исламская цивилизация от рождения до наших дней. Перевод с английского А.Н.Гордиенко, И.В.Матвеева, Н.В.Шевченко, М.: ЕКСМО, 2013. 1088с.

REFERENCES

1. Gafurov B.G. Tajiki. Drevneishaya, drevnaya i srednevekovaya istoriya. –M., 1972. – 316 s.
2. Islam. Entsiklopediya. –Almaty: Qazaq entsiklopediya Bas redaktsiiasy, 1995. –287 b.
3. Kenjetay D. Zayirly el – qayirly el. – Astana, 2017. – 392 b.
4. Jandarbek Z. Iasaui joly jane qazaq qogamy. Gylymi-zertteu. – Almaty: El-shejire, 2006. –256 b.
5. Bartold V.V. Sochineniya.T.VI. M., 1965.
6. Oñtústik Qazaqstan. – 29 qazan 2016 j.
7. Jas Alash respýblikalyq gazet. – 22 qañtar 2019 j.
8. Jas Alash respýblikalyq gazet. – 12 aqpan 2019 j.
9. Qazaqstan Respýblikasynyñ Konstitytsiiasy. –32 b.
10. Jusipuly Saıdaq qoja. Júzge kirmetin qazaq rylary// Qazaq shejiresi (gylymi dáiekter men shejirelik málimetter negizinde jasalğan). –Almaty: Atamura,1994. – 95-107-b.
11. Zainýddinov D.R. Araboiazychnye istochniki po istorii Zolotoi Ordy: analiz perevodov V.G. Tizengaýzena// Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statei. Vyp.3. Kazan: Izd-vo «Fen» AN RT., 2010. – 252 s.
12. Istoriya Kazahstana v arabskih istochnikah. T.1-2. Sbornik materialov, otnosiahsia k

istorii Zolotoi Ordy. Izvlecheniia iz arabskikh sochineniĭ, sobrannyye V.G.Tizengayzenom. Pererabotannoe i dopolnennoe izdanie. Almaty. 2005. 721 s.

13. Hodjson M. Istoriiia ıslama: ıslamskaia tsıvılızatsıia ot rojdeniia do nashih dnei. Perevod s anglıuskogo A.N.Gordienko, I.V.Matveeva, N.V.Shevchenko, M.: EKSMO, 2013. 1088s.

Özet

Makalede Orta Asya Türk halklarının Müslüman olmaları ile ilgili tarihî kaynaklar incelenerek buna etki eden mezhepler ile temsilcilerinin yanı sıra İslamiyet'e ışık tutan sufi geleneğinin önemi ve rolü değerlendirilmektedir. İslamiyet'in Orta Asya'ya yayılmasını ve faaliyetlerini ortaya koyan yayınlar içerisinde Orta Çağ'daki Arapça ve Farsça eserlerden daha önce çevrilen ancak akademik camiada pek kullanılmayan önemli kaynakların ele alınmasına ve bunların detaylı bir şekilde incelenmesine büyük önem verilmiştir. İslamiyet'in Orta Asya'ya yayılması 960'lı yıllara değil daha erken dönemlere dayanmaktadır. İslamiyetin 714 yılında yayılmaya başladığı ifade edilmektedir. Orta Asya halklarının İslamiyet'i benimsemelerinde Arap ve Fars din görevlilerinin yanı sıra yerel halk arasından çıkan şeyh, imam, hafız ve mollaların da büyük katkısının olduğu belirtilmiştir. Türk halklarının Hanefi mezhebini benimsemesinde Yesevilik tarikatı ile birlikte birçok ehli-sünnet mezhebinin de büyük katkı sağladığı ortaya konulmuştur. Ayrıca daha önce yapılan araştırmalarda ele alınmamış olan Yesevilik tarikatının İran'ın Şia mezhebi ile Nakşibendi tarikatlarına karşı verdiği mücadele de ele alınmış ve söz konusu araştırmada Yesevilik'in tam anlamıyla Türk geleneğini esas alan bir tarikat olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet, Şafii mezhebi, Malikiler, Hanbeli mezhebi, Hanefi mezhebi, sufi geleneği, şeyhler, tarikatlar.

(Nuskabayev O. Türk Halklarının Müslüman Olmaları: Tarihsel Süreç ve Kaynaklar)

Аннотация

Цель данного исследования обзор истории мусульманских тюркских народов Центральной Азии, анализ и оценка роли и места конкретного религиозного мусульманского духовного лидера, влиятельных представителей, а также суфийского братства. Особое значение придается средневековым арабским и персидским источникам, о которых никогда не сообщалось. Результаты и новизна исследования: обоснование того, что внедрение ислама в Центральной Азии, как было сказано ранее, началось не в 960 году, а раньше, в 714 году. Доказано, что не только религиозные лидеры, но и религиозные представители народа, шейхи, ишаны, кари и муллы внесли большой вклад в распространение ислама среди тюркских народов Центральной Азии. Учения Яссави и некоторых суннитских движений повлияли на выбор ислама и ханафитского мазхаба тюркскими народами. Исследование также показывает, что исламская религия Яссауи имеет чисто тюркский характер и характеризуется своими непредсказуемыми аспектами в научных открытиях ее борьбы против иранского направления аш-шиа и тариката накшбанди.

Ключевые слова: шейх, тарикат, религия ислам, аль-Шафи, аль-Маликия, аль-Ханибила, мезхед Ханафи, братство суфизма

(Нускабаев О. Мусульманизация тюркских народов: исторические и исходные ссылки)

H.N. Begiç

Doç. Dr. İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir, Türkiye (e-mail: begicnurgul@gmail.com)

Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Kûlah”

Özet

Toplumları birbirinden ayıran özelliklerin başında gelenekleri gelmektedir. Kùltürler içinde var olan ve geçmişten devralınarak yaşanan döneme uyarlanan ve sonraki kuşaklara aktararak sürdürülen köklü alışkanlıklar olarak tanımlayabileceğimiz gelenekler toplumların hafızalarıdır. Konar göçer Türk toplulukları hayvancılık yaparak yaşamlarını sürdürmüşler, yetiştirdikleri hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve yününden yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Koyun ve kuzuların yünlerini sıcak su ve sabun yardımıyla sıkıştırarak meydana getirdikleri atkısız ve çözümsüz ilk tekstil ürünü olan keçeyi kullanmışlardır. Konakladıkları çadırı, giyim kuşamları, bebeklerin beşik ve kundakları, çuvalları, yer yaygıları ve eyer örtüleri gibi birçok ihtiyaçlarını keçeden üretmişlerdir. Tarihsel süreç incelendiğinde keçeden üretilen başlıklar, başlangıçta insanları hava şartlarından korumak amacıyla üretilip kullanılmıştır. Daha sonra toplum içerisinde renk, şekil ve kullanılan malzemelere göre başlıklar, sınıfsal farklılıkların göstergesi olmuştur. Çeşitli örgütlerin kurulması sonucu toplumsal yaşamın gelişmesiyle dinî, askerî, ilmî birçok örgütte başlıklar, statü göstergesi olmuştur. Bu çalışmada, Anadolu Selçuklu döneminde Konya'da Hz. Mevlâna'nın kurmuş olduğu Mevlevilik tarikatının sembolü olarak kullanılan “sikke, arakiye, kûlah” gibi keçe başlıkların geçmişteki ve günümüzdeki durumu hakkında değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevilik, Sembol, Keçe, Başlık, Sikke, Arakiye, Kûlah

H.N. Begiç

Doç. Dr. İzmir Democracy University Faculty of Fine Arts
İzmir, Turkey (e-mail: begicnurgul@gmail.com)

A Symbol of Mevleviyeh: Felt-Made Head Wear from Past to Present

Abstract

Traditions are the leading distinguishing features of societies. Traditions that exist within culture and adapted to the current period by taken over from the past and that can be defined as deep-rooted habits continued by transferring them to next generations, are the memories of societies. Turkish nomadic societies survived on husbandry and they met their vital needs with the meat, milk, leather and wool of the animals they raised. They used the felt which is the first textile product without weft and warp, by compressing sheep and lamp wool with the help of hot water and soap. They produce many of their requirements such as tents, apparels, baby cradles and swaddles, sacks, ground clothes and saddle clothes with felt. When historical process is reviewed, it is known that felt made head wears are produced and used for protection against weather conditions at first. Later, head wears become a display of class differences based on color, shape and materials. As a result of establishment of various institutions, as communal life advances head wears become an

indicator of status within various religious, military and scholarly institutions. In this study, the status of felt made head wears in the past and today such as “sikke, arakiye, külah”, which were used as a symbol of Mevleviyeh cult founded by Mevlana in Konya during Anatolian Seljuk Period, will be evaluated.

Keywords: Mevleviyeh, Symbol, Felt, Head Wear, Sikke, Arakiye, Kulah

1. GİRİŞ

Değişik iklim şartlarının getirdiği örtünme ve giyinme ihtiyacı insanları daha kullanışlı olan giysileri üretmeye yönlendirmiştir. Daha önce hayvan postları ile örtünen insanlar bunlara şekil vermeye çalışmış zamanla farklı teknikler geliştirmiş, çözümler üretmeye çalışmış ve hayvanın yününden faydalanarak keçe yapmayı öğrenmiştir. Göç eden Türkler ile birlikte Anadolu'ya gelmiş ilk tekstil ürünlerinden olan keçe; konar göçer halkın kullandığı ve vazgeçemediği bir tekstil ürünü olmuş, çadır yapımından elbise yapımına kadar her alanda kullanılmıştır.

Maddi olarak hayatta kalmak için ihtiyaçlarını karşılayan insanlar; manevi ihtiyaçlarına cevap veren birtakım felsefeler ve dinlere yönelmişlerdir. Çoğu kez bu felsefi yaklaşımların ve dinî inançların yorumlanmasında farklılıklar oluşmuştur. Bu farklı yorumlar nedeniyle topluluklar; kendi inanç sistemi içerisinde, bulunulan coğrafi konum ve kültürel etkileri ile tarikatların oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve yerleştikleri Anadolu coğrafyasında tutunabilmek için ortak inanç birlikleri oluşturmuşlardır. Bu anlayış İslam inancının sentezi olan birçok tarikatın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Genel özellikleri, insanları olgunluğa, hoşgörüyü, sevgiye davet etmesidir. Özellikle büyük şehirlerde tasavvuf ve tarikatlar, medreselerin aksine bir tür tampon mekanizma gibi, belli eğitim düzeyinden yoksun kişilere bir kişilik, hoşgörü ve fazilete dayalı idealler aşılamlarıdır [1, s. 30]. Bu nedenle insanlar arasında ayrımın olmadığını, herkesin eşit olduğunu anlatan felsefi bir yapıları olması ile tarikat mensupları genellikle yaşamlarında sadeliği tercih etmişlerdir. İslam inancı içerisinde yer alan Mevlevilik de bu şekilde oluşmuş tarikatlardandır. Mevleviler, toplumda kendilerini belli edecek sade giysileri tercih etmişlerdir, bu giysilerin en önemli aksesuarı ise bir nevi statüyü belirleyen sikke'dir.

İnanç sistemleri insanların giyimlerinde de etkili olmuştur. Mevlevi başlığı olan keçeden yapılan sikkenin ortaya çıkışında da İslami kültürün etkisi vardır. Orta Asya Türk kültürü ile İslam kültürünün birleşmesi sonucunda daha önce soğuktan korunmak amaçlı giyilen keçe başlıklar; bu inanç sisteminde manevi bir sembol durumuna gelmiştir. Ayrıca mezar taşı olarak da tabir edilen sikkeler; biçimsel olarak da mezar taşlarında kullanılmışlardır.

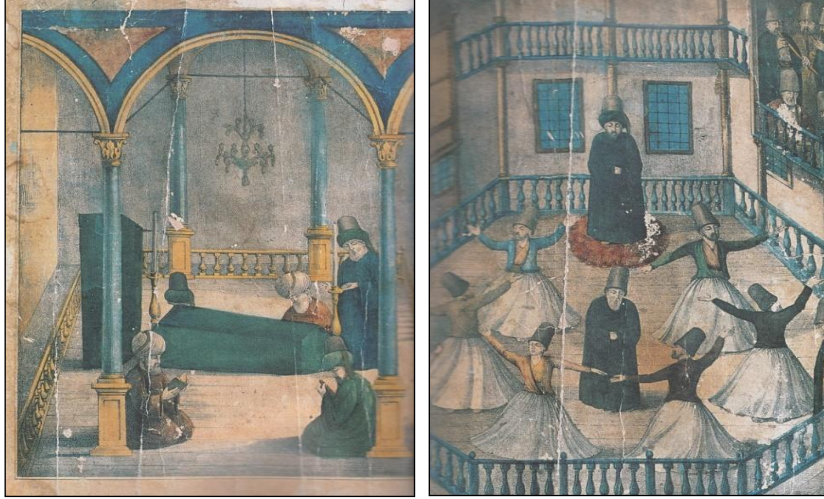
2. Mevlevilik Tarikatı

İslam dünyasında özellikle toplumların karışıklığa ve kargaşaya düştüğü dönemlerde; İslami felsefeye uygun arayışlara girişilmiştir. Böyle durumlarda insanlar çözüm yollarını; manevi değerlerde aramışlardır. Kendilerini İslami düşünce ile yetiştiren ve bu konuda önemli bilgi birikimine sahip olan kişiler insanların manevi önderleri olmuşlardır. Bu kişiler; buldukları bölgenin kültürel yapısına ve inançlarına uygun bir takım çözüm önerileri geliştirmişlerdir. Böylece her manevi önderin çevresinde onun inanç ve çözümlerini benimseyen bir zümre oluşmuştur.

Özellikle Orta Asya'dan gelirken her ne kadar İslamiyeti kabul etmiş olsalar da hâlâ konar göçer yaşam tarzı alışkanlıklarını ve geleneklerini bırakmamış olan Türklerin, Anadolu'da karşılaştıkları yerel kültürlerin ve İslam kültürünün etkisi ile manevi dünyasında oluşan boşlukları doldurmasında bu manevi önderlerin katkısı çok büyük olmuştur. Göçebe Türkmen kabileleri Anadolu topraklarına yayılırken, hemen hemen aynı tarihlerde stratejik önemi bulunan bazı noktalara tekkesini kurup irşada koyulan şeyh ve kolonizatör dervişler de Anadolu'yu bir ağ gibi sarmaya başlamış, onların olumlu katkıları sonucu, bir yandan Anadolu'da Türk devletinin teşekkülü sağlam temellere oturtulurken diğer yandan İslam'ın yayılması, millî birlik ve bütünlüğün muhafazası gerçekleştirilmiştir [2, s. 254].

13 ve 14. yüzyılda Anadolu dinî, kültürel ve tasavvufi açıdan farklı kaynaklardan beslenen bir inanç sahası; Irak ve Horasan tasavvuf mekteplerinin yüksek ve popüler seviyedeki yorumlarını yansıtan tarikatların bulunduğu bir bölge haline gelmiştir [3, s. 84]. Bu tarikatlardan bir tanesi de; felsefesi oldukça geniş kitleler tarafından benimsenen ve günümüzde de tanınan, uygulamaları devam ettirilen Mevlevilik tarikatıdır.

Bütün yaşamını “Hamdım, piştim, yandım” şeklinde özetleyen Mevlana, 30 Eylül 1207'de Belh'te dünyaya gelmiştir. Babası “Bilginlerin Sultanı” Bahaeddin Veled, annesi Belh Emiri Rükneddin'in kızı Mümine Hatun'dur. Kendisi de nurbahşiye (ışık, nur veren) adlı bir tarikat kuran şeyh Şahabeddin Sühraverd'in öğrencisidir [4, s. 27]. Moğol İstilasası nedeni ile Belh şehrinden ayrılmak zorunda kalarak Karaman'a gelmişlerdir. Daha sonra Selçuklu Hükümdarı Alaeddin Keykubad'ın daveti üzerine başkent Konya'ya yerleşirler. Babasının ölümünden sonra zaten büyük bir din bilgini olmuş Hz. Mevlana varis kabul edilir. İplikçi Medresesi'nde verdiği vaazların dinleyicileri dolar taşar [5, s. 45]. Konya halkı bu değerli din alimine ilgi göstermiştir.

Resim 1. Galata Mevlevihanesi türbesi ve semahanesi içini gösteren tablo, İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi (Atasoy, 2000, s. 124-125).

Sadece manevi bir eğitim ve bir nefsi tezkiye yolu olarak görünmeyen Mevlevilik ise Mevlana'nın ölümünden sonra oluşturulmuştur. Esasen şimdiki ayin ve ritüelleri ile Mevlevilik, Mevlana'nın bizzat kurduğu bir tarikat değildir. Mevlana'nın eserleri ışığında süren karizmatik yönü, Mevlevilikle rutinizasyon sürecine yani kurumsallaşmaya yönelmiştir. Mevlevi dergâhları, diğer sufi tekkelerinin aksine, orada devamlı kalan dervişlerin bulunduğu yerlerdir. Dergâhta kaldığı müddetçe bekâr yaşamaya mecbur olan bu insanlar, boş vakitlerinde kitap yazmak, cilt, tezhip, minyatörcülük gibi güzel sanatların değişik dallarında uzmanlık derecelerine yükselirlerdi [1, s. 28]. Keçe, dericilik gibi meslek öğrenip mesleklerini icra etmişlerdir.

Mevlevilik; 13. yy.'da Anadolu'da Celaleddin Rumi'nin düşüncelerini temel alan tarikatın adıdır. Şariat ile birlikte yeni Platoncu görüşler, varlık birliği inancı ve eski Anadolu gelenekleri bir arada bulunur. Mevlevilik, Tanrı'yla evrenin birliği görüşüne dayanır. Gerçek varlık Tanrı'dır ve başka varlık yoktur. Önsüz sonsuz, salt us (saf bilinç), salt ışık (nur), salt erk (güç), salt sevgidir. Evren Tanrı'nın görünümüdür, bu nedenle seven de, sevilen de, sevgi de kendidir. Her şey Tanrı'dan gelir ve Tanrı'ya döner. İnsan ruhu (ölümsüz tanrısal öz) evren yaratıldıktan sonra insan bedenine girmiş ve geldiği yere dönmenin özlemi içinde çırpınıp durmaktadır. Mevlana bu durumu 'ney'den çıkan dokunaklı, yakınmalı, özlem dolu sese benzetir. Bu nedenle ölüm, sevgiliye kavuşma anlamında bir düğün gecesidir (Şeb-i Aruz) [6, s. 16].

H.N. Begiç. Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Kûlah”.

Mevleviler, diğer hiçbir tarikatta bir benzeri bulunmayan kendilerine mahsus semaları ile ayırt edilirler. Bu dervişlerin külliye kendilerine mahsus duaları ve ibadetleri vardır. İbadetlerini halka açık yaptıklarında, umumiyetle dokuz, on bir veya on üçlük gruplar halinde olurlar. Önce bir halka teşkil eder ve Kur'an'ın ilk suresini makamla okurlar. Daha sonra başlarındaki kişi yahut şeyh iki dua okur, bunun hemen peşi sıra da dervişlerin seması başlar. Hep birden yerlerinden kalkarak, en kıdemlilerin soluna sıralanırlar ve ağır ağır ona yaklaşırlar. İlk derviş şeyhin yanına geldiğinde selam verir, onun hizasını geçtikten sonra da semaya başlar. Bu semada, kollar iki yana açık şekilde sağ ayağın üzerinde hızla dönülür [7, s. 182].

Resim 2. Taeschner albümünden Mevleviler, 17. Yüzyıl [8, s. 27].

Sema olgunluğa doğru manevi bir yolculuğu, bir gidiş-gelişi temsil eder. Kulun hakikate yönelip, akılla-aşkla yücelip, nefsinin terk ederek, Hakta yok oluşu ve olgunluğa ermiş, kamil bir insan olarak tekrar kulluğuna dönüşüdür [5, s. 45].

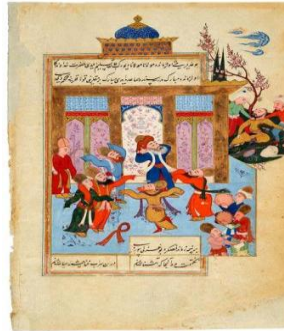
Resim 3. (Dalvimart, 2012, s. 182)

Semazenlerin, semaya başlamadan önce kollarını iki omzuna degecek şekilde çapraz durması (niyaz), Arap harflerinin yazılımında 'Allah' kelimesinin 'Elif'ini, semaya başladıktan sonra kollarını iki yana açarak sağdan sola, yani 'gönle' doğru dönmesi, kainatı bütün kalbiyle kucaklaması; yukarı dönük olan sol eli halka dağıtması anlamlarını barındırır. Ayrıca semazenin sema ederken ellerini iki yana açması yine Arapçada 'la' yani yoktur; "La İlahë İll'allah'ın (Allah'tan başka ilah yoktur) ifadesidir [9, s. 35].

Semazen kollarını çapraz bağladığında, "bir" rakamını temsil eder. Var olmanın temel şartı dönmektir. En küçük zerreden, en uzak yıldızlara kadar tüm varlıkları oluşturan atomlardaki elektron ve protonlar dönmektedir. Bu; varlıklar arasındaki ortak benzerliktir. İnsanoğlunu oluşturan atomlardaki proton ve nötronlar ve bedenindeki kan da dönmektedir. İnsan, topraktan gelip toprağa döner, Dünya ile birlikte döner. Tüm bunları doğal ve şuursuzca yapar. Ancak; insanı diğer varlıklardan üstün kılan şey akıldır. İşte bu nedenle; semazen, varlıkların bu ortak hareketine 'aklı' da iştirak ettirir. Yedi bölümden oluşan bu yolculuk, sağdan sola kalbin etrafında dönerek, bütün insanları, bütün yaratılmışları, sevgi ve aşkla kucaklayıştır [5, s. 45].

Zamanı gelince dervişler, feracelerini (manto) ve kırmızı yemenilerini (pabuçlarını) çıkarırlar, haydariye (ceket) ve tennurelerini (etek) giymiş olarak kalırlar. Başlarında hiçbir zaman çıkarmadıkları sikke-i şerifleri (kutsal külah) vardır. Sırasıyla kendilerini kutsayan şeyhlerinin önüne gelip saygıyla eğilirler, sonra toprak zemindeki ince örtünün üzerinde, çıplak ayakla kendi eksenleri etrafında dönmeye başlarlar [4, s. 27].

Yaklaşık 800 yıla yakın tarihi geçmiş olan sema; 2005 yılında Unesco tarafından Somut Olmayan Kültürel Miras listesine alınmıştır [10, s. 35].

Resim 4. Sema'ya katılan Rumi, 1590'lı yıllar, Bağdat
(<https://www.themorgan.org/collection/treasures-of-islamic-manuscript-painting/33?page=33>)

H.N. Begiç. Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Kûlah”.

Her tarikatın kendine özgü giyim kuşam biçimi vardır. Mevlevilik; Mevlana'dan sonra teşkilatlı bir tarikat haline gelmiştir. Fakat Mevlana kendisini bir tarikat kurucusu olarak görmediği için ayrı bir giyim tarzı da yoktur. Mevlevilikte giyim kuşamın da bir düzene girmesi Mevlana sonrasında olmuştur [8, s. 103]. Mevlevi inancında da bütün düzen manevi değerler üzerine kurulu olduğundan; dünya malına değer verilmemiş ve yaşamın her alanında sadelik tercih edilmiştir. Bu nedenle mevlevilerin giyim tarzı oldukça sade giysilerden oluşmuştur ve her giysinin manevi bir anlamı bulunmaktadır. Mevlevi törenlerinde semah yapan semazenin başındaki sikke mezar taşını, sırtındaki hırka mezarını, tennuresi de kefenini simgeler [6, s. 17]. Postnişin ise diğer semazenlerden farklı olarak destar-ı şerif adı verilen özel başlığını giyer.

Resim 5. Mevlevi Dervişi [4, s. 25].

3. Mevlevilik'te Bir Sembol; Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Kûlah”

Çocuk, kadın ve Mevlevi adaylarının giydiği beyaz renkli yünden yapılan başlığa arakiye adı verilmekte olup, tepme keçe tekniği ile kalıplanarak yapılır. Kûlah ise, halk arasında yaygın olarak kullanılan, özellikle Osmanlı döneminde keçeci esnafı tarafından tercih edilen kuzu veya koyun yününden tepme keçe tekniği ile kalıplanarak yapılan bir başlıktır.

Sikke; kuzu veya koyun yününden, tepme keçe tekniği ile deve tüyü renginde, çift katlı olarak özel bir yöntemle yapılan, giyenin baş ölçüsüne uygun olarak kalıplanan, yapımı ustalık gerektiren Mevlevilere has bir başlıktır.

Mevlevilerin sikke, hırka ve tennureden oluşan giyim kuşamlarında mezar taşını temsil eden sikke; yıllar içerisinde mevlevilik ile özdeşleşmiş bir sembol olmuştur. Sikke veya sikke-i şerif; mevlevi dervişlerinin giydiği deve tüyü rengindeki keçe kûlahın adıdır. Silindir şeklinde uzunca bir

külahtır, başı kapsayan alt kenarına oranla üst tablası daha küçüktür. Tekkelerde mevkii ve unvan sahibi dedeler ve şeyhler sikkelerinin alt bölümüne yeşil bir sarık sararlar, buna destar-ı şerif denilir [11, s. 20].

Erdoğan Erol, “Konya’da Sikkencilik Dünü-Bugünü ve Sorunları” isimli tebliğinde, “sikke”nin alamet manasına geldiğini, Mevlevilerin kullandığı külahlara bu ismin verildiğini, tepesi başa giyilen kısma nazaran pek az incelen, boyu bir karış üç parmak olan dövme keçeden yapılmış, iç içe geçmiş iki katlı külah olarak tanımlamaktadır [12, s.155].

Mevlevilerde muhib ve kendisine tâc yahut sikke tekbirlenmiş olan derviş, “Dal-Tâc, Dal-Sikke” giyer; yani giydiği tâca ve sikkeye destar saramaz. Destarı yalnız Baba, yahut Mevlevi şeyhi sarabilir. Öbür tarikatlarda derviş, tâc giyemez, arakiye giyer. Mevlevilerde kadınlara, sikke yerine arakiye tekbirlenir [13, s. 367].

Mevlevilikte her şey kuralınca ve dini vecibeler yerine getirilerek yapılır. Yapılan her türlü törende tasavvufi öğeler yer alır. Bu durum Mevlevilikte; Mevlevi dervişlerinin ibadetlerinden, buldukları mevkinin tayinine kadar geçen tüm süreç için geçerlidir. Dervişlerin belli bir mevkiye gelebilmeleri, belli süreçleri tamamlamaları ile mümkün olabilir.

Mevlevi tarikatında sikke giyme üç mertebede gerçekleşir. Bunlardan ilk derece sikke-i teberrük ve emanettir [14]. Mevlevilikte genel çoğunluğu teşkil eden muhib sınıfı, ikrar vermeyip bin bir gün çile çıkarmadan tarikata intisap edenlere verilen sıfat olup, bu yolun ilk halkasını oluşturur. Muhib olmak isteyen aday derviş şeyhine müracaat eder, o da eğer reşit değilse velisinden izin almak şartıyla samimiyetine inandığı adayı karşısına alır, önce tam bir beden temizliğinden geçip abdest almasını söyler. Daha sonra kendisi de abdestli olduğu halde her ikisinin yüzleri de kıbleye gelecek şekilde adayı soluna oturtur. Şeyh; “Bilerek veya bilmeyerek işlediğim günahlardan, duyup bilen Allah’a sığınırım...” tarzında duaya bulunurken aday da aynı duayı tekrar eder. Bu duanın ardından adayın beraberinde getirdiği sikkeyi iki eliyle tutan şeyh üç kez İhlas suresini okur ve sikkeyi kıbleye karşı tutarak Mevlana’yı tavsif eden cümleler söyledikten sonra sikkenin sağ, sol ve ön kısımlarını öper; adaya da aynı şekilde öptürdükten sonra başına giydirir ve elini sikkenin üzerine koymak suretiyle; “Allahu ekber, Allahu ekber, la ilahe illallahu vallahu ekber, Allahu ekber ve il’lâhi’ı hamd.” der ve adayın sırtını üç kez sıvazlayarak kaldırır; sağ elini iki eliyle tutar, aday da aynı şekilde şeyhin elini tutar ve bu şekilde aynı anda birbirlerinin ellerini öperler [9, s. 115-116].

H.N. Begiç. Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Külâh”.

İkinci mertebe sikke-i irâdeti ve giydirildiğinde o da tekbirlenirdi. Bu sikke, hizmetini tamamlamış dervişlere giydirilirdi ve derviş onu giydiği andan itibaren ölünceye kadar başından çıkaramazdı. Öyle ki dedegânın kıdemlileri külâhı sağa sola, öne arkaya hareket ettirip başlarından tamamen çıkarmadan tıraş olurlardı. Hamama da sikkeyle girilir, yıkandıktan hemen sonra tekrar giyilirdi. Gece yatarken kenarı öpülerek saygıyla bir sehpa üzerine konur, sonra şebkülâh veya arakiye giyilirdi. Başta sikke ile kahvehane gibi umumi yerlere gidilmezdi. Dergâhta suç işleyen dervişler sikkesi alınarak cezalandırılır, şeyh tarafından affedilinceye kadar onu giymesine izin verilmezdi [14].

Ölen bir mevlevi başında sikkesi ile defnedilir, mezar taşına da sikke hakkedilirdi [15, s. 40]. Osmanlılarda kavukların hacmi büyüdükçe sikkelerin boylarının da uzadıkları ve sanduka sikkelerinin daha da büyük sanduka ile orantılı bir şekilde yapılmıştır [8, s. 169].

Resim 6. Mevlana Celaladdin Rumi ve Sultan Veled'in Sandukaları, Konya [8, s. 109]

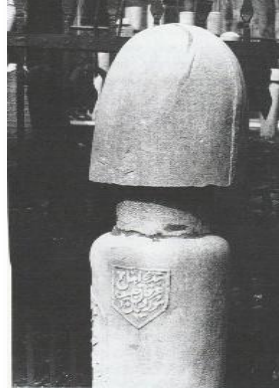

Resim 7. Şekeraviz Destarlı Mevlevi Sikkeleri, Bursa Müzesi [8, s. 109]

Destarlı sikkeler Mevlânâ'yı ve Mevleviliği temsil ettiği için sikke-i şerif olarak anılır ve onun altına girenlerin korunduğuna inanılır. Birçok ev ve dergâhın duvarlarına bir iskemle veya kürsü üzerine konulmuş sikke resmi asılır ve genellikle bu resimlerin üzerinde, “Yâ Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî kuddise sirruhü'l-azîz” ibaresi bulunur [14].

Mevlevi inancına göre, vefat eden birisi ölmemiş, Hakka yürümüştür. Dolayısıyla Mevleviler için ölüm, bir tür ayrılıştan öte, vuslat veya kavuşmadır. Bu kavuşma, dil değiştirme veya sükûnet anlamını taşımaktadır. Sükûnet içindeki Mevlevilerin gömüldüğü mekan hamûşân olarak adlandırılmıştır. Başka ifade ile hamûşân, Mevlevilerin Hakka irtihal ettiği mekanlardır. İşte bu sebeple Mevlevi mezar taşları da oldukça itinalı bir biçimde hak edilmiş ve kısmen bitkisel bezemelerle donatılmıştır [16, s. 208]. Mevlevi mezar taşlarında çoğunlukla dal ve destarlı sikke motifleri yer alır; bu sebeple sikkenin şeklinden mezar sahibinin öldüğünde tarikatın hangi kademesinde olduğunu anlamak mümkündür. Kadın Mevleviler'in

mezar taşlarında sikke motifi yoktur. Ancak gülle taçlandırılmış alınlığın altında dal sikke kabartması bulunan bir mezar taşına rastlanmıştır [14].

Resim 8. Galata Mevlevihanesinde bir Mevlevi halifesine ait mezar taşı [8, s. 106].

4. Sikke Yapım Tekniği

Keçe; insanoğlunun tarihsel süreç içerisinde ilk olarak kullanmaya başladığı atkısız ve çözümsüz, su ve sabun yardımı ile oluşturulan tekstil yüzeyleridir. İskitler zamanından kalan ve mezar odası adı verilen kurganların arkeolojik buluntularında dahi o zamanın insanların kullandığı keçe materyaller göze çarpmaktadır.

Başlangıçta yalnızca doğal şartlarda örtünme vasfını yerine getirmek amacı ile kullanılan keçe; daha sonra da işlevselliği nedeniyle insan yaşantısında kendine oldukça fazla alanda yer edinmiştir. Orta Asya Türk toplumlarında yoğun olarak kullanılan keçe; Anadolu'ya göçlerinde de beraberinde getirdikleri en önemli materyallerden olmuştur. Anadolu'ya geçmeden önce İslamiyet'i kabul eden Türk toplumları İslami felsefeyi benimseyerek yaşam tarzlarında değişikliklere gitmişler ve bu felsefeyi giyim tarzlarına da yansıtmışlardır. Sikkeler, İslami felsefenin en büyük temsilcilerinden olan Mevleviler'in sembolleri haline gelmiştir.

Sikke yapımında kullanılan yünlerin renkleri doğaldır. Sikke üzerinde desen motif çalışılmaz. Taranmış yünler çıbık ile kabartılır. Hasır yaygı üzerine çıbık ile tek kat oval olarak 60x120 cm. ebatlarında iki adet olmak üzere yayılır. Kenarları elle toparlanıp hafifçe bastırılarak düzgün şekil alması sağlanır. Daha sonra süpürge ile su serpilir. Siparişe göre aynı hasır üzerine 8-10 tane sikke için yün yayılabilir [15, s. 98].

H.N. Begiç. Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, Kûlah”.

Resim 9. Recep Tekkalan Keçe Atölyesi, Konya

Hasır yaygıya sarılarak tepme makinasında yaklaşık bir saat tepilir. Tepme makinasından çıkarılan birinci yün kalıbın çevresi makas ile kesilerek düzgün şekil alması sağlanır.

Resim 10. Recep Tekkalan Keçe Atölyesi, Konya

İkinci kalıbın kenarları elle tiftilerek birinci kalıp bunun üzerine kapaklanır. Birleşme kısımlarının kaynaşması için elle birbiri içine kaynaştırılır.

Resim 11. Kapaklama işleminin yapılması

Kapaklama işleminden sonra su verilerek tepme makinasına konur ve bir saat daha tepme işlemi yapılır. Tepme makinasından çıkarılan sikke elde pişirilir.

Resim 12. Sikkenin elde pişirilmesi işlemi

Siparişi veren kişinin baş ölçülerine uygun tahta kalıba konularak şekil alması sağlanır.

Resim 13. Sikenin kalıba alınma işlemi

H.N. Begiç. Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar “Sikke, Arakiye, K lah”.

Resim 14. Sikkenin tıraşlanması

Daha sonra üzerindeki tüyler jiletle tıraşlanıp yakılır ve sikke üzerine serleřtirmek amacıyla tutkallı su sürülerek kurumaya bırakılır. Kuruyan sikke kullanılmaya hazırdır.

Resim 15. Sikkenin son hali

Sonuç

İnsanların barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarını karřılamada kullanılan keçe, tarihin en eski çaęlarından günümüze varlıęını korumuř tekstil ürünüdür. Keçe; dokuma kumařlara göre üretimi daha basit olan, dayanıklı ve kolay bulunan bir malzeme olması nedeniyle, sade yařam tarzları olan tarikat mensuplarının da kullandıkları bir tekstil materyali olarak ilgi g rmuřt r. Arakiye adı verilen ocuk, kadın ve Mevlevi adaylarının giydięi beyaz renkli y nden yapılan bařlık ile yalnızca Mevleviler tarafından kullanılan ve Sikke diye tabir edilen bařlıklar da keçeden yapılmaktadır. Bu bařlıklar önceleri deve y n nden yapılırken günümüzde deve tüyü rengine kuzu y n nden yapılmakta olup Mevlevilięin dikkat çekici objelerindedir. Sikke, Mevlana'nın söylemi ile piřmek olarak tabir edilen olgunlařma sürecini tamamlayan tarikat üyelerine giydirilir. Sikkeleri yalnızca bir bařlık veya sema ayininde giyilen kıyafetin

bir parçası olarak görmemek gerekmektedir. Onlar şekilleri itibari ile Mevlevilikte geçirilen merhaleleri temsil ederken aynı zamanda o merhalelere ulaşabilmek için katlanılan meşakkatleri, zorlukları, olgunlaşma sürecini de anlatmaktadırlar. Ayrıca Mezar taşını sembolize ettiğine inanılan başlıkların kullanma/giyinme şartları hem de takarken uygulanacak ritüelleri bulunmaktadır. Manevi birer kültürel öge olan sikkeler; aynı zamanda Mevlevi mezar taşlarında da biçimsel olarak tasvir edilmektedir ve somut birer kültürel mirastırlar.

KAYNAKÇA

1. Çelik, C. Mevlana'nın Fikirlerinin Türklerin Dini Hayatına Etkileri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(12), 2002. s. 21-38.
2. Özköse, K. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1), 2003. s. 249-280.
3. Ertaş, M., Y. Ahmed Eflâki'ye Göre Denizli'de İlk Mevleviler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1, 2006. s. 83-97.
4. Osman Hamdi Bey & Launay, M. *1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri, Elbise-i Osmaniyye*. Aksoy Matbaacılık: İstanbul. 1999.
5. Egemen, B. *Sesler ve Danslar, 35 Hikaye*. Novartis Kültür Yayınları: İstanbul. 2007.
6. Gürkan, M., B. Anadolu'da Ezoterik Yapılanmalar. *Anadolu Aydınlanma Vakfı Düşünüyorum Dergisi*, 13, 2011. s. 1-11.
7. Dalvimart, O. *Osmanlı Kostümleri*. Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul. 2012.
8. Atasoy, N. *Derviş Çeyizi, Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*. Türkiye Kültür Bakanlığı Yayınları: İstanbul. 2000.
9. Şimşekler, N. 1001 Günlük Mevlevî Çilesi: Mutfakta Pişen Canlar. *Sûfi Araştırmaları-Sufi Studies*, 1 (2), 2010. s. 109-122.
10. Şimşekler, N. *Mutfakta Pişen Canlar, Yüzyılların Birikimi Mevlevî Kültürü*. Life Pro. Yayınları, Konya. 2011.
11. Üyepazarcı, E. *1873 Yılında Türkiye'de Halk Giysileri Elbise-i Osmaniye üzerine Sözlük Denemesi*. Sabancı Üniveritesi Yayınları: İstanbul. 1999.
12. Erol, E. Sikke Nasıl Yapılır; Konya'da Sikkencilik ve Sorunları. Kamu ve Özel Kuruluşlarla Orta Öğretimde, Üniversitelerde El Sanatlarına Yaklaşım ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Kasım 1992, İzmir). Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1994. s. 155-159.
13. Ağirdemir, E. Bektaşilikte Tâc Çeşitleri ve Anlamları. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, (60), 2011, s. 365-378.
14. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sikke-kulah>;
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/konya/kulturatlasi/sikke>
<https://www.themorgan.org/collection/treasures-of-islamic-manuscript-painting/33?page=33>
15. Beçiç, H. N. *Geçmişten Günümüze Konya Keçeciliği*. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını. 215. Konya: Erman Ofset. 2013.
16. Çaycı, A., & Durmuş, L. Kütahya Erguniyye Mevlevihanesi (Dönenler Camii) Haziresindeki Mezar Taşları. *İSTEM*, 10, 2007. s. 203-219.

Андатпа

Дәстүр - бұл қоғамды бір-бірінен ажырататын негізгі белгілер, ерекшеліктер. Мәдениеттер аясында қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан салт-дәстүрлер - қоғамның естеліктері. Көшпелі түрік қауымдастықтары – егіншілікпен айналысты, сондай-ақ олар өздерінің өмірлік қажеттіліктерін өздері өсірген малдың етімен, сүтімен, былғары мен жүнімен қамтамасыз етті. Қой жүнінен киіз және өздеріне қажетті тоқыма бұйымдарды түрлі киімдер, зат салу үшін қаптар, еден төсеніштері мен ер-тоқым сияқты көптеген күнделікті пайдаланатын заттарын дайындады. Тарихтан белгілі болғанындай, ауа-райының түрлі жағдайларына байланысты киізден жасалған бас киімдер жасап пайдаланғаны белгілі болып отыр. Бас киімдердің түрлі пішіні, түсі, материалдары қоғамдағы түрлі қызмет иелеріне қарай әртүрлі болып дайындалған. Олар әр түрлі институттардың құрылуы, қоғамдық өмірдің өркендеуі нәтижесінде әртүрлі діни, әскери және ғылыми мекемелердегі мәртебенің көрсеткіші болады. Мақалада Анадолы Селжук кезеңінде Конияда Маулана құрған Маулауиһа тарихатының нышаны ретінде пайдаланылған «sikke, arakiye, külah» сияқты киізден жасалған бас киімдердің бүгінгі күнге дейінгі тарихына сараптама жасалады.

Кілт сөздер: Маулауиһа, символ, киіз, бас киім, sikke, arakiye, külah
(Н.Бегич. Маулауиһа символы: киізден жасалған бас киімдер)

Резюме

Традиции являются ведущими отличительными чертами, отличающие общества друг от друга. Традиции, существующие в рамках культуры и адаптированные к текущему периоду путем заимствования из прошлого и которые можно определить как глубоко укоренившиеся привычки, продолжающиеся путем передачи их следующим поколениям, являются памятью обществ. Тюркские кочевые общества выживали за счет земледелия и удовлетворяли свои жизненные потребности мясом, молоком, кожей и шерстью животных, которых они выращивали. Они использовали войлок, который является первым текстильным изделием без утка и основы, путем прессования овечьей и бараньей шерсти с помощью горячей воды и мыла. Они изготовили из войлока множество предметов первой необходимости, включая палатку, в которой они жили, одежду, детские кровати и пеленки, мешки, напольные пружины и седельные чехлы. При рассмотрении исторического процесса известно, что войлочные головные уборы сначала изготавливаются и используются для защиты от погодных условий. Позднее головные уборы становятся отображением классовых различий, основанных на цвете, форме и материалах. С развитием общественной жизни в результате создания различных организаций религиозные, военные, головные уборы во многих организациях стали показателем статуса. В данном исследовании будет дана оценка статуса войлочных головных уборов в прошлом и сегодня, таких как “сикке, аракие, кюлах”, которые использовались в качестве символа культа Мевланы, основанного Мевланой в Конье в Анатолийский Сельджукский период.

Ключевые слова: Мевлевизм, символ, войлок, головной убор, сикке, аракие, кюлах.

(Бегич Н.Х. Символ в Мевлевизме: войлочные головные уборы “сикке, аракие, кюлах”)

Tuvacadaki Trke Kökenli Moęolca Alıntılar
Mongolian borrowings with ancient Turkic roots in the Tuvan language
Тыва тилине монгол тили аркылы енген кне трки сздері
Монгольские заимствования с древнетюркскими корнями в тувинском языке

Baiarma, Khabtagaeva, Szeged Üniversitesi, Altay Arařtırmaları Bölümü, Egyetem u. 2. HU-6722 Szeged, Macaristan. e-posta: baiarma@hotmail.com
(eviren: İbrahim İPEK, aędař Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Doktora ęrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara, Türkiye (e-mail: ibrahimipek047@gmail.com). Bu makale yazarın izniyle yayımlanmaktadır.

zet

Tuva Türkçesi, Altay, Saha ve Hakas Türkçeleriyle birlikte Kuzeydoęu Türk Dilleri Grubu'nda yer almaktadır. Tuva Türkçesi, Kuzeydoęu grubu Türk dilleri ve dięer Türk dillerine göre Saha Türkçesiyle birlikte en çok Moęolca alıntıyı barındıran Türk dilidir. Orhun Türkçesindeki -d- sesini muhafaza eden Tuva Türkçesi, bu sesin konumuna göre lehçe tasniflerinde "Adak Grubu"na girmektedir. Gerek -d- sesinin konumu gerekse de eskicil Türk dili özelliklerini barındırması sebebiyle Türk dilleri arasında farklı ve özel bir yeri olan Tuva Türkçesinin en ne çıkan özellięi ise, güçlü bir Moęolca etkisinde bulunmuř olması ve bu vesileyle kelime hazinesinde oldukça fazla sayıda Moęolca kelime alıntısı göstermesidir. Biz de bu sebeple Tuva Türkçesindeki Moęolca alıntılar üzerine durduk, bu alıntıların Türkçe kökenli olanlarının fonetik, morfolojik ve semantik incelemelerini yapmak vasıtasıyla karakteristik özelliklerini vermeye çalıřtık. Çalıřmamızın ana amacı, Tuva Türkçesindeki Moęolca unsurları tespit etmek ve onları karakterize etmektir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkçesi, Moęolca, Moęolca Alıntılar.

Tuvaca, dięer Türk dillerinden daha fazla Moęolca alıntıya sahip olması nedeniyle güçlü bir Moęolca etkisine maruz kalmıřtır. Yazar, bu vesileyle Türk kökenli unsurları içeren özel bir alıntı kategorisi belirlemek için fonetik, morfolojik ve semantik ölçütler kullanmıřtır. Tuvaca pek çok durumda orijinal Türkçe kelimeleri de yansıtır.

Altay dillerinin akrabalık iliřkisi řu ana kadar tartıřılmaktadır. Bazı arařtırmacılar, bu dillerin akraba olarak iliřkili olduęunu düřünürken dięerleri buna katılmaz. Bununla birlikte, son yapılan bir arařtırmaya göre, Altay dilleri arasındaki benzeřmelerin büyük bir kısmı alıntı ögelerdir.

Bu çalıřmadaki amacımız Tuvacadaki Moęolca unsurları bulmak ve karakterize etmektir. Çalıřmamızda bu kelimeleri etimolojik, fonetik ve morfolojik yönleriyle ele alacak, Moęol dilinden ne zaman ve nasıl alındıęını belirlemeye çalıřacaęız. Bu yazıda Tuvacada zel bir Moęolca alıntı kategorisi sunmaya çalıřacaęız. Tuvacada Moęolca alıntıları etimolojik olarak ele alırken Moęolca alıntı olan, fakat nihayetinde Türkçe kökenli birkaç kelime bulduk. Birçok durumda, Moęolca alıntının yanı sıra, orijinal Türkçe malzemenin bir yesi ile aynı kelimeyi buluyoruz. Literatür bu türden alıntıları "yeniden dnleme" řeklinde adlandırıyor.

B. Khabtagaeva. Tuvacadaki Türkçe Kökenli Moğolca Alıntılar.

Tuvacada, Moğolcadan alıntılanan bu Türkçe sözcükleri, Eski Türkçeden kalanlardan ayırt etmek için hangi yöntemi kullanmamız gerektiğini sorabiliriz. Bu soruyu cevaplamadan önce, bu iki dil arasındaki güçlü dilsel etkileşimin nedenlerini görelim.

Tuvaca, Türk dillerinin Güney Sibiryaya grubunda bulunmaktadır. En eski Türk dillerinden biri olmasına rağmen, Moğolca etkisi nedeniyle, herhangi bir Türk dilinden daha fazla Moğolca alıntıya sahiptir. Rassadin'e (1980: 58) göre, Tuvaca kelimelerin 2.000'den fazlası Moğolca alıntı içerirken Tatarincev (1976: 110) Tuvaca kelimelerin üçte birinin Moğolca kökenli olduğunu söylemektedir. Biz çalışmamızda 1500'den fazla temel kelimeyi ele aldık. Katanov (1903), 1903 yılındaki ünlü eserinde Tuvacadaki Moğolca alıntıları ele alan ilk kişi oldu. Daha sonra, bu konu Tatarincev (1976) ve Rassadin (1980: 58-65) tarafından tartışılmıştır. 2000 yılında Tuva Dilinin Etimolojik Sözlüğünün ilk cildi, yazarı Tatarincev'in (2000) Moğolca alıntılar da dahil olmak üzere Tuvaca kelimelerinin kökenini kısaca ortaya koydu.

Tuvacada bulunan çok sayıda Moğolca alıntı coğrafi, tarihi ve kültürel faktörlerle açıklanabilir.

Günümüzde Tuva Cumhuriyeti, doğuda Buryat Cumhuriyeti ve güneydoğuda Moğolistan ile sınırlanmıştır.

Tarihsel bir bakış açısına göre, Tuva topraklarında "Orman halkı" olarak adlandırılan Moğol kabilelerinin ikamet ettiği 13. yüzyılda Tuvalar üzerinde zaten bir Moğolca etkisi vardı. Cengiz İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Tuvalar, Halha ve Oyrat hanlıklarının mücadelesinde rol oynadı. 14. yüzyılın sonundan 16. yüzyıla kadar, Tuva halkı Oyrat egemenliği altındaydı ve ardından Altan Han'ın Halha hanedanlığının egemenliği altına girdi. 17. yüzyılın ikinci yarısında tekrar Dzhungar Hanlığı'nın ve Oyratların mücadelesine maruz kaldılar. Tuvalar, 1757'den 1912'ye kadar Mançu Çin [Qing veya Ching] hanedanına bağımlıydılar. O zamandan beri, Tuvalar tarihini Sovyetler Birliği ve Rusya ile paylaştı.

Tuvaca-Moğolca iki dilliliği çok eski bir olgudur. Vladimircov'un (1929: 14-15) daha önce gözlemlediği gibi, Moğol dili Tuva halkı tarafından kültür dili, Tuva ve Moğol halkı arasındaki temas dili olarak kullanılmıştır.

1930 yılına kadar Tuva halkı arasında sadece resmî değil, günlük yaşamda da Uygur-Moğol alfabesi kullanıldı. Tuva folklorunun en eski örnekleri, Moğol dilinde ve Moğol alfabesinde kayıt altına alınmıştır.

Tuva halkının orijinal dini Şamanizm idi, ancak 17. yüzyıldan itibaren Tibet-Moğol Budizmi çeşidi aralarında yayıldı. Bu zamandan itibaren Tibet ve Moğol Budist terimleri, Moğol dili aracılığıyla Tuvaca sözlüğüne girmiştir.

Ölçütler

Tuvacadaki Moğolca alıntılar, aşağıdakiler gibi belirli ölçütlerle ayırt edilebilir:

Kelimelerin sonundaki ünlülerin varlığı:

Tuvaca *berge* ‘ağır, sert’ ← Moğolca *berke: krş. MNT berke, Ibn-Muh. Berke, HY berke, LM berke, Halha berx, Kalmık berkä ← Türkçe: krş. Eski Türkçe bärk ‘sert, sağlam, katı’ > Tuvaca bert ‘zorlukla geçilen bir yer’;¹ krş. Tofalar be’rt ‘iyi, güzel’, Yakut bært ‘iyi, güzel’;

Tuvaca *kuža* ‘koç’ ← Moğolca *quča: krş. Muq. Quča, HY quča, LM quča, Halha xuc, Buryat xusa, Kalmık xutsa ← Türkçe: krş. Eski Türkçe qoč ~ qočnār > Tuvaca koşkar,

Tuvaca *küçü* ‘güç, kuvvet’ ← Moğolca *küçün ‘güç, kuvvet, direnç’: krş. Muq. Küč(in), LM küçün, Halha xüč(in), Buryat xüse(n), Kalmık kütšn ← Türkçe: krş. Eski Türkçe kũč ‘kuvvet’ > Tuvaca küš ‘güç’;

Tuvaca *xıra* ‘kenar, sınır, baş, çerçeve’ ← Moğolca *qıra: krş. LM kira ‘bir dağın zirvesi ya da tepesi; eyerin ön ve arka kenarlarına takılı bir şerit’ Halha xyar, Buryat xyara; Oyrat kiri ← Türkçe: krş. Eski Türkçe qir ‘ayrılmış bir dağ veya dağ bloğu’ > Tuvaca kir.

Türkçe-Moğolca rotasizmi gösteren Tuvaca kelimeler:

Tuvaca *aray* ‘birazcık’ ← Moğolca *arai < *ār+Ai: krş. LM arai, Halha, Buryat arai, Kalmık arā, Oyrat ārā ← Türkçe: krş. Eski Türkçe āz ‘az, biraz, kısıtlı’ > Tuvaca as ‘birkaç’;

Tuvaca *arā* ‘saban izi’ ← Moğolca *arā < *ari+GA: krş. MNT ara’a, Ibn-Muh. Arā, Muq. Ari’ā, LM ariya ~ arağ-a ‘azı dişi’, Halha, Buryat arā(n), Kalmık arā ← Türkçe: krş. Eski Türkçe azig ‘büyük diş’ > Tuvaca azig ‘köpek dişi’;

Tuvaca *ürgay* ‘maden ocağı, kuyu, delik, oyuk’ ← Moğolca *ürkai < *ağur+KAi: krş. LM ağırqai, Halha ūrxai, Buryat ūrxai, Kalmık ūrxä ~ ūrxä ← Türkçe: krş. Eski Türkçe ağız ‘ağız’ > Tuvaca ās;

Tuvaca *uran* ‘ustaca’ ← Moğolca *uran: krş. Muq. Uran, HY uran, ZY uran, LM uran ‘usta, zanaatkâr’ Halha ur(an), Buryat uran, Kalmık urn ← Türkçe: keş. Eski Türkçe ūz ‘yetenekli bir zanaatkâr’ > Tuvaca us ‘ustaca’;

Tuvaca *ximīrān* ‘açık çay’ ← Moğolca *kimurağan < *qimura+GAN: krş. LM kimurağan ‘su ile birlikte kaynamış süt’, Kalmık kimrān, Oyrat kimir ~ kimēr ← Türkçe: krş. Eski Türkçe qimīz ‘mayalanmış kısırak sütü, kırmızı’ > Tuvaca ximīs;

Tuvaca *xürene* ‘sansar’ ← Moğolca *kürene: krş. LM kürene ~ kürüne ‘sansar, kokarca’, Halha xürne, Buryat xüneri, Kalmık kürn; Oyrat kürēn ~ kürün ← Türkçe: krş. Eski Türkçe küzen ‘kokarca’ > Tuvaca küzen ‘sansar’.

Türkçe-Moğolca lambdasizmi gösteren Tuvaca kelimeler:

Tuvaca *çalı* ‘genç’ ← Moğolca *jalū: krş. MNT jala’ui ~ jala’u, Leiden jalawu, Ibn-Muh. jala’ū, Muq. jala’ū ~ jalū, Ist, jalau, LM jalağu ‘genç, gençlik’, Halha jalū, Buryat, Kalmık zalū ← Türkçe: krş. Eski Türkçe yāš ‘genç’, > čaš ‘çocukça, genç’;

¹ <*berk: -rk- > -rt-: krş. OT *börk ‘başlık’ > Tuvaca bört.

B. Khabtagaeva. Tuvacadaki Türkçe Kökenli Moğolca Alıntılar.

Tuvaca *xolbā* ‘bağ, bağlantı’ ← Moğolca **xolbā* < *qolbo*-GA: krş. Muq. *Qolba*-, LM *qolboğa* ‘bağ, bağlantı’ < *qolba*- ~ *qolbo*- ‘birleştirmek, bağlamak’, Halha, Buryat *xolbō(n)*, Kalmık *xolwān*, Oyrat *xolbā* ~ *xolwō* ← Türkçe: krş. Eski Türkçe *qoş*- ‘birleşmek, (iki şeyi) birleştirmek’ > Tuvaca *koş*-.

Orijinal Türkçe kelime başı **y*-, Tuvacada düzenli bir şekilde *c*- olarak değişir, fakat bazı Moğolca alıntılarda orijinal Türkçe kelime başı **y*-, *d*- olarak temsil edilir:

Tuvaca *dayin* ‘savaş’ ← Moğolca **dayin*: krş. MNT *dayin*, Ibn-Muh. *dain*, Muq. *dain*, LM *dayin* ‘savaş, düşman’, Halha *dain*, Buryat *dai(n)*, Kalmık *dān*, Oyrat *dān* ← Türkçe: krş. Eski Türkçe *yaği* ‘düşman, düşmanca’ > Tuvaca *čā* ‘savaş’.

Orijinal Türkçe kelime başı **y*-nin Tuvacada *y*- olarak temsil edilmesi, Moğolca kökeni ispatlar:

Tuvaca *yala* ‘suç, ceza’ ← Moğolca **yala*: krş. LM *yala*, Halha *yal*, Buryat *yala*, Kalmık *yal*¹ ← Türkçe: krş. *yala* ‘şüphe, suçlama, yanlış suçlama’.

Tuvaca kelimelerde Moğolca ekler:

Tuvaca *čalā* ‘kuş ibiği, şapkanın üst noktası’ ← Moğolca **jala*+GA: krş. LM *jalağa*, Halha *jalā(n)*, Buryat *zalā*, Oyrat *dzalā* ~ *zalā* ← Türkçe: krş. Eski Türkçe *yāl* ‘at yelesi’ > Tuvaca *čal*: a^t *čali* ‘atın üzerindeki yağ tabakası’;

Tuvaca *kudurga* ‘at sağrısı: eyerin atın arkasından geçen kayışı (koşum)’ ← Moğolca **qudurğa* < **qudur*-GA: krş. MNT *qudurğa*, Muq. *qudurğa*, LM *qudurğ-a(n)*, Halha *xudraga*, Buryat *xudarğa*, Kalmık *xudrğa*, Oyrat *xudürgä* ← Türkçe **qudur*-: krş. Eski Türkçe *ic qudruk* ‘bir hayvanın kuyruğu’ > Tuvaca *kuduruk*;

Tuvaca *kulugur* ‘atılan adam’¹ ← Moğolca **quluğur* < **qul(u)*-GU: krş. LM *quluğur* ‘(kulağı) koymak veya geri bastırmak ‘kulağı kesilmiş’; Halha *xulgar*; Kalmık *xulğar* ← Türkçe **qul*:² krş. Eski Türkçe *qulaq* ~ *qulqaq*³ ‘kulak’ > Tuvaca *kulak*;

Tuvaca *solagay* ‘solak, sol elli’ ← Moğolca **soluğai* < **solu*+GAi: krş. LM *soluğai* ‘solak, sol elli’, Halha *solgoi*, Buryat *halgai* ~ *holgoi*, Kalmık *solgā* ~ *solgā* ← Türkçe: krş. Eski Türkçe *sōl* ‘sol’ > Tuvaca *sol*;

Tuvaca *sorul* ‘sigara tutucu, ağızlık’, ← Moğolca **sorul* < **soroğul* < **soro*-GU: krş. LM *soroğul* < *soro*- ‘teneffüs etmek, solumak’, Halha *sorul*, Buryat *horul*, Kalmık *surul*, Oyrat *surul* ← Türkçe: krş. Eski Türkçe *sōr*- ‘çekmek, içine çekmek ve üflemek’ > Tuvaca *sor*-;

Tuvaca *tölevir* ‘tazminat, borcun ödenmesi’ ← Moğolca **tölebüri* < **tölebUri*: krş. LM *tölbüri* < *tölö*- ‘tazmin etmek, ödemek, borç ödemek’, Halha

¹ Bakmak Rusça uhar ‘atılan adam’ < uho ‘kulak’ İ Macarca szemfüles ‘zeki’ < szem ‘göz’ ve fül ‘kulak’.

² Bakmak Moğolca *qulki* (<**qul*+*ki*) ‘kulak kiri; orta kulak’, *qulayi*- (<**qul*(A)+*yi*-) ‘kulakları kırmak’.

³ M. Erdal'a göre (1991: 75), Türkçede *qulaq* ve *qulqaq* kelimelerinde vücut parçaları için metaforik isimleri gösteren +GAK ve +AK eklerini görebiliyoruz.

tölbör, Buryat tülberi, Kalmık tölwr ← Türkçe: krş. Eski Türkçe töle- ‘ödemek (borç), geri ödeme (borç)’ > Tuvaca töle-;

Ayrıca Tuvacada ilk bakışta orijinal Türkçeye benzeyen bazı kelimeler var ama ancak semantik sebeplerden dolayı, kelime nihayetinde Türkçe kökenli olmasına rağmen, Tuvaca kelimenin Moğolcadan alındığını düşünmeliyiz:

Tuvaca ertem ‘bilim’ ← Moğolca *erdem: krş. MNT erdem, Leiden erdem, LM erdem ‘bilgi, öğrenme: bilim’, Halha, Buryat erdem, Kalmık erdm ← Türkçe ärdäm < *är+dAm: krş. Eski Türkçe ärdäm ‘yiğitçe nitelikler, erdem’ < är ‘adam, erkek’;

Tuvaca derlik ‘Tuvaların ulusal yazlık kumaşı’ ← Moğolca *terlig: krş. LM terlig ‘yazlık kumaş’, Halha terleg, Buryat terlig, Oyrat terlëk ← Türkçe *tärlük < *tär+IIG: krş. Eski Türkçe tärlük ‘ter emen herhangi bir şey, ter kumaşı, sırta yerleştirilen kumaş’ < tär ‘ter’;

Tuvaca xina- ‘denetlemek, doğrulamak’ Moğolca *kina-: krş. LM kina- ‘titizlikle veya dikkatle bakmak’, Halha hyana-, Buryat xina-, Kalmık kin- ← Türkçe *qīna-: krş. Eski Türkçe qīna- ‘cezalandırmak, işkence etmek’ < qīn ~ qīñ ‘ceza, işkence’;

Tuvaca surag ‘haber, söylenti, bilgi’ ← Moğolca *surag: krş. LM surağ < sura- ‘sormak’, Halha surag, Buryat hurag, Kalmık sur^uG ← Türkçe *sor-XG: krş. Eski Türkçe soruğ ‘soru, soruşturma’ < sör- ‘(soru) sormak; bir şey hakkında bilgi almak’, Hakas surağ, Kirgiz surak ‘sorgulama’;

Tuvaca süzük ‘inanç, inanış’ ← Moğolca *süsüg: krş. LM süsüg ~ süjüg ‘dini ibadet, inanç, inanış, Halha süseg, Buryat hüzeg, Kalmık süz^uG, Oyrat sūdžük ← Türkçe *süzük < *süz-UK Pass.N./A.S.: krş. Eski Türkçe süzük ‘aydınlık, süzölmüş; saf, şeffaf’ süz- ‘(bir sıvıyı) filtrelemek veya süzmek’.

Birleşik Kelimeler

Tuvacadaki bir sonraki Moğolca alıntı grubu, bileşik kelimelerden oluşur. Bazı Tuvaca kelimelerin Moğolca kökeni, öğelerden birinin Moğolca olduğu gerçeğiyle açıklanmaktadır:

Tuvaca šō-börü ‘çakal, sırtlan’ ← Moğolca *čō-böri: krş. MNT jō’eböri, HY cū’äbäri, LM čögeböri ‘çakal’ Halha cōwör, Buryat süber, Kalmık tšōwr ← Türkçe böri: krş. Eski Türkçe böri ‘kurt’ > Tuvaca börü;

Tuvaca belek-selek ‘hediye, armağan’ ← Moğolca *beleg seleg krş. Leiden belek, LM beleg-seleg, Halha, Buryat beleg-seleg ← Türkçe -bäläg krş. Eski Türkçe beläg ‘sarılmış bir şey, bir hediye’. Seleg kelimesi bağımsız olarak Moğolcada yoktur. Moğolca tipi bir kelime oluşumu, Halhaca ger-mer ‘yurt ve etrafındaki her şey’, cās mās ‘kâğıt’, jolig-molig ‘işe yaramaz’da olduğu gibi, orijinal kelime başlangıcı değişmesinin yeniden biçimlendirilmesiyle oluşur.

Melez Kelimeler

Bağımsız bir grup melez kelimeden oluşur. Bazen bu kelimelerin Moğolca veya Türkçe kökenli olduğunu belirlemek oldukça zordur:

B. Khabtagaeva. Tuvacadaki Türkçe Kökenli Moğolca Alıntılar.

Tuvaca soguna ‘soğan’ < ← *sō+GXnA: krş. Eski Türkçe sōgun ve Lm songgina. Burada son hecedeki ünlü, Moğolca bir kökene işaret ederken -ñ- eksikliği Türkçe kökenli bir kanıt olabilir;

Tuvaca tavaŋgay ‘ayak tabanı’ < ← *taban+GAi: krş. Eski Türkçe taban ‘ayak tabanı’ ve LM tabaqai ‘pati, pençe’. -ñ- Türkçe kökenli bir anlama işaret ederken +GAi eki Moğolcadır.

Birleşik Melez Kelimeler

Son iki kategoriye ek olarak bir de birleşik olan bir grup melezkelime vardır. Ögelerden biri Moğolca ise diğeri Türkçedir. Bu grup çoğunlukla renk isimlerinden, hayvan ve bitki isimlerinden oluşur:

Tuvaca ak-bīdā ‘pirinç’ ← Eski Türkçe āq ‘beyaz’ + Moğolca budāğ-a ‘pirinç’;

Tuvaca a^ct-inā ‘at, binek atı’ ← Eski Türkçe at ‘at’ + Moğolca unuğ-a ‘binek hayvanı’;

Tuvaca dagir-ergek ‘başparmak’ ← Moğolca takir ‘eğri’ + Eski Türkçe ārñāk ‘parmak’;

Tuvaca kizil-xüreñ ‘kırmızı şarap’ ← Eski Türkçe kizil ‘kırmızı’ + Moğolca küreng ‘kahverengi’;

Tuvaca uzar-sāzin ‘uçurtma’ ← Eski Türkçe uç- ‘uçmak’ + Moğolca çağasun ‘kâğıt’.

Türkçe Morfolojik Ögeli Moğolca Alıntılar

Bir başka özel birleşik kelime grubu, Moğolca ügei, vb. Moğolca biçimin yerine yōq olumsuz biçiminin gelmesi gibi, Moğolca kelimenin yerini Tuvaca bir morfolojik unsurun aldığı sözcüklerdir.

Tuvaca magatčok ‘belki’ ← Moğolca mağad ügei < mağad ‘kesin’;

Tuvaca xamānčok adv. ‘ilgisizce’ ← Moğolca qamiya ügei ‘alakasız, ilgisizce’ < qamiya ‘alaka, ilgi’;

Tuvaca ödežok ‘yorgun, bitkin’ ← Moğolca ögede ügei ‘iyi değil, işe yaramaz’ < ögede ‘yukarı’.

Moğolca Ekli Orijinal Tuvaca Kelimeler

Birçok orijinal Tuvaca kelime Moğolca ek alır, özellikle de fiilden isim yapma ekleri gibi:

1. *-IGA (GWM § 161):

Tuvaca bastirilga ‘harman dövmek’ < Eski Türkçe bastur- (ettirgen) < bas- ‘basmak, ezmek, baskı yapmak, hücum etmek’;

Tuvaca baştalga ‘liderlik; yönetme’ < Eski Türkçe başad- ‘lider olmak, (insan vücudunun) başı olmak’ < baş ‘baş, başlangıç’;

Tuvaca ekižidilge ‘iyileşme, gelişme’ (< *eki+žI-t- ettirgen) < Eski Türkçe ic ädgü ‘iyi’;

Tuvaca kezilge ‘kesme, hasat’ < Eski Türkçe kās- ‘kesmek, koparmak’;

Tuvaca kirzilge ‘katılma’ < Eski Türkçe kiriş- ‘içeri girmek, araya girmek, müdahale etmek, burnunu sokmak’ < kir- ‘girmek’;

2. *-ltA (GWM § 163):
Tuvaca čīlda ‘toplama, derleme’ (<čig- ‘toplamak’) < Eski Türkçe yig-;
Tuvaca čulda ‘yıkama’ (< čug- ‘yıkamak’) < Eski Türkçe yū-;
Tuvaca körülde ‘görüntüleme’ < Eski Türkçe kör- ‘görmek’;
Tuvaca kīrilde ‘giriş’ < Eski Türkçe kigür- ‘girdirmek, (içeri) sokmak’
ettirgen. < kir- ‘girmek’;
Tuvaca özülda ‘büyüme’ < Eski Türkçe ös- ‘büyüme’.
3. *mAl (GWM § 168):
Tuvaca čirīmal ‘gök cismi’ (< čirī- ‘parlak olmak ya da parlamak,
ışıldamak’) < Eski Türkçe yarū-;
Tuvaca čorumal ‘gezin, yolcu’ (< čoru- ‘yürümek’) Eski Türkçe yorī;
Tuvaca kazīmal ‘fosilleşmiş’ < Eski Türkçe qaz- ‘kazmak’;
Tuvaca kīlimal ‘yapmak’ < Eski Türkçe qil- ‘(bir şey) oluşturmak, (birini,
bir şeyi) yapmak’;
Tuvaca ünümel ‘doğal, yabani (bitki)’ < Eski Türkçe ün- ‘uzamak,
yükselmek (bitki)’;
4. *mji (GWM § 171):
Tuvaca berimče ‘bağış, katkı’ < Eski Türkçe bē- ‘vermek’;
Tuvaca čedimče ‘şans’ (< čet- ‘ulaşmak, yakalamak’) < Türkçe yet-;
Tuvaca dōramč ī ‘çorba pişirmek için donmuş kıyılmış et’ (< dōra-
‘dilimlemek veya küçük parçalar halinde kesmek ya da bölmek’) < Eski Türkçe
toğrā-;
Tuvaca kezemče ‘ceza’ < Eski Türkçe kās- ‘kesmek, kesip koparmak’.
- Sonuç olarak, bu yazının başında sorduğumuz soru şu şekilde cevaplanabilir:
Tuvacaya Moğolcadan alıntılanan Türkçe kelimeleri, Eski Türkçe
kalıntılarında ayırt etmek için fonetik, morfolojik ve semantik gibi birçok ölçüte
başvuruyoruz.

Referanslar

- Buryat = Čeremisov, K. M. 1973. Burjatsko-russkij slovar’. Moskva: Sovetskaja
Ėnciklopedija.
Erdal, M. 1991. Old Turkic wordformation. Afunctional approach to the lexicon.
(Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.
GWM = Poppe, N. N. 1954. Grammar of written Mongolian. Wiesbaden: Harrassowitz.
HY = Mostaert, A. 1977. Le matériel mongol du Houa i i iu de Houng-ou (1389).
Bruxelles: Institut belge des hautes études chinoises.
Ibn-Muh. see Muq.
Kalmyk = Ramstedt, G. J. 1935. Kalmükisches Wörterbuch. (Suomalais-Ugrilainen Seura.
Lexica Societatis Fenno Ugricae 3.) Helsinki.
Katanov, N. F. 1903. Opyt izsledovanija urjanxajskago jazyka, s ukazaniem glavnejsix rod-
stvennyx otnosenij ego k drugim jazykam tjurkskago kornija. Kazan’. Tipo-litografija
Imperatorskago Kazanskago Universiteta.
Khakas = Baskakov, NA. (ed.) 1953. Xakassko-russkij slovar’. Moskva. Gosudarstvennoe
izdatel’stvo inostrannyx i nacional’nyx slovarnej.

B. Khabtagaeva. Tuvacadaki Türkçe Kökenli Moğolca Ahntılar.

- Khalkha = Kara, György (ed.) 1998. Mongol-magyar kéziszotar [Mongolian-Hungarian dictionary]. Budapest: Terebess K.
- Kirgiz = Judaxin, K. K: 1965. Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Leiden = Poppe, N. N. Das mongolische sprachmaterial einer Leidener Handschrift. Izvestija Akademii Nauk SSSR. 1927: 12-14,1009-1040:1927: 15-17,1251-1274:1928, 55-79.
- Lessing, Ferdinand D. (ed.) 1996. Mongolian-English dictionary. Bloomington: Mongolia society.
- LM = Kowalewskij, O. M. 1844-1849. Mongol'sko-russko-francuzskij slovar ' 1-3. Kazan'.
- Luvсандэндэв, А. 1957. Mongol-oros tol'. Moskva. [Mongolian-Russian dictionary] Ulsein Gadaad, Dotoodiin Olon Xelnii Tol' Bičgiin Xevlel.
- MNT = Haenisch, E. 1939. Wörterbuch zu Mongqol-un Niuca Tobca'an. Leipzig: Harrasso-witz.
- Muq. = Poppe, N. N. 1938. Mongol'skij slovar ' Muqaddimat al-adab. 1-2. Moskva, Leningrad: Akademija Nauk.
- Oirat = Coloo, J. 1988. BNMAU dax' mongol xelnii nutgiin ayalguunii tol' bičig. Oird ayal-guu. Ulaanbaatar. [Dictionary of the dialects of Mongolia 2. The Oirat dialect.] Ulaanbaa-tar: BNMAU-iin ŠUA Xel Joxioliin Xüreelen.
- Old Turkic = Clauson, G. 1972. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- Pal'mbax, A. A. (ed.) 1953. Russko-tuvinskij slovar'. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyx i nacional'nyx slovarej.
- Rassadin, V. I. 1980. Mongolo-burjatskie zaimstvovanija V sibirskix tjurkskix jazykax. Moskva: Nauka.
- Sečenčogtu 1988. Mongğol üges-ün ijagur-un toli [Dictionary of Mongol stems]. Kökeqota: Öbör Mongğol-un Arad-un Keblel-ün Qorij-a.
- Tatarincev, B. I. 1976. Mongol'skoe jazykovoe vlijanie na tuvinskuju leksiku. Kyzyl: Tuvinskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Tatarincev, B. I. 2000. Ėtimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka. Novosibirsk: Nauka.
- Tenišev, Ė. R. (ed.) 1968. Tuvinsko-russkij slovar'. Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Tofa = Rassadin, V.I. 1995. Tofalarsko-russkij slovar'. Russko-tofalarskij slovar'. Irkutsk: Vostočnoe Sibirskoe Knižnoe Izdatel'stvo.
- Tuvan = Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. 1961. Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija. Moskva: Izdatel'stvo Vostočnoj Literatury.
- Vladimircov, B. j. 1929. Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka i xalxaskogo narečija. Vvedenie i fonetika. Leningrad. Izdatel'stvo Leningradskogo Vostočnogo Instituta imeni A. S. Ėnukidze.
- Yakut = Pekarskij, E. K. 1959. Slovar' jakutskogo jazyka 1-3. Leningrad: Akademija Nauk SSSR.

МАЗМҰНЫ

Тіл тарихы және құрылымы		
Қошанова Н. (Түркістан)	Академик Р. Сыздық және қазақ тілінің поэзия синтаксисі	9-20
Әдебиеттану және фольклор		
Аширов Т. (Зонғұлдақ)	Кеңестік Түркіменстандағы сыни ойлау тарихынан: М. Гельдыев (1889-1931)	21-29
Ергөбек С. (Түркістан)	Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» туындысының жанрлық, тақырыптық сипаты	30-40
Гезгин Ф. (Измир)	Бахаеддин Өзқиши және оның Балқан соғысы туралы романдары: <i>Köse Kadi</i> және <i>Uçtaki Adam</i>	41-67
Тарих және этнография		
Пилипчук Я.В. (Киев)	Лев Лехистан Гиреевке қарсы. Ян III Собеский дәуіріндегі Қырым хандығы мен Достастық арасындағы қарама-қайшылық	68-105
Философия және дін		
Нұсқабаев О. (Түркістан)	Түрктенді халықтардың мұсылмандануы: тарихы және қайнарлық желілері	106-128
Бегич Н. (Измир)	Маулауийа символы: киізден жасалған бас киімдер	129-143
Аударма		
Хабтағаева Б. (Сегед)	Тыва тіліне монғол тілі арқылы енген көне түркі сөздері	144-151

İÇİNDEKİLER

Dil Tarihi ve Yapısı		
Koshanova N. (Türkistan)	Akademisyen R. Syzdyk ve Kazak Dilinin Şiir Sözdizimi	9-20
Edebiyat ve Folklor		
Aşirov T. (Zonguldak)	Sovyet Dönemi Türkmenistan'ında Eleştirel Düşüncenin Tarihi: M. Geldiyev (1889-1931) Örneği	21-29
Ergöbek S. (Türkistan)	Shadi Zhangirulı'nın "Nazım Siyer-i Şerif" Adlı Eserinin Yaratıcı Yönü	30-40
Gezgin F. (İzmir)	Bhaeddin Özkişi ve Balkanlar, Rumeli Üzerine Tarihî Romanları: Köse Kadı ve Uçtaki Adam	41-67
Tarih ve Etnografya		
Pylypchuk Ya.V. (Kyiv)	Lev Lehistan Girfylere Karşı III. Yan Sobeskiy Döneminde Kırım Hanlığı ve Reç Pospolita Arasındaki Mücadele	68-105
Felsefe ve Din		
Nuskabayev O. (Türkistan)	Türk Halklarının Müslüman Olmaları: Tarihsel Süreç ve Kaynaklar	106-128
Begic N. (İzmir)	Mevlevilik'te Bir Sembol: Keçe Başlıklar "Sikke, Arakiye, Külâh"	129-143
Yayın değerlendirme		
Khabytagaeva B. (Szeded)	Tuvacadaki Türkçe Kökenli Moğolca Alıntılar	144-151

CONTENTS

History and Structure of Language		
Koshanova N. (Turkestan)	Academician R. Syzdyk and the Syntax of Poetry of the Kazakh Language	9-20
Literature and Folklore		
Aşirov T. (Zonguldak)	The History of Critical Thought in Soviet Turkmenistan: The M. Geldiyev (1889-1931) Example	21-29
Ergobek S. (Turkestan)	The Creative Aspect of the Works of Sh. Zhangiruly the «Nazim siyar Sharif»	30-40
Gezgin F. (İzmir)	Bahaeddin Ozkisi and Balkans, Historical Novels on Rumeli: <i>Kose Kadi</i> and <i>Uctaki Adam</i>	41-67
History and Ethnography		
Pylypchuk Ya.V. (Kyiv)	Lion of Lechistan against Gherays. Relationships between Crimean Khanate and Rzecz Pospolita in Epoch of Jan III Sobieski	68-105
Philosophy and Religion		
Nuskabaev O. (Turkestan)	Muslimization of the Turkic Peoples: Historical and Source Links	106-128
Beğiç N. (İzmir)	A Symbol of Mevleviyeh: Felt-Made Head Wear From Past to Present	129-143
Review		
Khabtagaeva B. (Szedged)	Mongolian borrowings with ancient Turkic roots in the Tuvan language	144-151

СОДЕРЖАНИЕ

История и структура языка		
Кошанова Н. (Туркестан)	Академик Р.Сыздык и синтаксис поэзии казахского языка	9-20
Литературоведение и фольклор		
Аширов Т. (Зонгулдак)	История критической мысли в Советском Туркменистане: На примере М. Гельдыева (1889-1931)	21-29
Ергобек С. (Туркестан)	Творческий аспект произведения Ш. Жангирулы «Назым сияр шариф»	30-40
Гезгин Ф. (Измир)	Бахаеддин Озкиши и Балканы, исторические романы о Румели: Косе Кады и Учтаки Адам	41-67
История и этнография		
Пилипчук Я.В. (Киев)	Лев Лехистана против Гиреев. Противостояние между Крымским ханством и Речью Посполитой в эпоху Яна III Собеского	68-105
Философия и религия		
Нұсқабаев О. (Түркістан)	Мусульманизация тюркских народов: исторические и исходные ссылки	106-128
Бегич Н. (Измир)	Символ в Мевлевизме: войлочные головные уборы “сикке, аракие, кюлах”	129-143
Перевод		
Хабтагаева Б. (Сегед)	Монгольские заимствования с древнетюркскими корнями в тувинском языке	144-151

АВТОРЛАР

- Қошанова** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа
Нағима Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Дәнебекқызы университеті
- Аширов** – доктор, Зонгулдак Бүлент Эжевит университеті
Тахир
- Ергөбек** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа
Сапарбек Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
Сәрсенұлы университеті
- Гезгин Фарух** – оқытушы, Докуз Эйлүл университеті
- Пилипчук** – тарих ғылымдарының кандидаты, кіші ғылыми
Ярослав қызметкер, Украина Ғылым академиясы А.Ю.
Валентинович Крымский атындағы Шығыстану институты
- Нұсқабаев** – әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор,
Оразбек Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-
түрік университеті
- Бегич** – доцент, доктор, бейнелеу өнері факультеті, Измир
Нұргүл Демократия университеті
- Хабтағаева** – PhD, Алтайтану кафедрасы, Сегед университеті
Баярма

YAZARLAR

- Koshanova Nagima** – Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Tahir Aşirov** – Dr. Öğretim Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
- Ergöbek Saparbek** – Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Faruk Gezgin** – Emekli Türk Dili Okutmanı, Dokuz Eylül Üniversitesi
- Pilipçuk Yaroslav** – PhD, Uzman Araştırmacı, Ukrayna Bilimler Akademisi A.Yu. Krymsky Doğu Araştırmaları Enstitüsü
- Nuskabayev Orazbek** – Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
- Nurgül Begiç** – Doç. Dr., Güzel Sanatlar Fakültesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi
- Khabtagaeva Baiarma** – PhD, Altay Araştırmaları Bölümü, Szeged Üniversitesi

AUTHORS

- Nagima Koshanova** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Tohir Ashirov** – Dr. Lecturer, University of Zonguldak Bulent Ecevit
- Ergobek Saparbek** – Candidate of Philological Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Faruk Gezgin** – Instructor of Turkish Language, Dokuz Eylül University
- Yaroslav Pilipchuk** – Candidate of Historical Sciences, junior researcher at the Dept. of Eurasian Steppe of Institute of Oriental Studies in NAS of Ukraine
- Orazbek Nuskabaev** – Doctor of sociological sciences, Professor of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
- Nurgül Begiç** – Doç. Dr., Faculty of Fine Arts, Izmir Democracy University
- Khabtagaeva Baiarma** – PhD, Department of Altaic Studies, Szeged University

АВТОРЫ

- Кошанова
Нагима** – кандидат филологических наук, доцент,
Международный казахско-турецкий университет
им. Ходжи Ахмеда Ясави
- Аширов Тахир** – Доктор, преподаватель университета Зонгулдак
Булент Эджевит
- Ергобек
Сапарбек** – кандидат филологических наук, Международный
казахско-турецкий университет им. Ходжи
Ахмеда Ясави
- Гезгин Фарух** – преподаватель турецкого языка, Университет
Докуз Эйлюл
- Пилипчук
Ярослав** – кандидат исторических наук, младший научный
сотрудник Отдела Евразийской степи Института
востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН
Украины
- Нускабаев
Оразбек** – доктор социологических наук, профессор,
Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави
- Бегич Нургул** – доцент, доктор, Факультет изобразительных
искусств, Измирский университет Демократии
- Хабтагаева
Баярма** PhD, кафедра алтаистики, Сегедский
университет

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Түркология» журналына мақала жариялау үшін қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдеріндебұрын жарияланбаған, түркологиялық бағыттағы іргелі және қолданбалы зерттеу нәтижелері мазмұндалған өзекті, проблемалық, шолу, пікірталастық мәселелерді қамтитын материалдар қабылданады. Сонымен қатар рецензиялар, ғылыми тезистер мен сұхбаттар жарияланады. Журнал жылына 6 рет жарық көреді.

Ақылдастар алқасы мына мәселелерге назар аударуларыңызды сұрайды:

- мақалада міндетті түрде отандық авторлардың жұмыстарына сілтеме болу керек;
- «Түркология» журналының алдыңғы сандарына сілтеме құпталады;
- мақаланы жазғанда жаңадан шығып жатқан дереккөздер, қайнаркөздің 50% соңғы 5 жылда жарық көрген болуы тиіс (тарихи тақырыптардан басқа).

Сонымен қатар ғылыми дәрежесі мен атағына қарамастан мақалаға 2 сын пікір (сыртқы және ішкі) және кафедра (бөлім, құрылым) мәжілісі хаттамасының көшірмесі болуы шарт, автор туралы толық мәлімет «Авторлар» бөліміне және «Мазмұнына» төрт тілде беріледі.

1. ЭОЖ (УДК) – әмбебап ондық жіктегіш индексі және Ғылыми-техникалық ақпараттық мемлекетаралық рубрикаторы (ГТАМР).

2. Авторлардың аты-жөні мәтіннің жоғарғы жағына беріледі және автордың жұмыс орны аффилиациямен көрсетіледі.

2.1 Авторлар туралы толық мәліметтер 4 тілде (қазақ, түрік, орыс және ағылшын: аты-жөні, ғылыми дәрежесі, қызмет орны, мекен-жайы, ұялы телефоны, электронды поштасы) қосымша бетте көрсетіледі.

2.2 Автордың аты-жөні 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

3. Мақаланың тақырыбы 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс).

4. Андатпа 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 7-8 сөйлем).

5. Кілт сөздер 4 тілде (қазақ, түрік, ағылшын және орыс, кемінде 5 сөзден кем болмауы керек).

6. Мақала мәтіні.

7. Әдебиеттер тізімі мақала жазылған тілде және латынәріптермен транслитерация жасалып жазылады.

8. Ғылыми мақаланың оңтайлы көлемі кемінде 8 беттен кем болмауы тиіс. Бір интервал аралықта теріліп, параметрлері: жоғары жағы – 2,0; төменгі жағы – 2,0; оң жағы – 2,0; сол жағы – 2,0 болуы тиіс. Шрифт – 14, Times New Roman, андатпа, кілт сөздер шрифт – 12, Times New Roman.

9. Мақаланың аты мазмұнын ашып тұратын ұтымды болуы керек.

10. Журналда пайдаланылған әдебиеттерге реттік сілтемелік әдіс жүйесі қолданылады, яғни мақаланың ішінде әдебиеттердің реттік нөмірі және сілтеме жасалған беттер тік жақшамен [1, 20 б.] көрсетіледі. Ол нөмір әдебиеттер тізіміндегі нөмірге сәйкес келуі тиіс. Пайдаланылған әдебиеттер тізімінде автордың аты-жөні, монографияның, жинақтың (мерзімді басылымның аты//екі бөлшекпен) жазылады) атауы, қаланың аты, баспасы, жылы, томы, нөмірі, еңбектің жалпы беті көрсетіледі.

11. Мақаланың мәтінде сурет (иллюстрация) міндетті түрде ескеріледі, оларды орналастыру орны автордың қалауына сәйкес болады. Суреттер компьютерде орындалады. Барлық керекті әріптер мен таңбалар анық жазылуға тиіс.

12. Кестелер тақырыбымен нөмірленіп берілуі тиіс. Олар міндетті түрде мәтінде еске алынуы керек.

13. Журналға жариялау үшін мақалалар отандық және шетелдік барлық ұйымдардан қабылданады.

Журналда жарияланған мақалалардың дұрыс-бұрыстығына редакция жауап бермейді. Ғылыми мақалалар сараптау комиссиясының шешімінен кейін өндіріске жіберіледі.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

YAZIM KURALLARI

Türkoloji dergisinde makale yayınlamak için Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere, daha önce yayınlanmamış, Türkoloji çalışmaları alanındaki temel ve uygulamalı araştırmalara dayalı makaleler kabul edilir. Ayrıca, bilimsel ve kültürel incelemeler ile haberlere de yer verilmektedir. Türkoloji dergisi yılda altı kez yayınlanmaktadır.

Makalelerin, aşağıda belirtilen yazım kurallarına uygun biçimde yazılması gerekmektedir:

1. Başlık: Makalelerin başlığı dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) olmak üzere içerikle uyumlu ve **koyu** puntolarla yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve e-posta(lar)ı: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu** ve dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça) verilmeli, e-posta ise normal puntolarla ve metnin üstünde yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir. Yazarlar hakkında detaylı bilgi dört dilde (Türkçe, Kazakça, İngilizce ve Rusça olmak üzere adı ve soyadı, akademik unvanı, görev yaptığı kurum, adres, cep telefonu, e-posta) ek bir sayfada gösterilmelidir.

3. Özet: Makalelerin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 150 en fazla 200 kelimeden oluşan özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizcesi bulunmalıdır. Özet ve anahtar kelimeler MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 12 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

4. Metin: MS Word programında, *Times New Roman* yazı karakteri ile 14 punto, 1 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.0 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmamalıdır. Yazılar özet ve kaynakça dahil en az 9-10 sayfadan oluşmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil italik** puntolarla yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalelerde, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve **koyu** karakterde yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere *italik* yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası *italik* yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı normal puntolarla yazılmalıdır.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda makalenin yazıldığı dilde yazılır ve Latince transliterasyonu yapılır. Kaynaklar, köşeli parantez içinde yandaki şekilde yazılmalıdır: [1, s. 20]. Metnin sonunda, kullanıldığı sırasına göre düzenlenmelidir. Kaynaklar, aşağıda verilen örnekteki gibi yazılmalıdır:

Örnek: Develi H., Osmanlı Türkçesi Kılavuzu, *Kesit Yayınları*, 2000, 440 s. *İstanbul*

Örnek: Tomar C., "Yemen'de Bir Türk Devleti: Resûliler ve Âlim Sultanları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2000, s. 209-224

9. Makaleler yayın kurulunun kararından sonra yayınlanabilir ve makale içeriklerinden makale yazarları sorumludur.

WRITING RULES

In order to publish articles in the journal *Turcology*, articles based on basic and applied research in the field of *Turcology* studies, written in Turkish, Kazakh, English and Russian, are accepted. Furthermore, scientific, cultural studies and news are included. *Turcology* journal is published six times a year.

Articles must be written in accordance with the following rules:

1. **Title:** Titles of articles should be written in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) and should be coherent with the theme and written in bold type.
2. **Author name (s) and e-mail (s):** Name (s) and surname (s) of the author (s) in bold and four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian) should be given, e-mail should be written with normal fonts and on the top of the text; the institution(s), communication and e-mail address(s) of the author (s) should be indicated. Detailed information about the authors should be provided on an additional page in four languages (Turkish, Kazakh, English and Russian, name and surname, academic title, office, address, mobile phone, e-mail).
3. **Summary:** At the beginning of the article, an abstract of at least 150 and 250 words should be given. The abstract should not refer to the sources, figures and tables. Keywords with at least 5 words should be given in one line below the summary. Keywords must be comprehensive and compatible with the content. At the end of the article; the title, abstract and key words should be in English. Abstract and keywords should be written in MS Word program with Times New Roman font with 12 font size and 1 line spacing.
4. **Text:** Text should be written in MS Word program, Times New Roman font with 14 font, 1 line spacing. 2.0 cm margins should be left on the page edges and pages should not be numbered. Manuscripts should be at least eight pages including abstract and bibliography. The sections that should be highlighted in the text should be written in italics not bold.
5. **Section Headings:** In Articles, main, intermediate and sub-headings can be used in order to provide a regular information transfer. Main headings (main chapters, references and attachments) in capital letters; intermediate and sub-headings' first letters only should be written with capital letters and in bold.
6. **Tables and Figures:** Tables must have the number and title. The table number should be written on the top, left to right; the name of the table, the initial letters of each word should be written in uppercase and italics. Tables ,in the text, should be located where they should be . Figures should be prepared for black and white printing. Figure numbers and their names should be written in the middle just below the figure. The figure number should be written in italics and end with a dot. The figure name should be written with normal characters and initial letters capitilized only just next to the figure.
7. **Pictures:** High resolution, scanned in print quality should be sent in addition to the article. In the image designation, the rules in the figures and tables must be followed. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one third of the manuscript). Authors with technical means may place the figures, tables and pictures in their place within the text provided that they can be printed exactly.
8. **References:** References are written in the language of the article at the end of the text and Latin transliteration is done. References should be written in square brackets: [1, p. 20]. At the end of the text, it should be arranged in the order it was used. References should be written as follows:

Example: Develi H. Ottoman Turkish Guide. Istanbul, Kesit Publications. 2000. 440 pages.

Example: Tomar C. A Turkish State in Yemen: Resuliis and Sultans of the Wise . // Ottoman Studies. 2000. p. 209-224.

9. Articles can be published after the decision of the editorial board and article authors are responsible for the contents of the article.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

Наиболее актуальные, проблемные, обзорные и дискуссионные материалы, а также результаты фундаментальных и прикладных исследований в области тюркологии на казахском, турецком, английском и русском языках публикуются в журнале «Тюркология». Кроме того, публикуются рецензии, новости о научной и культурной жизни. Журнал «Тюркология» публикуется 6 раз в год.

Редколлегия просит вас обратить внимание на следующие вопросы:

- в статье обязательно должны быть ссылки на работы отечественных ученых;
- приветствуются ссылки на предыдущие номера журнала «Тюркология»;
- при написании статьи должны быть использованы новые источники, 50% источников должны быть опубликованы за последние 5 лет (за исключением исторических тем);

Кроме того, независимо от ученой степени и звания, должна быть копия протокола заседания кафедры и 2 рецензии (внешняя и внутренняя); подробная информация об авторе в разделе «Авторы» и в разделе «Содержание» на четырех языках.

1. УДК – Универсальный десятичный классификационный индекс и государственный рубрикатор научно-технической информации (ГРНТИ).

2. ФИО автора (ов) указывается перед текстом, а место работы автора выражено в виде аффилиации.

2.1. Подробная информация об авторах дается на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский): ФИО, научная степень, место работы, адрес, мобильный телефон, электронная почта на дополнительной странице.

2.2. ФИО автора на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

3. Название статьи на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский).

4. Аннотация на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 100-150 слов).

5. Ключевые слова на 4 языках (казахский, турецкий, английский и русский, не менее 5 слов).

6. Текст статьи.

7. Список литературы составляется на языке статьи и в виде транслитерации латинским алфавитом.

8. Оптимальный объем научных статей должен составлять не менее 10 страниц. Текст должен набираться одиночным интервалом, при параметрах: сверху - 2,0; снизу - 2,0; справа - 2,0; слева - 2,0. Шрифт – 14, Times New Roman. Аннотация и ключевые слова набираются шрифтом – 12, Times New Roman.

9. Название статьи должно быть рациональным и как можно точнее раскрывать содержание.

10. Журнал использует последовательную систему цитирования, т.е. в статье по ходу изложения в квадратных скобках указывается порядковый номер процитированного источника, соответствующий номеру в списке литературы [1, с. 20]. В списке использованной литературы указывается ФИО автора, название монографии, сборника (название журнала пишется при помощи двойного слэша //), название города, название издательства, год, том, номер, общее количество страниц.

11. Иллюстрации обязательно должны быть упомянуты в тексте. Они размещаются в соответствии с авторскими пожеланиями. Место их расположения в тексте должно быть отмечено с авторской точки зрения (сноски на полях: рис. 1. и т.д.), они выполняются на компьютере с обозначением всех необходимых букв и символов.

12. Таблицы должны быть с заголовком и пронумерованы. Они обязательно должны быть упомянуты в тексте.

13. Статьи для публикации в журнале принимаются от всех отечественных и зарубежных организаций.

Редакция не отвечает за содержание публикуемого материала. Научные статьи публикуются после принятия решения экспертной комиссией, состоящей из ученых университета.

В редакции статьи обрабатываются и не возвращаются авторам.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/КАЗАКСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan / KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан
облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің
«Тұран» баспаханасы

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan, Republic
of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-house
“Turan”

Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы Ж.Танауова

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan-KAZAKİSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
КАЗАХСТАН / Туркестан
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: turkology.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet
Yesevi Üniversitesi «Turan» Matbaası

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г. Туркестан,
ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Тұран» университета
им. Х.А.Ясауи

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme A.Evler
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme Zh.Tanaouova

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.

«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Басуға 25.10.2019 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.